

KOVARA LÊGERÎN Û LÊKOLÎNÊ

BÎR

ARAŞTIRMA-İNCELEME DERGİSİ

SAZBENDÊN RADYOYA YÊRÎVANÊ

KOVARA LÊKOLÎN Û LÊGERÎNÊ

B Î R

ARAŞTIRMA - İNCELEME DERGİSİ

B Î R

KOVARA LÊKOLÎN Û LÊGERÎNÊ

BÎR

ARAŞTIRMA - İNCELEME DERGİSİ

Şertên abonetîyê

**Bo nêva welat salek 30 YTL
Bo derveyê welat salek 80 \$**

Çapxane/Matbaa:

Bar Matbaa M cellit

**Davutpaşa cad. Güven Sanayi
Sitesi**

C. Blok No: 274, 275, 276

IST/Topkapı

Tel:(0212) 6748528-29

**Cîyê Rêvebirinê/Yönetim Yeri:
Inönü caddesi Magül Iş Merkezi
No: 49**

Dağkapı /DIYARBAKIR

Tel: (0412) 2287828

Ji Sê Mehan Carekê Tête

Weşandin

Üç Ayda Bir Yayımlanır

23ê Gulan 2006

Bûha: 7 YTL

B. R Reklamcılık -Yayıncılık

Sahibi ve Sorumlu Yazışleri

Müdürü:

Mehmet KONUK

Redakte:

Roşan LEZGÎN

Seid VEROJ

Tîprêzî-Mîzanpaj: BÎR

Berpirsyariya her niv sê ye niv skayî bi
xwe ye.

Mesuliyetiya her nê tey e nu tox bi

e-mail: kovarabir@yahoo.com

kovarabir@hotmail.com

NAVEROK - İÇİNDEKİLER

Tahsin SEVER

1925 Kürt Hareketinin Yapısı ve Hedefleri 7

Mazhar DUDERÎ

Rola Hesenan û Xalid Begê Hesenî di Dîroka Kurdistanê de..... 44

Îsmâîl Heqî Şaweys

Qada Desthelatiya Serokê Mîllî yê Kurd: Îbrahîm Paşa 55

Nezîrê CIBO

Havêrkan Aşîret Konfederasyonu ve III. Haco Isyanı -III 62

Mehmud Mela ÎZZET

Destkewtinî Komarî Kurdistan 73

Îsmâîl BEŞÎKÇÎ

Pîrsa Sereke di Pîrsgirêka Kurd de 82

Hecî CEFER

Di Mem û Zînê de Êzdiyatî 90

Reşîd Findî

Pêdaçûnek li Ser Zaravasaziyê di Zimanê Kurdî da 99

Ergin ÖPENGİN

Refleksîf di Kurmancî de 106

Roşan Lezgîn

Ferhenga Biwêjan a Enstîtuyê 112

Prof. Celîlê Celîl

Radyoya Kurdî Li Yêrêvanê û Bingehdanîna Wê- II
(Bona 50. Saliya Radyoya Kurdî ya Yêrêvanê) 124

Rebwar Fatah

Mustafa Paşayê Yamolkî:

Jîyan û Rola Wî ya di Nav Hêza Netewa Kurd de 144

Mamoste QEDRÎ

Nivîsîn û Alfabe di Nav Pêşiyên Kurdan de 149

Mamoste QEDRÎ

Helbestvanên Kurd Heta Baba Tahir 157

Ahmed QERANÎ

Çemkî Endêşe Le Nêwan Şikîrdînewey Deq û Arastekirdinî Mearîfî da
..... 161

Mem BAWER

Ars Poetîka 169

Mamoste Fehmî

Evîn û Hesret û Hizra Bergirî di Helbestên Osman Sebrî de172

Berken BEREH

Helbesta Kurdî A Modêrn û Dîroka Wê 179

Receb DILDAR

Helbest Bûn Dîwan 189

Roşan LEZGÎN

Mewlidê Kirdkî 195

Şehmûs ASLAN

Taybetiyên Biwêjan 201

Arêkerox: Turgut Ersoy

Gula Qadan 207

Serrastkirina xeletiyên hejmara sêyemîn(3.) 213

Pêşgotin

Xendevanên hêja,

Ev e, bi hejmareke dewlemend a BÎRê em dîsan bi hev re ne.

Çawan ku hûn jî dizanin BÎR, kovareke rewşenbîrî ya mewsimî ye. Lêbelê ji ber sedemên ne di destê me de, carînan dema derçûnê dirêj dibe, em pê re nagîjin ku tam di dema wê de kovarê bigehînin ber destê we. Lê em dixwazin ev yek bête zanîn ku em di warê xwe de qewî biyardar in.

Bêguman dinya bêrawestan her digere û pê re jî diguhere. Bi gotineke din "tiştê ku naguhere guherîn bi xwe ye". Lêbelê her guherîn ne pêşkeftin e yan jî ne erênî ye, berovajiya wê jî mumkûn e. Carînan jî, guherîn bo hinekan erênî be, dikare bo yê dî neyînî be. Yan jî, bo hinekan pêşketin e, bo hinekên dî jî paşketin e. Yên ku di pêvajoya guherînê de dimeşin divêt li pêşiya xwe binihêrin. Ji bo ku pêşiya xwe baştir bibînin helbet divêt xwedî tecrube bin. Tecrube jî di bîrê/hafizayê de têne tomarkirin û parastin. Ji lewre her çi tiştê ku pêwendîya xwe bi neteweya kurd re hebe, bi taybet, her çi tiştê ku ji bo kamilbûn û pêşketina neteweya kurd dê bibe bingeş, kovara BÎRê dixwaze di bîra xwe de qeyd bike û bixîne xizmeta neteweya kurd. Divêt bête zanîn ku xizmeta bo gelê xwe, fîdakariya bo neteweya xwe ji layekî ve xizmeta însaniyetê ye jî...

Gelê kurd ji tarîtiya dîrokê bigire heta bi roja îroyîn her tim li vî welatî, li ser vê erdnîgariya ku navê xwe ji peyva "kurd" girtiye, ango li Kurdistanê, bi ketin û rabûnan be jî, jiyana xwe her berdewam kiriye û dê berdewam be. Erdnîgariya dîrokî ya kurdan, demeke dûr û dirêj bûye qada şer û desthilatiya nifûza hêzên împêratoriya Osmanî û Sefewî û Îris û Ereban. Wek tê zanîn piştî belavbûna dewleta Osmanî û Rusyaya Qeyser, bi dawîlêhatina Şerê Cihanê yê yekem re bi serkêşiya Brîtanya û Franseyê hêzên emperyal ên rojavayî li herêmê bicî bûn. Li Rusyayê jî bi serketina Şoreşa Oktobîrê, Bolşewîk bûn desthilat. Di encama bazarkirinên dijwar de desthilatiya Brîtanya û Bolşewîkan (Sovyetê) li ser rewşa miletên bindest û nexşeya siyasî ya Rojhilatanavîn û Qafqasan li hev hatin. Di nexşeya siyasî ya nuh a Rojhilatanavîn de kurd wek miletekî bêdewlet û bindest hatin hiştin ku ev rewşa ne rewşa, ango meseleya kurd ji wê rojê de ye girîftêk e. Bêguman têkçûna Komara Mahabadê jî encama vê lihevhatinê bû. Piştî ku Yekitiya Sovyetan di sala 1992an de têkçû, vê carê bi serkêşiya Dewletên Yekgirtî yê Amerîka (DYA) û hevalbendên wî pêvajoya pêkanîna Projeya Mezin a Rojhilatanavîn dest pêkir.

Bêguman li ser Projeya Mezin a Rojhilatanavîn pirr tişt hatine gotin û nivîsandin, berdewam jî dikin. Em jî dixwazin li vê derê, di çarçoveya vê projeyê de, derbarê hinek guhartin û bûyerên ku li vê dema dawîn rûdane çend gotinan bibêjin.

* Piştî têkçûna rejîma diktatoriya teokratîk a Efxanîstan û Baasîzma Iraqê, di pey re jî ji Lubnanê vekişandina hêzên çekdar ên Sûriyê, di herêmê de pêvajoya guhartinekî nuh da destpêkirin. Her weha di rojevê de jihevdeixistina rejîma teokratîk a Îranê û pê re jî ya Sûriyeya Baasî li ber derî ye. Dewletên herêmê

ketine taya encama hilweşîna van rejîmên diktator. Lewra ew dizanin, hilweşîna statukoyê çawan ku wan hejandiye, dê ev yek kûrtir bibe...

* Eger em vê pevçûna li Rojhilatanavîn wekî listikeke setrencê bifikrin, her aliyekî ji bo ku rewşa xwe bihêztir bike û hemleyekî serkeftî pêk bîne, bi hemû mehareta xwe çî awantaj û pîyonên li ber destê wan hene kar tînin. Wisan di-xuye ku li hemberî ihtimala lêdana Amerîkayê, Îran bi hewldanên xwe dixwaze di vê pevçûnê de Tirkîyê bêteref bike.

* Di vê pêvajoyê de Tirkîye jî li gor karakterê xwe dualî dilîze; ji aliyekî ve mesaj dide dewlet û milletên misilman ên herêmê û ji aliyê din ve, ji bo ku wekî mînaka Iraqê li dervayî pêvajoyê nemîne, dixwaze hemû hêz û şiyana xwe ya çekdarî û siyasî, ji bo bihêzkirina pozîsyon xwe û ligel Amerîkayê beşdarbûna pêvajoya Îran û Siriyê bikarbîne. Têkilîyên bi Hamasê re, bi gruba Sedr re, bi cemaetên şîî û sunnî yên Iraqê re, ji bo vê yekê ne. Her wiha, armanca bingehîn a van tevger û operasyonên eskerî yên li ser sînor jî ne pkk ye, ew tenê sedemek e. Di rastiya xwe de armanc, di çarçoveya çareserkirina pirsgirêka Kerkûkê de tehdîtîkirin an jî çavtirsandina hukûmeta Kurdistanê Başûr e, her wiha ligel Amerîkayê tevî pêvajoya lêdana Îranê bûyin e.

* Di heman demê de ji aliyê pkk û rêxistinên bi wê ve girêdayî ve, li ser navê projeya “Tirkîyeyîbûn”ê [hûn wekî tirkbûnê têbigîjin (!)] ji bo kêmîtirîn daxwazan karanîna tûjtirîn rêbazan, ji siyaseta dewletê re rêxweşkirin e, jê wêdetir li ser hesabê kurdan ne tu tiştek e jî!...

* Bûyerên vê sala dawîn û bi taybetî jî ev çend mehên dawîn nîşan didin ku li Tirkîyê konseptê nû dest pêkiriye û aktorê sereke yê vê konseptê jî wek her demî artêş e. Ev pêvajoyê jî wek pêvajoya 28ê Sibatê ye. Paşve gavavêtina AK Partiyê bidomîne, dê aqubeta Partiya Refahê were bi serê wê jî.

Wisan diyar e ku ev pêvajoyê dê endametiya Tirkîyê ya bo Yekîtiya Ewropayê bixîne xeterê û hemû pêkhatinên di çarçoveya muktesebata YE de bo demekî dirêj dê werin rawestandin.

Ji lewre encama vê pêvajoyê û guhartinên ku li Tirkîyê çêdibin dê ji her aliyan ve û bi her awayî bandorê li ser tevgera kurd bikin. Ji lewre me hêvî ev e, ku em ji her demî zêdetir hişyar bin, pêvajoya nû rast têbigîjin û xwedîtîyê li nixrê neteweya xwe bikin da ku gelê me careke din, sedsaleke din stûxwar nemîne. Dîsan hêviya me ev e, ku em ji bo paşeroja neteweya xwe bixebitin û divê ew reng û dirûb û nîşanên ku me dikin kurd, em ji wan re nebin biyanî...

Kovara BÎRê di destê we de amûrek ji amûrên xizmetkirina neteweya kurd e, her wiha ji hêzdarkirina bîra me ya neteweyî û ji bo berfirehkirina pêlên rewşenbîrane re platformeke kurdewarî ye. Bi çî awayî dibe ew dizane, her kesê ku xwedîtîyê li kovara BÎRê dike, her kesê ku jê sûd werdigre, ew xizmetê ji xwe re û ji neteweya xwe re dike.

Bi hêviya ku em bi hejmareke dewlemendtir di xizmeta we de bin, niha bimînin di xweşiyê de.

BÎR

1925 KÜRT HAREKETİNİN YAPISI VE HEDEFLERİ

Tahsin SEVER

"Üç bin yıllık geçmişin hesabını yapamayan insan günübirlik yaşayan insandır."

GOETHE

Biz, "Kürt aydınları"nın bırakınız üç bin yıllık tarihi, geriye dönük yüz yıllık tarihi yeterince araştırdığı söylenemez. Bu tespit geçmişin, resmi söylemin dışında titizlikle araştırılması ve yazılmasının tarihsel bir görev olarak omuzlarımızda durduğudur. Bunu söylerken tarihçi bir kimliğim yok. Tarihe olan ilgim bir aydın olmanın ötesinde değildir. Kürt toplumuna dayatılan statünün oluşum dönemini araştırmak, Cemil Gündoğan'ın deyimiyle "meslekten tarihçilere" düşen bir görevdir.

Tarihe yaklaşım her dönem hem tarihçilerin hem de tarihsel ve siyasal olaylara ilgi duyan bireyi meşgul eden en önemli sorunlardan biri olagelmıştır. İster meslekten tarihçiler olsun ister tarihi olayları yorumlamaya kal-kışan herhangi bir araştırmacı olsun bazı sorulardan hareketle tarihsel olayları

anlamlandırmaya ve tarihe bu çerçevede belli konsepti oturtmaya çalışırlar. Her kesim üzerinde fikir birliği ve genelde kabul gören "doğru" lar oluşturmak özellikle siyasal ve tarihsel olaylarda çok zordur.

Tarihe pozitivist yaklaşan yazımlar, olgunun dış görüntüsüne yüklenmekte, gözlemlenebilen, sayılabilen, ölçülebilen verilere takıldıklarından öznelere eyleme iten düşünceleri, siyasal duruşları, amaçları gibi son derece önemli konuları göz ardı etmek gibi bir risk taşırlar. Örneğin, 1925 Hareketinde "dini misyonlar" olan şahsiyetlerin yer almasına dayanarak, bu görüntüyü temel alarak, hareketi "gerici" olarak nitelemek gibi.

Son zamanlarda 1925 eksenli yapılan tartışmalar zorunlu olarak tarihe nasıl yaklaşmalı sorusunu da gündeme getirdi. Ulusu belirleyen ve biçim-

lendiren en önemli olgulardan biri olan tarih bilinci mücadelenin döne döne tekrarladığı yanlışları görmemize ve hatalardan dersler çıkarmamıza hizmet eder. Ulusalçı siyasal tezlerin dejenere edildiği, bir yandan Kemalist "demokratik cumhuriyet" ile manipüle edildiği diğer yandan ulusal değer adına tabuların yaratıldığı ve putların oluşturulduğu bu hasas süreçte kapsam son derece önemlidir.

Geçmiş yüzyılda meydana gelen, Kürt halkının kaderini etkileyen olayların üzerindeki sis perdesi yeterince aralanamamıştır. Bu durumun birbiriyle bağlantılı önemli sebepleri vardır. Özellikle Azadi ile ilgili bilgi ve dokümanların Genelkurmay arşivine kapatılarak sır gibi saklanması, Azadi'nin önemini açıklamaya yeter. Bitlis Harp Divanı'nın tutanaklarından bir sözcük bile dışarı sızdırılmazken, *Diyarbakır İstiklal Mahkemesi* tutanaklarının magazinleştirilerek çarşaf çarşaf basılarak yayınlanması devletin niyetini yeterince ortaya koymaktadır. Bireyler ön plana çıkarılmış, bu bireylerin ifadelerindeki tutarsızlıklar çarpıtılarak kamuoyuna sunulmuştur. Bu sistemli çabanın birbirine bağlı iki önemli hedefi vardır. 1924 Beytüşşebap Ayaklanması, akabinde 1925 Kürt Hareketi arkasındaki örgütlü gücün inkarı ve buna bağlı olarak hareketin hedeflerinin çarpıtılarak yansıtılmasıdır. Devletin bu konuda başarısız olduğu söylenemez. O kadar başarılı ki bugün bile "Kürt aydınları" devletin önümüze koyduğu argümanlarla hareketi değerlendirmeye devam ediyorlar. Özellikle seksenli yıllardan sonra başta Avrupalı akademisyenlerin araştırmaları olayın

üzerindeki sis perdesinin aralanmasına ve giderek hareketin resmi devlet ideolojisinin bakış açısının çerçevesi dışında tartışılmasına olanak sağlamıştır. Bu olumlu gelişmelere rağmen kimi Kürt aydın çevrelerinin hâlâ resmi devlet görüşünün dışında, yeni bir bakış açısıyla olaya bakmak gerektiğini bilincinde olmadıkları anlaşılmaktadır. Bunun nedeni son derece açıktır. Son yüzyıllık tarihimizi yazanlar genellikle Sovyet ekolünden gelme "Kürdologlar" ve Kemalistlerdir. Bazı Kürt aydınlarının 1925 Kürt Hareketi ile ilgili resmi devlet ideolojisinin çerçevesini aşamayan tutumları hayretle izlenmektedir. Şu nokta iyice bilinmelidir ki 1925 Kürt Hareketini "Şeyh Sait " şahsında somutlamak, niyet ne olursa olsun hareketin gerisindeki örgütlü güç olan Azadi'nin inkarı ve hareketin Kürt niteliğinin tartışmalı hale getirilmesidir. Azadi örgütü, 1925 Hareketinin temel öznesidir. Ancak 13 Şubat 1925'te Pîran'da provakasyonla patlayan silah, hareketin kontrolden çıkmasına, siyasi ve askeri yönleri zayıf olan geleneksel kanadın liderliğe oturmasına yol açmıştır.

1915-1925 dönemi Kürtlerin bugünkü statülerinin şekillendiği dönemdir. Birinci Dünya Savaşı'nın yarattığı yeni güç dengelerinin ve buna bağlı olarak oluşan toplumsal hareketlenmelerin sebep ve sonuçlarını kısaca irdelemek gerekir. 1789 Fransız İhtilali ve sonrasında gelişen uluslaşma hareketleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun içten çözülmesine yol açmış, imparatorluk içindeki dengelerin sarsılmasına yol açmış ve İttihat-ı Terakki'nin iktidarıyla sonuçlanmıştır.

İttihat-ı Terakki, başlangıçta farklı uluslardan insanları barındırıyorsa da, iktidarı Türk milliyetçiliğinde somutlaşmıştır. İmparatorluk, Kuzey Afrika ve Balkanlar'daki kendi toprak kayıplarını, Orta Asya'da Turan hayalleriyle telafi etmeyi düşünmüştür. Bu düşünce, Almanların yayılmacı politikası ile birleşince, Osmanlı İmparatorluğu kendisini Birinci Dünya Savaşı'nın içinde buldu. Sonuç, İttihat-ı Terakkiciler için tam da bir yıkımı ifade eder. Turan hayalleri kursaklarda kaldığı gibi İmparatorluk da yıkılmayla karşı karşıya gelir. Birinci Dünya Savaşı sonuçlanmış, Osmanlı İmparatorluğu Mondros Mütarekesi ve peşinden Sevr Antlaşmasını imzalamak zorunda kalmıştır. Sevr Antlaşması, Osmanlı Devleti'nin paylaşılması, bölgenin yeni güç aktörleri tarafından yeniden düzenlenmesi demektir. Bu anlaşma bölgede yaşayan halklar açısından olumlu, olumsuz şartlar ve olanaklar yaratmıştır. Öte yandan Başkan Wilson'un yayımladığı ve kendi ismiyle anılan "Prensipleri" yeni tartışmalar ve hareketlenmeler yaratmıştı.

Bütün bu gelişmeler olurken Kürtlerin durumu neydi? Öncesine çok kısa baktığımız zaman, Osmanlı İmparatorluğu bünyesinde beylikler şeklinde yaşıyorlardı. Beyliklerin iç işlerine merkezi yönetim fazla müdahale etmiyordu. Osmanlı merkezi yönetiminin güçlü Kürt beylikleri istemediği de her icraatında ortaya çıkıyordu. Bunun bir örneği de Bedirhan Bey'in güçlenmesinin Osmanlı yönetiminde yarattığı rahatsızlıktan anlaşılmaktadır. Şevket Süreyya Aydemir, bu dönemi şöyle aktarmaktadır:

"Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Kürt beyleri ve şeyhleri, müstakil hükümdarlar gibi yaşıyorlardı. Başlıcaları: 1806 Babanzade, 1813 Abbas Mirza, 1828 Muşlu Emin Paşa, 1832 Mir Mahmut, 1842 Bedirhan, 1855 Yezdan Şer, 1880 Nehrili Abdullah olmak üzere eskiden beri sürüp gidiyordu. Ortada bir Anadolu kalıyordu. Ama orada, devlet değil, eşraf ve eşkiya hakimdi."⁽¹⁾

Osmanlı, Kürt beyliklerinin güçlenmesine izin vermeden, Kürt aşiretleri ve beylikleri arasındaki çelişki ve çatışmaları diri tutarak, iç işlerine fazla müdahale etmeden otoritesini sağlamaya çalışıyordu. Buna 1891 yılından itibaren kurulan Hamidiye Alayları eklenir. Şüphesiz Hamidiye Alayları, Osmanlı'nın "böl-yönet" politikasının bir sonucudur. Bir taraftan Kürtlerin kendi iç çatışmalarını diri tutmak, diğer taraftan Kürt-Ermeni çatışmasını körüklemek amaçlanmıştır. Ancak bu amaçların ne kadarının gerçekleştiği ayrı bir tartışma konu-sudur. Bir süre sonra bu alayların varlığı, Osmanlı yönetiminde farklı düşüncelere ve tartışmalara yol açacaktır. Hamidiye Alayları ile ilgili değerlendirmeler tek yanlıdır.

Yine 1900'lü yıllardan itibaren gerek metropollere göçmüş, zorla iskana tabii tutulmuş Kürt çocukları arasında gerekse bu ulusun aristokrasisinin ve feodal beylerinin metropollerde okuyan çocukları arasında Kürt

¹ Aydemir, Şevket Süreyya, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, Cilt:1., s. 101

yurtseverliği düşünceleri yayılmaya başlamıştır. Zira Kürtler'de ulusal uyanışa öncülük edecek Kürt ulusal sermaye sınıfından veya işçi sınıfından bahsetmek mümkün değildir. Dolaşısıyla Kürt ulusallığının öncüleri Kürt feodalleri ve Kürt aristokrasisinin çocukları olacaktır. Başlangıçta farklı yerlerde yer alan Kürt aydınları, bir süre sonra kendi örgütlenmelerine yöneleceklerdir. Ittihat-ı Terakki'nin kuruluşunda Abdullah Cevdet ve Ishak Sükuti gibi Kürt aydınlarını görmekteyiz. Ayrıca tanınmış birçok Kürt şahsiyetini başlangıçta Ittihat-ı Terakki örgütlenmesi içinde görmekteyiz.

1918'lere gelindiğinde Başkan Wilson tarafından Amerikan Kongresine sunulan, Amerikan dış politikasının esasını oluşturan, "Wilson Prensipleri" adıyla anılan bildiridir. Wilson Prensipleri 14 maddeden oluşmaktadır. Wilson Prensiplerinin 12 maddesi Osmanlı İmparatorluğu'nun egemenlik alanı ile ilgilidir. Kürtler açısından en önemli maddesi şüphesiz 12. maddedir. Zira 12. madde sınırların milliyet esasına göre düzenlenmesini öngörüyordu.

Kürtler açısından en önemli düzenleme şüphesiz Sevr Antlaşması'dır. Sevr Antlaşması, Kürtler açısından artılar ve eksiler içermektedir. Antlaşmanın en çok tepki çeken maddesi, bağımsız Ermenistan olarak öngörülen toprakların birçok Kürt şehirlerini kapsamaması olmuştur. Önce Sevr Antlaşmasının Kürtler'le ilgili maddelerine bakalım.

"Madde 62 - İngiltere, Fransa ve İtalya hükümetleri tarafından kendilerine yetki verilmiş üç üyeden oluşan komisyon İstanbul'a yerleşerek, anlaş-

ma başkanlığının tüzüğüne göre belirlenmiş bulunan altı aylık süre içinde Fırat'ın doğusunda bulunan ve sınırları ilerde saptanacak olan Ermenistan'ın güneyi ile Türkiye, Suriye ve Mezopotamya'nın kuzeyi arasında belirtilmiş bulunan ve Kürtler'in salt çoğunlukta bulundukları bölgeler için, antlaşmanın 27. maddesi II, 2 ve 3 derecelerine uygun olarak, dahili otonomi planı hazırlayacaktır. Herhangi bir sorun karşısında oy birliğine varılmaması halinde, komisyon üyeleri kendi hükümetlerine ileteceklerdir.

Adı geçen plan, bu bölgeler içinde bulunan Süryani, Keldani ve diğer etnik, dini toplulukların tüm azınlık haklarını garanti altına almak zorundadır. Ve bu amaçla İngiliz, Fransız, İtalya, Acem ve Kürtleri temsilen kurulacak bir komisyon, bizzat yerinde incelemelerde bulunacak ve gerek Osmanlı devleti dahilinde ve gerekse aynı şekilde İran sınırında yapılacak bir değişiklik söz konusu olursa, bu değişiklikler, antlaşmanın içeriğine uygun bir şekilde gerçekleştirilecektir.

Madde 63- Osmanlı hükümeti şu andan itibaren, 62. maddesine göre kurulmuş bulunan her iki komisyonun bildirecekleri kararlara aynen uymayı ve bu kararları üç ay içinde tatbik etmeyi üstlenir.

Madde 64- Antlaşma başkanlığının saptadığı tarihten itibaren geçecek en çok bir yıllık süreç içerisinde, eğer 62. maddenin kapsamı içerisinde bulunan Kürt halkı yani bu bölgede oturan halk çoğunluğu Osmanlı devletinden ayrılarak tamamen "BAĞIMSIZ" olmak arzusunu belirtirse ve Milletler topluluğu Konseyi'ne başvurursa ve eğer Konsey de bu halkın bağımsızlık isteğini gerçekleştirebilecek kapasitede bulunduğuna inanırsa ve bunun ye-rine getirilmesi ögütlenirse, Osmanlı devleti

bu örgütlemeye aynen uymayı ve bu bölgedeki bütün hakları ve unvanlarından vazgeçmeyi ve kendisini buna göre ayarlamayı şimdiden üstlenir.

Bu vazgeçme işleminin ayrıntıları, başlıca müttefik güçlerle Osmanlı Devleti arasında varılacak özel bir sözleşmeye bağlanacaktır. Bu vazgeçme işi tamamlandıktan ve Kürdistan devletinin bağımsızlığı gerçekleşikten sonra, bu bağımsız Kürt devletiyle günümüze kadar Kürdistan'ın bir parçası olan Musul ilinde yaşayan Kürtlerin kendi istekleriyle birleşmeyi istemeleri halinde müttefik güçler bu birleşmeye karşı hiçbir itirazda bulunmayacaklardır."

Sevr Antlaşmasının, Ermenistan sınırlarıyla ilgili maddeleri Kürtler içerisinde tedirginlik yaratırken, Kürt sorunun uluslararası anlaşmalara girmesi, Kürtler arasında yeni fırsatlar demektir. Ancak Kürt aydınları arasında ciddi tartışmalar vardır. En büyük Kürt örgütü olan Kürdistan Teali Cemiyeti, ayrışmaların eşiğindedir. Başını Seyit Abdulkadir'in çektiği bir grup, Osmanlı bünyesinde otonomi isterken, başını Bedirhanlar'ın çektiği başka bir grup bağımsızlıktan yanadır. Kürdistan Teali Cemiyeti'nin, görüş ayrılıkları ve metropol merkezli olması etkinliğini azaltacak, yeni örgütlenmelerin önü açılacaktır. Koçgiri ve çevresindeki örgütlenmeler, Kürdistan Teali Cemiyeti şubeleri olarak başlamışsa da daha sonra bağımsız inisiyatif olarak devam edecektir. Önceleri Kürdistan Teali Cemiyeti içinde yer alan, Cıbranlı Miralay Halit Bey ve arkadaşları, daha sonra Erzurum merkezli daha geniş bir örgütlenmeye yöneleceklerdir.

Dağılmaya yüz tutan Osmanlı yönetimi ellerinde kalan tek halk olan Kürtleri, elde tutmanın manevraları içindedir. Damat Ferit Paşa Hükümeti, Seyit Abulkadir ile "Kürdistan'a Özerlik Yasasını" imzalarken, padişah fermanı ile Samsun'a çıkan Mustafa Kemal, "tehlike altında olan din, hilafet ve saltanatı kurtarma", "Ermeni tehlikesi" sloganlarıyla örgütlenme çabası içindedir. Bu sloganlar, Kürtlerin en zayıf yanlarıdır. Kürtlerle Türkleri beraber tutmanın tek yolu gibi gözükmektedir. Bununla beraber ne İstanbul Hükümetinin, ne Kemalistlerin ne de bölgeyi yeniden düzenleyecek olan İngiliz ve Fransızların, Kürt sorununu çözmek gibi ciddi bir istek ve önerileri yoktur. Taraflar pozisyonlarını belirlemek, birbirlerine karşı hamlelerini yapmak için Kürt-Kürdistan sorununu çantalarında hazır tutmaktadırlar. 20'den fazla Arap devletinin sınırlarını cetvelle çizerek, kurulmasına karar verenler, "Bağımsız Kürdistan" kurmaya karar verirlerse, buna engel olacak güç kimlerdir? Bolşevik devrimi ile Ruslar sahneden çekilmişlerdir. İstanbul Hükümeti, içinde bulunduğu durum itibarıyla itiraz edecek konumda değildir. Kemalist hareketin kendisinin uluslararası desteğe ihtiyacı vardır. Bundandır ki İngilizlerin böyle bir niyetine karşı duracak güç ortalıkta yoktur. Binbaşı Noel gibi İngiliz askeri uzmanlarının Kürdistan'da fizibilite çalışmaları olmuştur. Binbaşı Noel'in İngilizlerin genel bölge politikasıyla uyuşmayan önerileri de olmuştur. Ancak bu öneriler şahsidir ve İngilizlerin genel politikasını yansıtmamıştır.

Mustafa Kemal bu denklemin içinde, Erzurum Kongresini toplamaktadır. Erzurum Kongresi, Türkçü Cevat Dursun Bey ve arkadaşlarının önderlik ettiği, Erzurum Müdafa-i Hukuku Milliye Cemiyeti tarafından organize edilmiştir. Katılan delege sayısı hakkında çelişkili rakamlar vardır. Sayının 52 ile 56 arasında değiştiği tahmin edilmektedir. Erzurum Kongresine, Diyarbakır ve Elazığ gibi önemli Kürt şehirlerinden delege gelmezken, delege ağırlığının Trabzon ve Erzurum çevresi olduğu anlaşılmaktadır. Mustafa Kemal'in Erzurum Kongresini açış konuşması son derece dikkat çekicidir:

"... En son olarak yakarım şudur ki, istekleri gerçekleştiren yüce Tanrı, Sevgili Peygamberi adına bu kutsal yurdun sahibi ve savunucusu ve Yüce İslam dininin kıyamet gününde sadık koruyucusu olan ulusumuzu ve saltanat katını ve yüce halifeliği korusun... Amin."⁽²⁾

Mustafa Kemal'in, işin başında halifelige ve saltanata tavır alması söz konusu değildir. Zira Kürtler'in kendi başlarına örgütlenmelerini engellemenin tek yolu "Ermeni tehlikesini" ön plana çıkarmak, dini, halifeligi ve saltanatı kurtarmayı amaç olarak koymaktır. Bu yapılırken her türlü yöntem kullanılarak, Kürt örgütlenmesinin önüne geçmektir. Bir taraftan Kürt ulusal talepleriyle örgütlenen, Koçgiri Hareketi, TBMM'de bile tepki çeken bir şiddet dozuyla ezilmiştir. Öte yandan askeri görevin-

den istifa etmiş olmasına rağmen, askeri birimlere gönderdiği telgraflarında "Kürtçülük cereyanının" yok edilmesi emirlerini vermiştir.

"Malatya'da Onbeşinci Alay Kumandanı İlyas Bey'e

1-Vali ile mutasarrıfın firarı, niyetlerindeki hıyanete en büyük delildir. Bu vatan hainlerinin İngiliz parası ile millet ve hilafet aleyhinde Kürtlük gayesi için çalıştıkları ve maattessüf İstanbul'daki hükümetin de bunların şeriki cinayetleri olduğu elde edilen şifrelerden anlaşıldı, mesele tamamen vatanidir. Bu sebeple evveleminde bu denilenlerin süratle derdestleri ve Kürtlük cereyanının o taraflarda sala müsait zemin bırakılmaması lazımdır.

"Diyarbakırda On Üçüncü Kolordu Erkanıharbiye Reisi Halit Beyefendi'ye, 2-Dahiliye Nazırı ve Harput valisinin elde edilen şifreli muhaberatında Ali Galip Beyle hempalarının kuvayı mühime toplayarak Sivas üzerine yürümek gibi bir hıyaneti vataniyeye teşebbüs etmek istedikleri tahakkuk eylediğinden maruz kuvvetlerin yetişmesine intizara lüzum kalmadı. Eşirrayı mumailayhimin serian takip ve derdestleri ve Kürtlük cereyanına müsait zemin husulüne mahal bırakılmaması için kolordunuzca her türlü tedabire tevessül edilmesi pek mühimdir."⁽³⁾

Her iki talimatta hedef, bertaraf edilmesi gereken "Kürtlük cereyanı" dır. "Kürtlük cereyanı"ndan anlatılmak istenen, Kürt ulusal taleplerinin dile getirilmesi ise Kürtlerin talepleri red edilerek, Türk-Kürt kardeşliği nasıl

² Atatürk, M. Kemal, *Gazi Mustafa Kemal'den Bize*, Hürriyet Vakfı Yayınları, 1987-Istanbul

³ Atatürk, M. Kemal, *Nutuk*, Cilt: 3, 9. Basım, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul-1968, s. 962-964

sağlanacaktır? Bizce bu öfkenin sebebi, Kürtlerin kendi başlarına örgütlenme çabası içine girmeleridir. Kemalist hareket iç ve dış konjoktür gereği, Kürtler'i de temsil ettiğinin savı ile pazarlık masasına oturmak isterken, diğer taraftan Kürt örgütlerine karşı amansız bir mücadele içindedir.

Kemalistlerin bir başka tavrı, Kürtler arasında örgütlenme faaliyetlerine başlayan Cıbranlı Halit Bey'e karşı takındıkları tutumdur. 1919'da Ovacık aşiretlerinin ayaklanması üzerine, Cıbranlı Halit Bey kuvvetlerine, ayaklanmanın bastırılması talimatı verilmiştir. Bu olay tipik Kürtleri birbirine kırdırma politikasının ürünüdür. Gerek Cıbranlı Halit Bey'in yurtsever kişiliği ve gerekse Ovacık aşiretlerinin duyarlılığı sayesinde, planlanan oyun tutmamıştır. Olayı dönemin tanıklarından Dr. Vet. M. Nuri Dersimi'den dinleyelim:

"Erzincan ve Erzurum mıntıkları Rus ve Ermeni kuvvetlerinden tecrid edildikten sonra, Dersimde yeniden bazı mahalli ihtilaller baş gösterdi.

Aldandıklarını anlamış olan Ovacık aşiretleri, Türk mıntıklarına akın etmeye başladılar.

Türk hükümeti bu hareketlere karşı yeni bir hile tasarlamış olmalı ki, bu mıntıkaya Kürt aşiret alayı kumandanı Cıbranlı Halit kuvvetlerini gönderdi.

Dersimliler, gerek alay kumandanının şahsına ve gerekse efradına karşı hüsnü kabul gösterdiler ve hiçbir hadise çıkarmaksızın, alay mümanaatsız Ovacığa yetişti. Bu durum Türk hükümetinin dikkat nazarından kaçmamıştı. Her fırsattan istifadeyi bilen Türkler, Kürt Halit sayesinde Ovacık mıntıkası aşiretlerinde hasıl olan

sükünden dahi faydalanarak, Ovacıkta bu Kürt kumandan sayesinde yeniden bir Türk kaymakamlığı tesisini başarmışlardı.

Kaymakamlık tesisi işi başarıldıktan sonra, Kürt Halit Bey alayının Dersim'de ipkası Türklerce mahsurlu görüldüğünden, bu alay orduyla birleşmek üzere geri çektirilmişti."⁽⁴⁾

Kürtler arasındaki iletişim rahat-sızlık yaratmış, mezhep farklılıklarını hesap ederek Kürtler arasında çatışmaların yoğunlaşacağını sananlar yanılmışlardır. Gelişmeler bununla sınırlı değildir. Kendi bölgesi olan Varto'ya dönen Halit Bey'in çalışmaları, Ankara Hükümetini rahatsız etmeye devam edecektir. M. Şerif Fırat, bu konuda şunları söylemektedir:

"Bu fikir üzerinde oynayan Cıbranlı Halit, 1920 yılının yaz aylarında İstanbul'da bulunan Kürt Teali Cemiyeti reisi Abdulkadir, Hakkarili Abdürrahim ile anlaşarak bunların vasıtasıyla Meclisteki Bitlis Mebusu Yusuf Ziya ve arkadaşlarıyla anlaşmış, haklarını Cemiyet-i Akvam vasıtasıyla alacaklarına inanmışlardı. Halit Bey bir taraftan doğudaki hazırlıkları ikmal ve kuvvetlerini toplu bulunduracak diğer taraftan milli hükümeti iğgal edecekti. Cıbranlı Miralay Halit, bu sırada Varto, Bulanık, Malazgirt, Hınıs, Karlıova, Solhan, Çapakçur bölgelerindeki aşiret ağalarından, şeyh, hoca ve köy muhtarlarından aldığı mühürlü mazbataları Kürt Teali Cemiyetine ve oradan da güya Cemiyet-i Akvamda bu iş için çalışan Mustafa Nemrudi ile Kürt Şerif'e gönderiyorlardı.

⁴ Dersimi Dr. Vet. M. Nuri, *Kürdistan Tarihinde Dersim*, Dilan Yayınları, Dördüncü Baskı, Ocak 1992, s. 119-120-129-173

Bu hadiseden sonra Cibranlı Halit Bey'in, milli hükümete karşı cephe aldığı kolorduca şüpheli görülmüş, bölgedeki aşiretlerin başından ayrılması düşünülmüş ve bu sebeple Erzurum'a çağrılarak miralaylık rütbesi baki kalmak şartıyla, kolordu divanı muhasebat komisyon reisliği ödeviyle Erzurum'da alıkonulmuştu. 19 Ağustos 1336-1920."⁽⁵⁾

Buradan da anlaşılacağı üzere Kürtlerin kendi adlarına yaptıkları hiçbir çalışmaya müsaade edilmemiş -tir. Bu arada Erzurum Kongresi yapılmış, bazı kesimlerin iddiasına göre, Türklerin ve Kürtlerin beraber temsil edildiği, "Temsil Heyeti" seçilmiştir. Temsil Heyetinde yer alan üç Kürt'ten ikisi gıyabında seçilmiş, çalışmalara katılmamışlardır. Geriye kalan Erzincan delegesi Şeyh Fevzi Efendi, Sivas Kongresinden sonra geri dönmüştür. Bu durumu Mustafa Kemal'in kendisinden dinleyelim:

"Efendiler, istitrat kabilinden şunu arz edeyim ki bu zevat hiçbir vakit bir araya gelip birlikte çalışmış değildir. Bunlardan İzzet, Servet ve Hacı Musa Beyler ve Sadullah Efendi hiç gelmemişlerdir. Raif ve Şeyh Fevzi Efendiler, Sivas Kongresine iştirak etmişler ve onu mütâakıp biri Erzurum'a diğeri Erzincan'a avdet ederek bir daha iltihak eylememişlerdir. İkincisi Efendiler; millet, memleket, siyaset ve ordu idareleriyle hiçbir alaka ve münasebetleri ve bu hususta liyakatleri görülmemiş ve tecrübe edilmemiş gelişigüzel zevattan, bilfarz Erzincanlı bir Nakşi şeyhi ve Mutkili

bir aşiret reisi gibi zavallılardan da teşkili, ihtimalden hariç olmıyan herhangi bir heyet temsiliyeye, mevzu bahis olan vaziyet ve vazife bırakılabilir miydi? Ve bıraktığımız takdirde, memleket ve milleti kurtaracağız, dediğimiz zaman, milleti ve kendimizi iğfal etmiş olmak gibi bir hata irtikab-miyecek miydik? Bu mahiyette bir heyete, perde arkasından yardım edilebileceği mevzuubahis olsa da, bu tarz emniyet telakki edilebilir miydi?"⁽⁶⁾

Mustafa Kemal, Temsil Heyeti ile ilgili değerlendirmelerini son derece net yapıyor. Kürt temsilcileri "olarak adı geçen şahısların çalışmalara hiç katılmadıklarını, bu işlerin "liyakatsız" ve "zavallı" olan bu zatlara bırakılmayacak kadar önemli olduğunu, bu Temsil Heyetini "perde arkasında" yönetmek bile emniyetli değildir, demektedir.

Gelelim tartışmaların odağındaki şu ünlü Amasya Protokolü'nde yer alan Kürtlerle ilgili maddelere; Protokol, Osmanlı Devleti diye düşünülen sınırların, Türklerin ve Kürtlerin oturduğu arazi diye tarif ediyorsa da Kürtlerin Osmanlı Devletinden ayrılmasının "imkansızlığına" vurgu yapmaktadır. Ayrıca Kürtlerin ırk hukuku ve sosyal haklar bakımından desteklenmesine vurgu yaparken, bunun Kürtlerin meşru ve doğal hakları olduğundan değil, yabancılar tarafından "bağımsızlığını gerçekleştirme amacı güder gibi görünerek yapılmakta olan karıştırıcılığın önüne geçmek için..." denmektedir. Kürtlerin taleplerine haklı ve meşru talepler diye bakan bir anlayış söz konusu değildir.

⁵ Fırat M. Şerif, *Doğu Illeri ve Varto Tarihi*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Beşinci Baskı, Ankara-1983, s.135-156-157-160

⁶ Atatürk, M.Kemal, a.g.e Cilt:1., s. 67-70-71

Sadece bölge dengeleri içinde taraflar kendi konumlarını güçlendirmek için Kürtleri kendi hesaplarına göre pazarlama çabasıdır. Damat Ferit Paşa kabinesi, Seyit Abulkadir'in başkanlığındaki heyetle "Kürtlere Otonomi" protokolü imzalarken, Kemalistler de boş durmayıp ihtiyaç duydukların da Kürt kartını kullanmak için manevralar peşindedirler. Bunda da başarısız oldukları söylenemez. Bu bile yazar-çizer takımı olarak "Mustafa Kemal, 'Kürt Sorunu' olduğunu kabul ediyordu" diye avunmamıza vesile oluyor. Halbuki Mustafa Kemal, "Kürt Sorunun" mimarı ve yaratıcısıydı.

Durum birinci ağızdan bu kadar net iken, Mustafa Kemal hareketini, "ilerici" ve "anti-emperyalist" nitele-yerek, her türlü desteği veren Bolşeviklerin yazar-çizer takımı, olaya ideolojik kılıf bulmakta gecikmedi. Sovyet ekolünün Kürt aydınlarından Dr. Kemal Mazhar Ahmad, bunların başında gelir. Dr. Kemal Mazhar Ahmad, şunları söylemektedir:

"Kemalist Devrim, Kürt halkının büyük bölümünü ülkeyi yabancı işgalcilerden kurtarmak için içtenlikle ve omuz omuza mücadele etmek üzere harekete geçirdi. Kürtler bununla, son derece yüksek bir yurtseverlik duygusu ve doğru bir siyasi anlayış ortaya koydular. Türk burjuva devriminin ilk sıcak yıllarında Mustafa Kemal'le beraber bu devrimi başlatanların büyük bir kesimi Kürt'tü. Örneğin, devrimin başlangıcının en önemli olaylarından biri olarak değerlendirilen Erzurum Kongresi'nin sekiz kişiden oluşan yönetiminde üç Kürt vardı: Erzincan'dan Nakşibendilerin başı Şeyh Fevzi, 1918 yılına kadar Osmanlı

Mebusan üyesi olarak kalan Sadullah Bey, Mutki aşiret reisi Hacı Musa Mirzade."⁽⁷⁾

Yine bu ekolün Kürt temsilcilerinden, Kürt siyasetinin "vazgeçilmezleri" arasında yer alan Tarık Ziya Ekinci, sözcükler aynı değilse bile aynı anlayışla yaklaşır.

"Kürt aşiretleri, Mustafa Kemal'in Samsun'a çıkışından itibaren yaptığı çalışmaların ve giriştiği savaşımaların destekçisi olmuşlardır. Erzurum Kongresi büyük ölçüde Kürt aşiretlerinin desteği ve katılımı ile gerçekleştirilmiştir. Kürtler Kurtuluş Savaşı'na katılmış ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunda etkin rol oynamışlardır. Kurtuluş Savaşı döneminin her aşamasında ve BMM hükümetleri altında Kürtlerin ulusal haklarına saygılı bir politika izlenmiştir."⁽⁸⁾

Gerek Mazhar Ahmad ve gerekse Tarık Ziya Ekinci'nin sığındıkları yer, Erzurum Kongresidir. Erzurum Kongresinde seçilenlerin, nasıl seçildikleri ve karar mekanizmalarındaki pozisyonları son derece açıktır. "Perde arkasında" bile yönetilmeyle güvenilmeyecek insanların neyi ve kimi temsil ettiklerini sayın yazarlara sormak gerekir. Ayrıca Erzurum Kongresine katılan ya da destekleyen Kürt aşiretleri kimlerdir? Mustafa Kemal, çeşitli manevralarla Kürt aşiretlerini yanına çekmeye çalışıyor. Olaya resmi ideolojinin doğrultusunda bakan Prof. Dr. Ergun Aybars, Erzurum Kongresini değerlendirirken şunları söylüyor:

⁷ Medya Güneşi Sayı: 7, s. 20-21

⁸ Adımlar Dergisi, 14-17 Ocak 1990, s.14

"Erzurum Kongresi sırasında doğunun aşiretlerinin gücüyle savaşı kazanabilmek veya hiç değilse yalnızlıklarını sağlamak amacıyla olan M. Kemal, aşiret reislerine yolladığı mektuplarında, saltanat ve hilafetin büyük bir tehlike içinde olduğunu ve bu makamların kurtarılması için düşmanla savaşmak gerektiğini belirtmiş ve Doğu Anadolu'nun Ermeniler'e verilmek istendiğini açıklayıp onları kendi taraflarına kazanmak isteyen İngiltere'nin kışkırtmalarına araç olmalarını engellemek istemişti."⁽⁹⁾

Aybars'ın söyledikleriyle Mazhar Ahmad ve Tarık Ziya Ekinci'nin belirtikleri doğrulanmıyor. Aksine Kürtler'in en hassas oldukları konulardan hareketle yanına çekmek yada en azından yansızlıklarını sağlamaktır. Burda herkesçe bilinen temel bir kuralı hatırlatmak gerekir. Toplumlar ancak kurumlarıyla, örgütleriyle temsil edilirler. Bu genel doğrudan hareketle Kemalist hareketle işbirliği yapan Kürt örgüt veya kurumundan söz etmek mümkün müdür? Buna verilecek yanıt olumlu değildir. Kemalistler son derece usta manevralarla Kürt örgütlü güçlerini bertaraf etmek için bütün güçlerini kullanırken diğer yandan bazı aşiret liderlerini ve din adamlarını yanlarına çekme çabasıındadırlar. Temel argümanları "Ermeni tehdidi" ve "Hilafet ve Saltanatı kurtarmadan" ibarettir. Mustafa Kemal Hareketi son derece Türkçüdür. Ancak bu niteliğini kamufle etmek zorundadır. Kemalist

Hareket ayakları üzerine duruncaya kadar Kürtler'in desteğine ihtiyacı vardır. Sovyet kürdologlarından Prof. Dr. M. S. Lazarev, Kürtlerle Türklerin beraber hareket etmeleri gerektiği, ancak bunun gerçekleşmediğini söylemektedir:

"Bu dönemde Kürt halkının düşmanları ve dostları Türk halkıyla aynıdır. Bu, Kürt ve Türk ulusal hareketleri arasındaki müttefiklik için objektif bir yapı oluşturmuştur. Fakat bu müttefiklik oluşmamış, daha da önemlisi bu iki hareket arasında o dönemde karşıtlık ortaya çıkmış, uzun süre devam etmiştir.

Kemalistler'in Kürt nasyonal ideolojisine ve bu ideolojinin sürdürümcülerine yaklaşımı düşmanca olmuştur. Kemalist hareket içindeki etkili çevrelerin (özellikle nasyonalizmi şövenist bir şekilde yorumlayan sağ kanat) kendi anti-Kürt yönelimlerini haklı çıkarmak için bütün Kürt hareketinin, İngiliz veya yabancı parmağı olduğu versiyonunu bilinçli bir şekilde abartmış olmaları da etkili olmuştur. Bu açıdan Noel'in misyonu, anti-Kürt propagandayı şişirmek için uygun bir bahane de vermiştir."

Lazarev, Misak-i Milli ile ilgili şunları söylemektedir.

"1-Kuşkusuz Kemalistler, belirgin derecede Osmanlı ve İslami renkli şövenist düşüncelerini deklare etmişler, fakat Jöntürkler'den farklı olarak onların reelist olan nasyonal ideallerini Türkiye sınırlarının daha ilerisine uzanmamışlardır.

2-Kemalistler, azınlıkların bölgesel kendi kaderlerini tayin hakkını ve burjuva nasyonalizminin ve burjuva demokratizminin sınırlandırılmış çerçevesi içinde ülkedeki ulusal sorunun

⁹ Aybars, Prof. Dr. Ergun, *Yakın Tarihimizde Anadolu Ayaklanmaları*, Türk Kültürünü Araştırma Vakfı, İstanbul-1988, s. 28

çözümüne yönelik herhangi bir yönetim-politik önlemi tamamıyla reddetmişlerdir. Temel olarak onlar Türkiye'de bu sorunun varlığını reddetmişlerdir."⁽¹⁰⁾

Lazarev, kendi içerisinde çelişkiler taşımakta, kavramları siyasal bir bütünlük oluşturmamaktadır. Kemalist Hareket, hem ulusal kurtuluşçu hem de şövenist diye tanımlanmaktadır. Lazarev, Kemalist hareketin anti-Kürt yanını öne çıkardığını kabul ediyor, başından beri Kürt hareketine iyi gözle bakmadığını vurguluyor ve İngiliz kışkırtmasının bir propaganda malzemesi olarak kullandığını söylemekten geri durmuyor. Çelişkiler tam da bu noktalarda yoğunlaşmaktadır. Sovyet kürdologlarının tutumlarını Bolşeviklerin genel politikalarından ayrı değerlendirmek mümkün değildir. Bolşevikler ve uzantısı III. Enternasyonal, Kemalist Hareketi "ulusal kurtuluşçu" ve "ilerici" diye tanımlamış, her türlü desteği vermişti. Bununla yetinilmemiş Türk Faşist Hareketinin önemli simaları Bakü Doğu Halkları Kurultayında dünya ezilen halklarının temsilcileri olarak boy gösterecek, Kemalist Hareketin sözcülüğünü yapacaklardır.

Azadi örgütü, tarihi çok net bilinmemekle beraber Bolşeviklere 10 maddelik bir protokol önermiştir. Örgüt, kendilerine yardım edilmesi şartıyla kendileriyle işbirliğine hazır olduklarını beyan etmişlerdir. Yine aynı amaçla örgüt lideri Cıbranlı Halit Bey, Lenin'den destek isteyen bir mektup

gönderecektir (Protokol ve mektup ekte verilmiştir). Dolayısıyla hem 1925 Kürt Hareketi, hem de Mahabat Kürt Cumhuriyeti'nin kuruluşu sırasında büyük umutlar bağladıkları Bolşeviklerin "azizliğine" uğrayacaklardır. Bolşeviklerin politikası büyük devlet politikasıdır. Bu politikanın, İngilizlerin veya Fransızların bölge politikalarını belirlerken kullandıkları kıstaslardan farklı değildir. Sovyetler Birliği merkezdir. Dünyadaki bütün ulusal kurtuluş hareketlerinin birincil görevi bu merkezi koruma, gerektiğinde kendisini feda etmektir. Kürtler'in payına kendisini "feda edilmek" düşmüştür. Bolşevikler Kürt hareketlerini desteklemedikleri gibi, Kürtleri ezen güçlerin en büyük destekleyicileri haline geldiler.

Sovyet ekolünün kürdologları bu genel politikanın içinde yetiştiklerinden, Bolşeviklerin Kürt politikasına eleştirel yaklaşmadılar. Bu nedenle de yer yer tutarsızlıklarla dolu ve birbiriyle çelişen değerlendirmeler ortaya çıkmıştır. Sonuç olarak Bolşeviklerin Kürt politikası eleştirel bir süzgeçten geçirilmeden yapılacak her değerlendirme sakat ve tutarsız olacaktır. Öte yandan Kürtler, Bolşevikler tarafından "ulusal kurtuluşçu" ve "ilerici" diye tanımlanan Kemalist Harekete karşı ulusal taleplerini yükseltmeye başlamışlardır.

Alişan Bey'in liderliğindeki Koçgiri Hareketi, Kürt ulusal talepleriyle Kemalist hareketin karşısına çıkacaktır. İstekler şöyle sıralanmıştır:

"1-Istanbul hükümetince kabul edilen Kürdistan özerkliğinin Ankara hükümetince de tanınıp tanınmayacağının açıklanması;

¹⁰ Lazarev, Prof. Dr. M. S., *Emperyalizm ve Kürt Sorunu* (1917-1923), Öz-Ge Yayınları, Ankara s. 111-112-121

- 2- Kürdistan özerk yönetimi konusunda Mustafa Kemal hükümetinin ivedi olarak yanıt vermesi;
- 3- Elazığ, Malatya, Sivas, Erzincan cezaevlerindeki Kürtlerin hemen salıverilmesi;
- 4- Kürt çoğunluğun bulunduğu illerde Türk memurlarının çekilmesi;
- 5- Koçgiri yöresine gönderilen birliklerin geri alınması.(15 Kasım 1920)"

Bu isteklerin kabul edileceği söylenmişse de, söylenenler inandırıcı bulunmaz. Bunun üzerine Ankara hükümetine, 25 Kasım 1920'de aşağıdaki telgraf çekilmiştir.

"Elazığ vilayeti vasıtasıyla Ankara Büyük Millet Meclisi riyasetine, Sevre muahedesi mucibince Diyarbakir, Elazığ, Van, Bitlis vilayetlerinde müstakil bir Kürdistan teşekkül etmesi lazım geliyor, binaenaleh bu teşkil edilmelidir, aksi taktirde bu hakkı silah kuvvetiyle almaya mecbur kalacağımızı beyan eyleriz.

25 Teşrini Sani 1336

Imza

(Garbi Dersim aşair ruesası)"(11)

Kürtlerin bu isteklerine yanıt verilmmez. Merkez Ordusu Komutanı ve onun emrine verilen Topal Osman komutasındaki kuvvetler tarafından büyük bir vahşetle bastırılır. Kürtlerin isteklerine karşı, Ankara hükümetinin cevabı hiç de dostane değildir. Dönemin Sivas valisi Ebubekir Hazım Bey anılarında hareketin bastırılmasını şöyle anlatır:

"Askerle çemberlenen köyler ahalisi söyletilerin doruğunda, yani Kürtlerin

tenkil edileceğine inanarak hayatlarını kurtarmak için köylerini, evlerini terk ederek dağlara sığınmaya mecbur olmuşlardır. Sırf can korkusundan kaçanlar isyan ve eşkiyalıkla suçlanarak boş kalan köyler yakılıp yıkılarak bütün mal ve eşyalarına el konulmuştur. Şu surette Ümraniye bucağına ve Zara ilçesinin merkezine bağlı köylerden 76 ve Divriği ilçesinden 57 toplam 132 köy savaşan düşman istihkamları gibi yakılmış, tahrip olunmuş ve yüzlerce nüfus öldürülmüştür. Ayrıca, bütün mal, eşya, zahire ve hayvanlar yağma olunmuştur. Binlerce nüfus da dağlarda, kırlarda açlıktan ve sefaletten ölüme mahkum edilmişlerdir."(12)

Yaşanan vahşet geniş tartışmalara yol açar. TBMM'sindeki birçok milletvekili olayı dile getirir. Yapılan bütün tartışmalardan sonra oluşturulan soruşturma kurulu Nurettin Paşa'nın görevinden alınarak yargılanmasına karar verilmiştir. Olayın bu kısmını Uğur Mumcu şöyle anlatır:

"Soruşturma Kurulu, Nurettin Paşa'nın görevden alınmasına ve yargılanmasına karar vermiştir. TBMM, kurul kararını kabul eder. Paşa görevinden alınarak, yargılanmak üzere Ankara'ya çağrılır. Nurettin Paşa, Mustafa Kemal Paşa'ya başvurup suçlamaları yanıtlar. Mustafa Kemal Paşa, TBMM'sinde Nurettin Paşa'ya verilen cezanın "biraz ağır olduğunu" söyler. Konunun Bakanlar Kurulunda da görüşüldüğünü, Nurettin Paşa'nın görevinden alındığını, bu nedenle yargılanması

11 Dersimi Dr. Vet. M. Nuri, *Kürdistan Tarihinde Dersim*, Dilan Yayınları, Dördüncü Baskı, Ocak 1992, s. 119-120-129-173

12 Mumcu, Uğur, (12-13-14-15-35-38-45) *Kürt-Islam Ayaklanması* (1919-1925), Tekin Yayınevi, İkinci Baskı, Ankara-1991, s. 39-40-45-46-48-54-55-66

kararının değiştirilmesi gerektiğini, Nurettin Paşa'nın savunmasının alınarak konunun bir komisyonda incelenmesi gerektiğini anlatılır.”⁽¹³⁾

Mustafa Kemal Paşa'nın bu isteği üzerine bir başka soruşturma komisyonuna havale edilir ve konu kapanır. Lazistan mebusu Ziya Hurşit'in, "Demek ki bu adam TBMM'nin üzerindedir. Nurettin Paşa, bu olağanüstü yetkilerini kimden almıştır?" derken yerinde bir soru sorar. Devamındaki gelişmeler güç ve yetkisini kimlerden aldığını ortaya koymaktadır.

1919 Güney Kürdistan'da hareketli gelişmelere gebe dir. Şeyh Mahmut yönetimdeki Kürtler, İngilizlerle çarpışmaktadırlar. Güney Kürdistan'da Kürtler her şeyden önce topraklarının kendilerine ait olduğunu düşünüyorlardı. Bu İngilizlerin bölge politikasına ters düşmektedir. Kürt-İngiliz çatışması, Kemalistleri oldukça hoşnut etmiştir. Ankara Hükümetinin Kürt politikasının pratik uygulama alanı olan Elcezire Komutalığına gönderdiği talimata, "yabancılarla Kürtlerin anlaşmalarına" engel olunmasını ister:

“1-Göreceli olarak bütün ülkelerde geniş çapta doğrudan doğruya halk tabakalarını ilgilendiren ve etkili biçimde yerel yönetimler kurulması iç siyasetimizin gereklerindendir. Kürtlerin oturdukları bölgelerde hem iç hem dış siyasetimiz bakımından göreceli olarak yerel bir yönetim biçimini gerekli görüyoruz.

2-Ulusların kendi kaderlerini kendilerinin belirlemeleri bütün dünyada

kabul edilmiş bir ilkedir. Biz de bu ilkeyi kabul etmişizdir. Öngörüleceği üzere Kürtlerin bu zamana kadar yerel yönetim birimlerini tamamlamış ve başkalarını ve tartışan yandaşlarını bu amaç adına tarafımızdan kazanılmış olması ve oylarını kullandıkları zaman kendi kaderlerine zaten sahip olduklarını TBMM yönetiminde yaşamayı istedikleri duyurulmalıdır. Kürdistan'daki bütün sorunun bu amaca dayalı siyasete yönelmesi Elce zire cephesi kumandanlığı sorumluluğundadır.

3-Kürdistan'da Kürtlerin Fransızlar ve özellikle Irak sınırında İngilizlere karşı husumetini silahlı çatışma ile değiştirmeyecek ölçülere v ardırmak ve yabancılarla Kürtlerin uyuşmalarına engel olmak, göreceli olarak, yavaş yavaş yerel yönetimler kurarak, bu nedenleri açıklamak ve bu yola içtenlikle bize bağlılıklarını sağlamak, Kürt liderlerine mülki ve askeri görevler vermek, bize bağlılıklarını güçlendirmek gibi genel ilkeler benimsenmiştir.”⁽¹⁴⁾

Bu talimatlardan çıkan sonuçlar şunlardır:

1-Mümkün olan bütün araçlar kullanılarak, Kürtlerin Fransız ve İngilizlerle ilişki kurlmaları engellenmeli, Kürtlerin İngilizlerle olan silahlı çatışmaları teşvik edilmelidir.

2-Kürt liderlerini elde tutmak için, Kürt liderler mülki ve askeri görevlere getirilmelidir.

3-Dönemin koşulları itibarıyla gündemde olan ulusların kaderlerini tayin hakkı gibi evrensel bir ilkeyi görünürde kabul etmekle beraber,

¹³ Mumcu, Uğur, (12-13-14-15-35-38-45) *Kürt-İslam Ayaklanması* (1919-1925), Tekin Yayınevi, İkinci Baskı, Ankara-1991, s. 39-40-45-46-48-54-55-66

¹⁴ Mumcu, Uğur, (12-13-14-15-35-38-45) *Kürt-İslam Ayaklanması* (1919-1925), Tekin Yayınevi, İkinci Baskı, Ankara-1991, s. 39-40-45-46-48-54-55-66

böyle bir ilkenin Kürtleri bağımsız hareket etmeye götürme ihtimaline karşı, "yerel yönetim" gibi içi boşaltılmış bir öneriyi gündemde tutarak, Kürtleri oyalama politikası yürürlüğe koymaktır.

10 Şubat 1922 tarihinde "Kürtlere Özerklik Yasası" adıyla TBMM'sine yasa tasarısı sunulacak ve kabul edilecektir. Yasa Kürtlerin taleplerini karşılamaktan çok uzaktır. Yasa uygulama amaçlı değildir. Yasaya mecliste bulunan Kürt milletvekilleri muhalefet etmişlerdir. Kemalistler Lozan'a gidilen bir süreçte konumlarını güçlendirmek, TBMM'sinin Kürtleri de temsil ettiği tezlerini güçlendirmek istemektedirler. Zaten Mustafa Kemal'in 16/17 Ocak 1923'te İzmit'te yaptığı ve devletin yetmiş yıl gizlediği konuşmasında, bu yasanın uygulanma şansı olmadığı anlaşılmaktadır. Mustafa Kemal, konuşmasında şunları söylemektedir:

“-Kürt sorunu, bizim, yani Türklerin çıkarı için kesinlikle söz konusu olamaz. Çünkü, bizim ulusal sınırlarımız içinde Kürt öğeleri öylesine yerleştirilmiştir ki pek sınırlı yerlerde yoğun olarak yaşarlar. Bu yoğunluklarını da kaybede ede ve Türklerin içine gire gire öyle bir sınır oluşmuştur ki, Kürtlük adına bir sınır çizmek istersek, Türkiye'yi mahvetmek gerekir. Örneğin Erzurum'a giden, Erzincan'a, Sivas'a, Harput'a kadar giden bir sınır çizmek gerekir. Ve hatta Konya çöllerindeki Kürtleri de göz önünde tutmak gerekir.

-Bu nedenle başlı başına bir Kürtlük düşünmekten çok Anayasamız gereğince zaten bir çeşit özerklik oluşacak-

tır. O halde hangi bölgenin halkı Kürt ise onlar kendi kendilerini özerk olarak yöneteceklerdir. Bundan başka Türkiye'nin halkı söz konusu olurken onları da beraber ifade etmek gerekir. İfade olunmadıkları zaman bundan kendileri sorun çıkarırlar. Şimdi TBMM hem Türklerin ve hem Kürtlerin yetkili temsilcilerinden oluşmuştur. Ve bu iki öge, bütün çıkarını ve bütün yazgılarını birleştirmiştir. Yani onlar bilirler ki, bu ortak bir şeydir. Ayrı bir sınır çizmek doğru olmaz.”⁽¹⁵⁾

Konuşmadan da anlaşılacağı üzere bir özerklik söz konusu değildir. "Bir çeşit özerklik" söz konusudur. 1923'te Kürtler öylesine "dağılmışlar ki" çoğunluk oluşturdukları yerler pek söz konusu değildir. Zaten TBMM "Kürtleri de temsil etmektedir."

Bu dönemde Kürt örgütlenmeleri dağınık ve toparlayıcı olmaktan uzaktır. Metropol merkezli Kürdistan Teali Cemiyeti dağınıklığı yaşamakta ve inisiyatif sahibi değildir. Çalışmaları Ankara hükümetini rahatsız eden, Cıbranlı Miralay Kürt Halit Bey'in gönderildiği Erzurum, Kürt örgütlenmesinin yeni merkezi olacaktır. Halit Bey, Kürt aşiretlerini bir araya getirme ve askeri-siyasi bir örgütlenme içerisindedir. Bu çalışmaları devam ederken Ankara hükümeti ile sürtüşmeleri sürmektedir.

1925 Hareketi ve *Azadi* hakkında ciddi çalışmaları bulunan akademisyen Martin Van Bruinessen'in bu dönemle ilgili ulaştığı sonucu aktarmak istiyorum:

¹⁵ Mumcu, Uğur, (12-13-14-15-35-38-45) *Kürt-İslam Ayaklanması* (1919-1925), Tekin Yayınevi, İkinci Baskı, Ankara-1991, s. 39-40-45-46-48-54-55-66

"1923'de tamamı doğuda yaşayan Kürt subaylar, şeyhleri, aşiret reisleri ve şehirlerdeki seçkin kişiler Azadi adı altında yeni bir örgüt kurdular. Bunların çoğu Kemalist Hareketi destekleyip hayal kırıklığına uğramış kimselerdi."⁽¹⁶⁾

Yine 1925 Hareketi ile ilgili ciddi çalışma ve katkıları olan akademisyen Robert Olson'un değerlendirmesi şöyledir:

"Kanaatimce, Kürtler'in desteği olmaksızın Türk milliyetçilerinin o kadar başarılı olmasının mümkün olmadığını söylemek mübalağa olmaz. Başka bir deyişle, Kürtler, Kemalistler'e askeri olarak ve faal bir biçimde Erzurum'da meydan okumuş olsalardı, milliyetçi Türk hareketinin Rus ve müttefik kuvvetleri ile Ermeniler'e karşı elde etmiş oldukları başarılar, ciddi biçimde gecikirdi."⁽¹⁷⁾

Yine 1924 *Beytüşşebap İsyanı ve Şeyh Said Ayaklamasına Etkileri* adlı çalışmasıyla, bu alanda bir boşluğu dolduran, Cemil Gündoğan'ın, Azadi kadrolarıyla ilgili benzer yorumda bulunmaktadır. Bu yorumu aktaralım:

"İKİNCİ KÜMELEŞME, bu süreçte, Kemalist hareketle birlikte davranmakla beraber, Kürt ulusal haklarının savunuculuğundan da vazgeçmeyen Kürt güçlerinden oluşmaktaydı.

Bu kümeleşmeye mensup kadroların birinci kümeleşmeyle ilişkileri

konusunda belgelere dayalı belirlemeler yapma olanağı bulamadık. Ancak belli bir bölümünün, başlangıçta birinci kümeleşmeye dahil olduğunu söylemek, sanırız olayların gelişim mantığı ile çelişmeyecektir. Çünkü bu kümeleşmeye ait kadroların bir kısmının KTC'ye üye oldukları ve/veya bizzat faaliyetlerine katıldıkları biliniyor. Örneğin İhsan Nuri, Cibranlı Halit veya Yusuf Ziya gibi kümeleşmenin önde gelen isimleri KTC ile ilişkilidirler."⁽¹⁸⁾

Gerek Bruinessen gerekse Gündoğan'ın yorumlarını beraber vermemizin nedeni, değerlendirmelerin benzerliğindendir. Sayın Bruinessen, Azadi kadrolarının Kemalist harekete umut bağladıklarını, hayal kırıklığına uğradıktan sonra, böyle bir örgütlenmeye yöneldikleri söylemektedir. Sayın Gündoğan'ın değerlendirmeleri aynı paraleldedir. Sayın Olson ise Kürtler Erzurum'da Türk milliyetçilerine meydan okusalardı, Türk milliyetçileri bu başarıyı kazanamazlardı. Bu iki değerlendirme farklıdır.

1- Kürtlerin 1919-20'li yıllarda Erzurum'da Kemalist harekete meydan okumadıkları açıktır. Buna dayanarak Kemalist harekete yardım ettikleri söyleniyorsa bu farklı yorumdur. Düşüncemize göre 1920'li yıllarda Kürt hareketinin, Kemalist harekete meydan okuma şansı yoktur. Kürtler dağınıktır ve örgütsüzdür. Dolayısıyla Kürdistan sorunu masada olmasına rağmen, bölge dengelerini belirleyen

¹⁶ Bruinessen Martin van, *Ağa, Şeyh ve Devlet: Kürdistan'ın Sosyal ve Politik Örgütlenmesi*, Öz-Ge Yayınları, s. 348-349

¹⁷ Olson, Robert, *Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı*, Özge Yayınları, Birinci Basım, Ankara-1992, s. 51-53-54-65-74-75-77

¹⁸ Gündoğan, Cemil, *Beytüşşebap İsyanı ve Şeyh Said Ayaklanmasına Etkileri*, Komal Yayınları, I. Basım, İstanbul-1994, s. 61-62-75-112

güçlerden destek bulma ihtimali çok zayıftır.

2- Azadi kadrolarının, Kemalist harekete umut bağladıkları tezine gelince, buna katılmak mümkün değildir. Bunu söyleyebilmek için, Cıbranlı Halit Bey'in 1919'dan sonra yoğunlaşan çalışmalarını görmemek gerekir. Ankara hükümeti ile sürtüşmelerinden dolayı Erzurum'a çekilen, terfisi durdurulan birinin ve çevresinde kadroların Kemalist Harekete umut bağladıkları söylenemez. Dönemin tanıklarından iki kişinin yakınlığım nedeniyle, hareket öncesi ve sonrası dönemle ilgili düşüncelerini dinleme olanağım oldu. Birincisi dedem, Ahmet Sever (Ahmet Sever, Cıbranlı Halit Bey'in kardeşi idi). Diğeri Halit Bey'in amcazadesi Halil Kılıçoğlu. Her ikisi de hareketten önce en yakınında bulunan insanlardan. Halit Bey tutuklanınca Bitlis cezaevi ile ilişkiyi sağlayan kişiler. Harekete Varto ve Hınıs cephesine komutanlık yapmış, hareket yenilgiye uğrayınca, 1927 yılına kadar gerilla mücadelesi yürütmüş, 1927 yılında Suriye'ye gidip Fransızlar'a iltica etmiş, 1928 affıyla geri dönmüşlerdir. Ahmet Sever dönüşünden sonra 1930 yılında tutuklanarak Ankara İstiklal Mahkemesinde "Şimali Kürdistan Cemiyeti"ni kurma savıyla yargılanmış, delil yetersizliğinden serbest bırakılmıştır.

Ahmet Sever, Halit Bey'in *Erzurum Kongresi* 'nden sonra Mustafa Kemal'le ilişkilerinin gergin olduğunu söylüyordu. Özellikle Erzurum Kongresi sırasında, Erzurum'da bulunmamaya özen gösterdiğini, aralarındaki gergin-

liğin bu dönemlerde başladığını, 1920-1924 yılları arasında, Mustafa Kemal'in, Erzurum'a gezilerinde ilişkilerin gergin ve tartışmalı olduğunu aktarmıştı. Şerif Fırat'a göre "Cıbranlı Halit Bey'in, milli hükümete karşı cephe aldığı şüphesi ile" rütbesi durdurulmak suretiyle, Erzurum'a satın alma komisyonu başkanlığına atandığını belirtiyor. Robert Olson, bu dönemi şöyle değerlendirmektedir:

"1919 yılında Halit Bey gibi adamlar, Dersim bölgesi kasabalarında, hükümet otoritesini temsil eden konumları işgal etmekte ve bu otoriteyi aşiretleri hükümete karşı isyan için teşkilatlanmaya zorlamak için kullanmaktaydılar. Ancak 1920 yılına gelindiğinde ki, Halit Bey ve onun gibi düşünenler, şeyhler ve hocalar arasında Kemalistlere karşı propagandaya başlamışlardı. Kürt önderleri, Kürt giysileri giymeye, Kürtçe konuşmaya, aşiretler arasında iyi bilinen Kürt şiirlerini dolaştırmaya başlamışlar. 1920 yılı boyunca Halit Bey, hayli taraftar ve düşman kazanmış bulunmaktaydı. Halit Bey, Fırat'ın belirttiği üzere, Sevr Muahedesi'nden sonra 1920 yaz ve sonbahar ayları boyunca Kürt Teali Cemiyeti ve İstanbul Kürtleriyle şimdiye kadar düşünüldüğünden çok daha fazla temas içinde olduğunu gösterir. Bu işbirliği Civata Xweseriya Kurd (Kürt İstiklal Cemiyeti) veya 1921'de Erzurum'da halk arasında bilindiği üzere Azadi'nin kurulmasından çok daha önce mevcut görülmekteydi. Cıbranlı Halit Bey, 1920 sonbaharı boyunca daha sonra Şeyh Said İsyanı'na katılacak olan Varto, Bulanık, Malazgirt, Hınıs, Karlıova, Solhan ve Çapakçur bölgesindeki aşiretler arasında gezip, teşkilatlandırdı. Şeyhler,

hocalar, imamlar ve muhtarlarla konuştu. Alevi aşiretler arasında pek başarıya ulaşmadı. Alevi Kürt milliyetçiliğinin haklılığına ikna için nutuk atmak kafi gelmediği zaman zorbalığa başvurduğu vakidir. Kemalistler 1920 yazı sonlarına gelindiğinde, Halit Bey'in faaliyetlerinden gittikçe şüphelemeye başladılar; 1920 Ağustosunda kendisine yeni vazifeler yükleyerek Erzurum'a tayin edildi.

Cibranlı Halit Bey, Erzurum'da münasip bir zaman kollayarak beklerken 1920 Kasımında Dersim (bugün Tunceli) havalisinde bir Kürt isyanı patlak verdi."⁽¹⁹⁾

Robert Olson'un yer yer Şerif Fırat'a dayanarak aktardıklarıyla, Ahmet Sever'in anlattıkları, Şerif Fırat'ın anlattığı bir olay dışında çakışıyor. Fırat'ın aktardığı, Cibranlı Halit Bey'in 15 Haziran 1920'de Varto'nun Karaç köyünde düzenlediği ve Varto'daki Kürt Alevi aşiretlerini ikna etmeye yönelik toplantısından olumlu bir sonuç çıkmayınca, Hormek ve Lolan aşiretlerine saldırdığı iddiasıdır. Ahmet Sever ve Halil Kılıçoğlu, bu toplantının ve bundan sonraki olayların tanıklarındır. Her ikisinin anlattıkları şöyle özetlenebilir:

1- Söz konusu toplantıda Hormek ve Lolan Kürt Alevi aşiretlerini ikna etmek olanaklı olmamıştır. Zira Varto'da Kürt Alevi aşiretleri ikisinden ibaret değildir. Bunların dışında Kürt Alevi aşireti olan Avdelanlar vardır.

Halit Bey'in kendisi bir dönem Avdelanların Kalçığ köyünde, kardeşi Ahmet Sever, Avdelanlar'ın Kovik köyünde ikamet ediyorlardı. İlişkileri dostane ve son derece sıcaktır. Toplantıdan sonra, toplantıdan rahatsız olan güçlerin tahriki ile Hormek ve Lolanlılar'ın bir kısmı, Ahmet Sever'in Kovik'taki evine saldırmışlar ve talan etmişlerdir. Halit Bey, olayların kimler tarafından ve ne amaçla tezgahlandığını bildiğinden kendisine bağlı güçleri Varto merkezine çekmiştir.

2- Yüzyıllardır devam eden aşiret ve mezhep farklılıklarının egemen yönetimlerce tahriki ile derinleşen çelişkilerin bir veya birkaç toplantıyla çözülemeyeceğinin farkındadır Halit Bey. Çalışmalar bu dönemde başlamışsa da Kürtlerin örgütlülük seviyesi dikkate alındığında, harekete geçmek için uygun zamanın gelmediği düşüncesindedirler.

3-Azadi kadrolarının Kemalist harekete umut bağladıkları ve destek oldukları iddiası destekleyen hiçbir belge ve bilgi yoktur. Azadi kadrolarının KTC'inde şu ya da bu kümeye yakın durduğunu söylemek çok zordur. Bir dönem KTC içinde yer aldıkları doğrudur. Bu işin İstanbul merkezli yürümeyeceğinin farkındadırlar. Bu nedenle Erzurum merkezli ve kısa adı Azadi olarak somutlaşan örgütlenme, otonomcu veya bağımsızlıkçı tüm Kürt örgütlenmeleri bir araya getirme çabası içindedirler. Dolayısıyla Binbaşı Kasım'ın mahkemede birbiriyle çelişen ifadelerine dayanarak sağlıklı yorum yapmak oldukça zordur. Kaldı ki Binbaşı Kasım'ın ifadesinin bir

¹⁹ Olson, Robert, *Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı*, Özge Yayınları, Birinci Basım, Ankara-1992, s. 51-53-54-65-74-75-77

yerinde örgütün ismini söylerken ilave olarak söylediği "İstihlas" sözcüğü Osmanlıcada kurtuluş anlamındadır. Burdan da anlaşılan örgütün ismini söylerken kendi yorumunu katarak birbirine yakın sözcükleri bir arada kullandığıdır.

Azadi (Kürdistan İstiklal Komitesi) 1921

Azadi hakkında bugüne kadar derli-toplu bir çalışma yapılmamıştır. Örgüt ile ilgili bilgiler birbirinde kopuktur. Azadi'nin önemini vurgulayan ilk akademisyen Martin Van Bruinessen'dir. Robert Olson, *Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı* adlı kitabında, 1925 Hareketindeki rolü ve önemini vurgular. Yine Cemil Gündoğan'ın, *1924 Beytüşşebap İsyanı ve Şeyh Said Ayaklanmasına Etkileri* çalışması ciddi çalışmalardan bir tanesidir.

Azadi ile ilgili belirtilmesi gereken, 1924 Beytüşşebap İsyanı ve akabindeki 1925 Kürt Hareketinin arkasındaki örgüt olmasıdır. Örgütün Kürt tarihinin bir dönemine damgasını vurduğu kesindir. Ancak resmi tarih, Azadi'yi hep atlamıştır. Dolayısıyla devletin resmi kaynaklarında ve resmi ideolojinin perspektifleriyle olaya bakan çevrelerin değerlendirmelerinde Azadi pek geçmez. Zira Azadi varlığı ve kabulü, talimatlarla inşa edilen resmi ideolojinin yıkımı demektir.

Örgütün siyasal hedefleri net olmakla beraber, yapısı ve faaliyet alanlarıyla ilgili bilgiler sınırlıdır. İlk bakışta kısa adı Azadi olan örgütün

isminde bir karışıklık yaşandığıdır. İsim karışıklığının bir sebebi, devletin Kürt örgütleriyle ilgili özensizliği ötesinde Azadi'yi yok saymasıdır. Devletin Kürt örgütleriyle ilgili değerlendirmelerinde özensiz davrandığı kesindir. Ancak Azadi konusunda devletin tavrını özensizlikle açıklamak, devletin yaptığını basite indirgemektir.

1925 Hareketi ve Azadi söz konusu olunca devletin organize bir çaba içinde olduğu anlaşılmaktadır. Bunun için devletin resmi ve gayri-resmi sözcülerinin değerlendirmelerine bir bakalım. Örneğin devletin ilgisi ve bilgisi dahilinde yazdırılan, Bruinessen'in "garip kitap" dediği, M. Şerif Fırat'ın, *"Doğu Illeri Varto Tarihi"* adlı kitabında, Azadi ismi geçmezken, bunun yerine "Kürdistan Teali Cemiyeti İcra Kuvveti" geçer. M. Şerif Fırat gibi devletle ilişkili birinin Azadi hakkında bilgi sahibi olmaması düşünülemez. Yine General Kenan Esengin, *"Kürtçülük Sorunu"* adlı kitabında şunları söylemektedir:

"Kürt Teali Cemiyetinin yürütme gücü olan Halit ve Yusuf Ziya esas maksatlarını gizliyerek din maskesi altında fikirlerini Şeyh Said aracılığı ile Kurmanc ve Zazaların şeyh ve hocalarına bu yoldan aşılamışlardır."⁽²⁰⁾

Her ikisinin değerlendirmeleri aynıdır. Binbaşı Kasım'ın Şark İstiklal Mahkemesindeki ifadelerinde isimle ilgili çelişkili açıklamalarda bulunuyor. İfadesinin bir yerinde, "Kürdistan İstiklal ve İstihlas Cemiyeti" diye geçerken, bir başka yerinde "Kürdistan İstiklal Cemiyeti" ismini kullanıyor. İfadesinin bir başka yerinde ise, "Bu teşkilat Bitlis'te herhalde vardır. Çünkü

Ziya orada idi. Erzurum'da Kürt teşkilatı olmasa bile bir muhalif teşkilat vardı." Ancak ifadelerinin bir yerinde örgütün ismini doğru kullanıyor. Örgütün merkezinin Erzurum olduğunu herkes tarafından biliniyorken, devletle ilişkisi olan ve örgüt kadrolarının birçoğunu yakından tanıyan birinin, birbirini tutmayan varsayımlarla konuşması kafa karıştırmaya yönelik bir çaba gibi gözüküyor.

Öte yandan örgütte yer almış veya örgüte yakın insanların değerlendirmelerinde çok fazla bir karışıklığa rastlanmaz. Örneğin, örgütün en aktif üyelerinden biri olan İsmail Hakkı Şaweys'in, örgütü anlattığı makalesinin adı, "Kürdistan İstiklal Komitesi"dir. Yine Garo Sasuni tarafından aktarılan "Troşnak"ın 1925 Aralık sayısında yayımlanan ve İsmail Hakkı'ya atfedilen (bunun İsmail Hakkı Şaweys olduğu tahmin edilmektedir) raporda, örgüt ismi "*Kürdistan Bağımsızlık Komitesi*" olarak geçer. İstiklal ve bağımsızlık sözcüklerinin aynı anlama geldiği dikkate alınırsa, buna bir çelişki olarak bakılamaz. Ancak Şaweys, anlattıklarından birbirine bağlı iki örgüt ihtimalini de düşündürmektedir. Şaweys'in *Kürdistan İstiklal Komitesi* isimli makalesinde örgütün, bütün Kürt örgütlerini bir araya getirdiğini, ayrıca Yusuf Ziya Bey tarafından Ankara'da kurulan "İstiklala Kurdistan" isimli örgütle birleştiklerini anlatır. Burda anlatılanlar doğru ise ortada birden fazla örgüt olduğu ihtimali çıkıyor. Bu, "Kürdistan İstiklal Komitesi"nin cephe tipi bir çatı örgütü olduğu ihtimalini

güçlendirmektedir. Bundandır ki birden fazla örgüt isminin söylenmesi çelişki gibi görünmez.

Örgütün Diyarbakır şubesini oluşturanlardan Kadri Cemilpaşa ve Ekrem Cemil Bey, örgütü sadece "*Azadi*" diye aktarırlar. Azadi örgütün sadece kısa adıdır. Örgütün Diyarbakır'daki önemli kadrolarından Dr. Fuat, mahkeme ifadesinde örgütten, "*Kürt İstiklal Komiteleri*", Koçgiri ve Dersim hareketlerinin liderlerinden Dr. Vet. M. Nuri Dersimi "*Kürt İstiklal Komitesi*" ismini kullanmaktadır. Bunun bir çelişkidir öteye, Kürt ve Kürdistan sözcüklerinin çoğu zaman birbiri yerine kullanılma ihtimalinden kaynaklanabilir. Hasan Hışyar Serdi, örgüt için Berevaniya Mafê Kurd (Kürt Haklarının Korunması) ismini kullanacaktır.

Örgüt ile ilgili çelişki gibi görünen, örgütün kuruluş tarihiyle ilgilidir. Bunu bazı araştırmacıların örgütün faaliyetlerini yoğunlaştırdığı 1923 yılını kuruluş tarihi olarak kabul etmesinden kaynaklanmaktadır. Bunların başında Martin Van Bruinessen gelir. Bruinessen, Azadi'nin kuruluşunu şöyle aktarmaktadır:

"Türkiye'de ise 1923'te Azadi örgütü kuruldu. Daha önceki örgütlemelere göre epey farklı bir örgüt kurulmuştu. Bu örgütün kadrosunu kentsoylular değil (birkaç kişisel etki dışında), deneyimli askerler oluşturuyordu. Merkez İstanbul'da ya da Ankara'da değil, 8. Kolordunun bulunduğu Erzurum'daydı. Merkez yöneticileri: Halit Bey, II. Abdulhamit'tin Hamidiye orduları için kurduğu okula devam etmişti. Milis kuvvetleri içinde büyük

bir saygınlığa sahipti ve düzenli orduda albay rütbesindeydi. Gördüğü şehirli eğitimden olacak, diğerlerine göre daha ulusalcıydı. Yusuf Ziya Bey, Bitlis milletvekiliydi; bu nedenle şüphe çekmeden gezip temaslar kurabiliyordu."⁽²¹⁾

Bruinessen, Azadi'nin kuruluşunu 1923 olarak veriyorsa da, mevcut veriler değerlendirildiğinde, örgütün kuruluş tarihinin 1921 olduğu ortaya çıkmaktadır; ancak örgütün çalışmalarını yoğunlaştırması 1923 sonrasına raslar. İsmail Hakkı Şaweys, "Komîteya Îstiklala Kurdistanê" isimli makalesinde, örgütün kuruluş tarihini 1921 olarak verir. Şaweys, örgütün kuruluşunu şöyle aktarır:

"Aynı zamanda Muş ve Hınıs bölgesinde yerleşik olan Cıbran aşiretinin lideri alay komutanı Cıbranlı Miralay Halit Bey 1921 yılında Erzurum'da "Kürdistan İstiklal Komitesi" adında illegal bir örgüt kurmuştu."⁽²²⁾

Ancak aynı İsmail Hakkı olduğu tahmin edilen, kendisi tarafından yazılan, Garo Sasuni'nin aktardığı, "Troşnak"'ın 1925 Aralık sayısında yayımlanan raporunda, örgütün kuruluş tarihini 1920'nin sonbaharı olarak verir. Söz konusu rapordan bir bölümü aktaralım:

"Türklerin devamlı hücumlarına maruz kalmış olan ve onların yok etme

siyaseti altında inlemekte olan Kürt ulusu önderlerinin etrafında toplandı. Cıbran aşiret reisi Albay Halit Bey'e Kürt halkının haklarını isteme ve elde etme görevi güvenle ve oybirliği ile verildi. Halit Bey ilk kez 1920 Ekiminde gizli olarak merkezi Erzurum'da bulunan bir "Kürdistan Bağımsızlık Komitesi" kurdu. Komite Türklerin boyunduruğundan kurtulmayı ve bağımsızlığa kavuşmayı amaç edinmişti."⁽²³⁾

Her ne kadar yazının birisinde 1920, diğerinde ise 1921 geçiyorsa da örgütün 1920'li yılların sonu, 1921 başında kurulduğu en güçlü olasılıktır. Robert Olson da 1921 tarihine dikkat çeker:

"Ancak isyan, milliyetçi Kürt cemiyetleri, aşiret reisleri ve şeyhler arasında işbirliğinin mümkün olduğunu göstermiştir. Dahası Kürt milliyetçiliği ve hatta muhtariyet için verilen mücadele vilayetlere kaymıştır ve buradan devam edecekti. Yabancı bir şehirde veya İstanbul'da kurulmuş olmayan ilk milliyetçi Kürt cemiyeti, faaliyetlerine 1921 yılında Erzurum'da başladı."⁽²⁴⁾

Garo Sasuni, tarih olarak 1920'li yılların Kasım ayını işaret etmektedir. Sasuni, Azadi'nin kuruluşunu şöyle anlatmaktadır:

"Kürtler artık yeni Türk devleti karşısında yapayalnız kalmış olduklarını gördüklerinde, İslam olmalarının ve daha önce Türklere yapmış oldukları

²¹ Bruinessen Martin van, *Ağa, Şeyh ve Devlet: Kürdistan'ın Sosyal ve Politik Örgütlenmesi*, Öz-Ge Yayınları, s. 348-349

²² Şaweys, İsmail Hakkı, "Komîteya Îstiklala Kurdistanê" isimli makale yazarın "Jiyan û Berhemekani Îsmail Heqî Şaweys" adlı kitabından alınmıştır. Aktaran: Bir Dergisi 2. sayı, 2005, s. 35-36

²³ Sasuni, Garo, *Kürt Ulusal Hareketleri ve Ermeni-Kürt İlişkileri*, Orfeus Yayınevi, Stockholm-1986, s. 169-170-171

²⁴ Olson, Robert, *Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı*, Özge Yayınları, Birinci Basım, Ankara-1992, s. 51-53-54-65-74-75-77

yardımların artık hiç dikkate alınmadığını ve bilakis tam aksine "Türk" tehlikesinin yalnız kendilerine yönelmiş olduğunu anlayarak, 1920 yılının Kasım ayında Cıbranlı aşiret reisi Albay Halid, Bitlis Mebusu Ali Rıza (doğrusu Yusuf Ziya) ve Kemal Fevzi Beyler ile Şeyh Said Nakşibendi'nin yönetiminde bir iç örgüt kurmaya yöneldiler. Bu örgüt Kürt ulusu içerisinde yavaş yavaş kök salarak, birkaç yıllık bir çalışmadan sonra mükemmel bir ağ halinde bütün Kürdistan'ı sardı."⁽²⁵⁾

Dr. Nuri Dersimi ise 1922 yılını vermektedir. Dersimi şunları söylemektedir:

"Kürt haklarını korumak amacıyla 1922 yılında Cıbranlı Miralay Halit Bey'in başkanlığında ve Bitlis Mebusu Yusuf Ziya ile birçok Kürt subayların iştiraki ile Erzurum'da "Kürt İstiklal Cemiyeti" adlı bir parti kurulmuştu. Bu parti ile işbirliği yapan Kürt subay ve aydınlarının maksadı, bütün Kürdistan'ı kavrayan bir teşekkül yaratmaktır."⁽²⁶⁾

Değişik tarihler söylenmekle beraber, örgütün 1921'de kurulduğu anlaşılmaktadır. Bu şu açıdan önemlidir. Örgüt kadrolarının 1920'li yıllardan itibaren örgütlenme faaliyetleri içine girmeleri, Azadi kadrolarının en azından bir kısmının Kemalist harekete umutlu baktıkları tezini çürütmektedir.

²⁵ Sasuni, Garo, *Kürt Ulusal Hareketleri ve Ermeni-Kürt İlişkileri*, Orfeus Yayınevi, Stockholm-1986, s. 169-170-171

²⁶ Dersimi Dr. Vet. M. Nuri, *Kürdistan Tarihinde Dersim*, Dilan Yayınları, Dördüncü Baskı, Ocak 1992, s. 119-120-129-173

Azadi'nin Yapısı Ve Hedefleri

Azadi'nin, dönemin bütün legal ve illegal Kürt örgütlerini bir araya getirme çabasında olduğu anlaşılmaktadır. Bu amaç büyük oranda gerçekleşmiştir. Örgüt, illegal bir çekirdek ve buna bağlı cephe tipi bir örgütlenmedir. Askeri ve siyasi bir örgütlenmedir. Çekirdek örgüt, hücre sistemi ile çalışmakta ve şifre ile haberleşmektedir. İsmail Hakkı Şaweys, örgüt yapısı ve hedeflerini şöyle anlatır:

"Örgüt kısa bir sürede Türkiye Kürdistanı'nın en büyük altı vilayetinde örgütlenerek çalışmaya başladı. Kürdistan Teali Cemiyeti, Teşkilatı İctimai, Hêvî (Umut) gibi Kürdistan'ın legal ve illegal diğer tüm örgütleri ve ayrıca Kürdistanlı tüm demokrat ve sosyalist şahsiyetler bu örgütte birleştiler..."

"Böylece Türkiye Kürdistan'ında 1921-1922 yıllarında gerek açıktan ve gerekse de gizli olarak faaliyet yürüten bütün siyasi parti ve örgütler "Kürdistan İstiklal Komitesi"nin bayrağı altında birleşerek bir bütünlük oluşturdular..."

"Yine bu konferansların (Erzurum ve Sivas kongreleri ç.n) sonucunda alınan kararlara göre bu iki halk askeri örgütlenme, yani ordu ve dış siyaset hariç, bağımsız olmalıdır. Kürt halkı bir ulus olarak dilsel kültürel açıdan, dinsel ve Kürtlük inançlarına göre Kürdistan'ı idare edecek. Ekonomileri de ayrı olacak. Kürt ve Türk halkları iki ayrı ulus olarak tıpkı Avusturya-Macaristan Konfederasyonu gibi birlikte yaşayıp birbirlerini sayıp sevecekler."⁽²⁷⁾

²⁷ Şaweys, İsmail Hakkı, "Komîteya İstiklala Kürdistanê" isimli makale yazarın "Jiyan û Berhemekani İsmail Heqî Şaweys" adlı kitabından alınmıştır. Aktaran: *Bir Dergisi* 2. sayı, 2005, s. 35-36

İsmail Hakkı Şaweys, Azadi'nin legal ve illegal bütün Kürt örgütlerini bir araya getirdiğini söylüyor. Ve bu örgütleri sıralıyor. KTC, Teşkilati İçtimai, Umut (Hêvî)'den demokrat ve sosyalistlere kadar herkesin yer aldığı söylemektedir. Bruinessen, Azadi'nin "daha önceki örgütlenmelere göre epey farklı bir örgüt..." belirlemesi yapmaktadır. Robert Olson, Azadi'nin farklı sosyal grup ve katmanlarının bir araya gelip beraber hareket edebileceklerinin örneği olduğu vurgusunu yapmaktadır. Başında Prof. Hasretyan bulunduğu bir grup Sovyet kürdolo- ğun hazırladığı derlemeye şu değerlendirmeler yapılmaktadır:

"Sonraları Şeyh Said İsyanı adını alan hareketin başlangıç tarihi 1920 yıllarının başlarına gidiyor. 1923 Mayıs ayında tüm Kürt yeraltı gruplarının harekete geçmesi ile Azadi Kürdistan, Kürdistan Özgürlük Komitesi'nin başkanlığında tek bir örgütte birleşme imkanı yaratıldı.

Örgüt konspratoryal karakter taşıyordu ve her birisi beş kişiden olan gizli gruplardan oluşuyordu. Komitenin Başkanı Albay Cıbranlı Halit Bey'dir. Cıbranlı Halit Bey, göreceli olarak kısa bir zamanda Mutki aşiretinin reisi ve 1919'da Erzurum'da Heyet-i Temsiliye üyesi Hacı Musa'nın, Hasananlı aşiret reisi Hasananlı Halit Bey'in ve diğer Kürt aşiret reislerinin işbirliğini sağlamayı başardı. Komite ordu içinde de örgütlendi ve subayların bir bölümünü kendi yanına çekti. Bunlar arasında Irak kökenli olanlar vardı ve bunlar da Bağdat ve Halep ile bağ kurulmasını kolaylaştırdı.

İsyan şeyhler tarafından değil, esas olarak, başında Türk ordusunda Albay

Cıbranlı Halit Bey, gazeteci Kemal Fevzi, Doktor Fuat gibi tanınmış aydınların bulunduğu "Kürdistan Azadi Komitesi" tarafından hazırlandı."⁽²⁸⁾

Yine Kadri Cemil Paşa, örgütün yapısı ve amaçlarını şöyle anlatmaktadır:

"Kürdistan'ı istiklaline kavuşturacak yeterli derecede bir savaş örgütünün gereğine inanan milletsever Kürt aydınları bunun icrasına çalışıyorlardı. Kürt subaylarda Bitlisli İhsan Nuri, Süleymaniyeli Mülazım İsmail Hakkı Şaweys, Harbutlu Hurşit örgütün önemli üyeleriydiler.

Diyarbakir'de ben, Cemil Paşazade Kasım Bey, Doktor Fuat, dava vekili Mehmet Efendi, Bavê Tûjo meşhur Hacı Ahti, Ekrem Cemil ve bazı diğer arkadaşların iştirakıyla örgütün bir şubesi açıldı."⁽²⁹⁾

Yine örgütün önemli kadrolarından Kemal Fevzi, mahkeme sorgusunda;

"Evet, ben, Kürtlük için ve bir Kürt hükümeti kurulması için çok çalıştım. Bu yüzden daha önce de ölüm cezasına çarptırılmıştım. Bu uğurda benim gibi çalışanların bir kısmı bağımsızlık, bir kısmı özerklik istiyordu. Bunların fikirlerini birleştirmek ve bu gaye uğruna bunları birleştirmek mümkün olmadı."

Bütün bunları aktarmamızın sebebi örgüt yapısı hakkında bilgi sahibi olunmasını sağlamaktır. Toparlarsak Azadi farklı düşüncelerin, farklı sosyal grupların bir araya geldiği, Seyidhan Kurij'in deyiimiyle "ulusal bir platform

28 Küçük, Yalçın, *Kürtler Üzerine Tezler*, Dönem Yayınevi, Birinci Baskı, İstanbul-1990, s.101-102

29 Cemil Paşa, Kadri, *Doza Kurdistan*, Öz-Ge Yayınları, İkinci Baskı, 1991, s. 85

niteliğindedir". Başında Cıbranlı Halit Bey'in bulunduğu, Hasenanlı Halit Bey (Hesenan aşiret reisi), Hacı Musa Bey (Mutki aşiret reisi), Yusuf Ziya Bey (Bitlis Milletvekili), Doktor Fuat, Gazeteci Kemal Fevzi, Hacı Ahti, Cemilpaşalardan Ekrem ve Kadri Beyler, Kürdistan Teali Başkanı Seyit Abdulkadir, Ağrı Hareketinin lideri İhsan Nuri Paşa, Binbaşı İsmail Hakkı Şaweys, Tayip Ali ve sosyalist düşünceleriyle tanınan Fehmi Bilal gibi birçok Kürt ulusalcısını ve aydınını bir araya getirebilmiştir.

Şaweys, Troşnak'ta yayımlanan raporunda ise örgütün amacını şöyle anlatır:

"Komitenin ulusal çalışmalarının bütün amacı, Kürtlere kendi kültürlerini unutturmamak, onlara Türkün "kan ve demir" siyasetini anlatmak ve her ne pahasına olursa olsun Türk boyunduruğundan kurtularak bağımsız bir Kürdistan kurulmasının zorunlu olduğunu göstermektir."⁽³⁰⁾

Faik Bulut, tarafından derlenen *Devletin Gözüyle Türkiye'de Kürt İsyanları* adlı kitapta şöyle söylenmektedir:

"Kürt Bağımsızlık Komitesi:

Birinci Dünya Harbinden sonra mütareke sıralarında birçok aydın doğulu Türk, sırf mukavemet örgütlerini kuvvetlendirmek için Kürt Teali Cemiyetine girmişti. Bu vatanperverlerin bir kısmı, Türklüğün parçalanmaz bir bütün olduğuna inananlar, Milli mücadelenin başlaması ile birlikte hemen o davaya katılmışlar, kendilerini Kürt sayanlar ise, el altından fesat karıştırmaya devam etmekle bera-

ber zamanı gelince, ortaya çıkmak emeliyle muvakkaten gizlenmişlerdi. Kürt Teali Cemiyeti, Damat Ferit Kabinesinin, "Büyük Ermenistan Projesi"ne şiddetle muhalefet ederken Itilaf ve Hürriyet Partisiyle özerk bir Kürdistan kurulması konusunda sözleşme yapmaktan geri durmuyordu. Bu cemiyet cumhuriyetin ilanından az önce kapatılmıştı. Fakat buna karşılık 1923'te (cumhuriyetin ilan senesinde) Seyit Abdulkadir, Hesenanlı Halit, Hacı Musa, eski milletvekillerinden Yusuf Ziya ve ailelerinden müteşekkil olmak üzere gizli bir komite teşkil edildi. Bu komitenin de gayesi, Kürdistan'ın bağımsızlığını sağlamaktı. Komiteye Yusuf Ziya aracılığı ile Hınıs'ta oturan Şeyh Sait ve ailesi alınmıştı."⁽³¹⁾

Harekete devletin gözüyle bakan Prof. Dr. Ergun Aybars, *Yakın Tarihimizde Anadolu Ayaklanmaları* adlı kitabının 29. sayfasında "Gizli bir komite kurularak, Kürt devletinin kurulması çalışmaları sürdürüldü." demektedir.

Her ne kadar resmi söylemde, "irticai hareket" olarak lanse edilmişse de resmi kaynaklarda Azadi'nin bağımsız bir Kürt devletini hedeflediğinin altı çizilmektedir. Örgüt bu hedefe yönelik örgütlenme ve hazırlıklarını sürdürürken süreç Lozan'a doğru ilerlemektedir. Bu süreçte ibre Kemalistlerin İngilizlerle anlaştıklarını göstermektedir. Lozan'da "Türkleri ve Kürtleri", temsil ettiklerini söyleyenler, Kürtlere hiçbir hakkın verilmemesini başarmışlardır. Bunun karşılığı

³⁰ Sasuni, Garo, *Kürt Ulusal Hareketleri ve Ermeni-Kürt İlişkileri*, Orfeus Yayınevi, Stockholm-1986, s. 169-170-171

³¹ Bulut, Faik, *Devletin Gözüyle Türkiye'de Kürt İsyanları*, Yön Yayıncılık, Birinci Baskı, 1991, s. 12-13

şüphesiz Kerkük-Musul'un İngiliz egemenliğine bırakılmasıdır. Lozan öncesi bu anlaşma belirtilerinin ortaya çıkması Kürtlerde ciddi tepkiler yaratmıştır. Tepki Kürtlerin parçalanmasına yöneliktir. Lozan Heyetinin meclise bilgi vermesi amaçlı 6 Mart 1923 ta-rihli gizli oturumda, Bitlis milletvekili ve Azadi önde gelen kadrolarından Yusuf Ziya Bey, şunları söylemektedir:

"Arkadaşlar temenni ederdim ki Türkiye'nin bir cüz'i denilsin. Çünkü Türklerle Kürtlerin meskün Türkiye'nin parçasıdır. Nıfsından (yarısından) fazlası Kürttür. Musul'un Kürdün tarihinde bir kıymeti, bir ehemmiyeti vardır... İhtimal ki başka bir yer olsaydı bu kadar telaş etmez- dim. Musul'u Kürdün tarihinde bir sandalyesi vardır. Arkadaşlar; bir insanı ikiye bölmek ve yahut herhangi bir parçasını ayırmak mümkün değil ise Musul'u Türkiye'den ayırmak öylece mümkün değildir arkadaşlar."⁽³²⁾

Yusuf Ziya Bey'in bu şiddetli tepkisinin altında Kürtlerin bölünmesine duyulan öfke vardır. Zira Kürtlerin bölünmesinin kendileri açısından hangi anlama geldiğinin farkındalar. Zaten daha önce Fransızlarla anlaşıl- mış ve Suriye sınırı çizilmiştir. Irak sınırının çizilmesi ile Kürt coğrafyası tam ortadan ikiye bölünmektedir. Bu tepki yalnız Yusuf Ziya Bey'in tepkisi değildir. Birçok Kürt milletvekili aynı tepkiyi göstermiştir. İngilizlerle antlaşılması Lozan sürecinin tamamlanması demektir. 24 Temmuz 1923'te Lozan Antlaşması imzalanmıştır. Lozan Antlaşmasında Kürtler yoktur.

Azınlıklara tanınan haklar, sadece dini azınlıklar için yorumlanmış ve sadece onlara uygulanmıştır. Lozan sonrası süreçte Kemalistler manevralarını bir tarafa bırakarak gerçek niyetlerini uygulamaya başlamışlardır. Kendilerinin de kullandıkları Kürt ve Kürdistan kavramlarını yasaklayarak red ve inkar politikasına başlamışlardır. Dini reformlar adı altında tek ulus yaratmanın projesi uygulamaya konmuştur. Geline yeni aşama Kürtlerde yeni bir hareketlenme yaratmıştır. Robert Olson'un, İngiliz kaynaklarından alınan ve Kürt subaylarından alınan bilgilere dayanarak verdiği Kürt istek ve şikayetleri şunlardır:

"1-Azınlıklara ilişkin yeni bir kanun hali hazırda Hristiyanlar için uygulanmıştır; Türk hükümetinin niyeti, Doğu vilayetlerindeki bütün Kürt nüfusu Batı Anadolu'ya nakletmek, yerine göçmenleri ve Türk ırkından olanları yerleştirmek, böylece Akdeniz ve Anadolu, Kafkasya ve Hazar ötesinden Türkistan'a uzanan geniş Turan bölgesindeki kesintiyi ortadan kaldırmaktır.

2-Türk Hükümet'ince halifeliğin kaldırılması; bu, Türkler ve Kürtler arasındaki çok az bağlardan birini ortadan kaldırmıştır.

3-Mahkemelerde ve okullarda dilin Türkçe ile sınırlandırılması ve okullarda Kürtçe öğretilmesinin yasaklanması. Bu tedbirlerin Kürtler arasında eğitimi fiiliyatta tamamen sona erdirmiş olduğu ifade edilmektedir. Türkler, Kürt ırkının halen tek eğitim kaynağı olan tekke ve medreselerini de kapatmıştır.

4-"Kürdistan", kelimesi bütün eğitim kitaplarından çıkarılmıştır. Bütün ülkedeki Kürtçe coğrafi isimler kademeli olarak Türkçe isimlerle değiştiril-

³² Gündoğan, Cemil, 1924 *Beytüşşebap İsyanı ve Şeyh Sait*

ilmektedir.

5-Türkiye Kürdistan'ındaki bütün üst düzey yöneticiler, yani vekiller ve mutasarrıflar, uygulamada tamamen Türkler'dendir ve kaymakamların yarısı Türk ve yarısı Kürttür. Küçük memurların çoğu Kürt olmasına rağmen, Türkler, kimi istihdam ettikleri konusunda aşırı dikkatlidir ve bütün şüpheli Kürt milliyetçileri dışlanmaktadır.

6-Vergilerin yılda birden çok toplanmasına rağmen, ödenen vergilerden yarar sağlanmamaktadır. Rüşvet olma - dan mahkemelerde adalet sağlanmamaktadır.

7-Hükümetin Kürdistan vilayetlerindeki Türkiye Büyük Millet Meclisi mebus seçimlerine müdahale etmesi. Sonuçta bütün mebuslar halkın serbest oyuyla değil, Türk Hükümeti'nin emirleri doğrultusunda "seçilmişlerdir".

8-Hükümetin siyasi karar ve uygulamalarına karşı bir direniş kudreti manasına da gelebilecek olan (Kürt) ırksal birliğini engellemek maksadıyla sürekli olarak bir Kürt aşiretini bir diğerine karşı kıskırtmaya çalışan bir Türk politikası.

9-Hayvanların götürülmesi ve el konulan şeylerin karşılığının verilmesi, Kürt köylerinin askerlerce yağmalanması.

10-Orduda Kürt askerlerin ve zabitlerin rütbelerinin düşük tutulması ve onları zor ve hoş olmayan görevlere seçme alışkanlığı.

11-Türk Hükümeti'nin, Alman sermayesi yardımıyla Kürtler'in maden zenginliklerini sömürme girişimleri."⁽³³⁾

Kürtlerin istek ve şikayetleri, Ankara Hükümeti'nin, Lozan sonrası süreçte uygulamaya soktuğu politikayı gözler önüne sermektedir. Sürtüşmelerle devam eden ilişkiler kopmuştur. En azından Kemalistlerden umutlu olan kesimin umutları tükenmiştir. Azadi örgütü hareketlenme için şartların olgunlaşmaya başladığı kararındadır. Bunun için de 1924 yılı içinde kongresini toplamıştır. Kongrenin 1924 yılının Ağustos ayında olma ihtimali yüksektir. Bu kongrede yurtsever din adamlarının harekete katılımının sağlanması kararı alınmıştır. 1924 ilkbaharı ile Yusuf Ziya milletvekili olma avantajını kullanarak bölgeyi dolaşmakta, din adamlarını ve aşiret reislerini ikna etmekle uğraşmaktadır. Cıbranlı Halit Bey, Erzurum'a çağırıldığı insanlarla görüşmektedir. Bu dönemde önemli iki konuğu olacaktır. Birincisi, Şeyh Sait, diğeri Said-i Nursi olacaktır. Şeyh Sait'in ziyaret tarihi 1924'ün ilkbaharıdır. Daha önce Yusuf Ziya Bey, kendisini Hınıs'ın Kolhisar köyünde ziyaret etmiştir. O sıralar harekete katılma konusunda ikna olmadığı; Şeyh Sait'in Erzurum ziyaretinden sonra ikna olduğu anlaşılmaktadır. Diğer önemli ziyaret Said-i Nursi'nin ziyaretidir. Bu ziyaretin tanıklarından birisi Halit Bey'in amcazadesi Halil Kılıçoğlu'dur. Halil Kılıçoğlu, Said-i Nursi'nin, Halit Bey'in evinde bir hafta kaldığını, bu süre içinde bütün çabalara rağmen ikna olmadığını söylüyordu. Bu ziyaret, Said-i Nursi'nin Kürt hareketiyle ilişkisinin kesip, köşesine çekildiği ziyaret oluyordu. Martin Van Bruinessen,

³³ Olson, Robert, *Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı*, Özge Yayınları, Birinci Basım, Ankara-1992, s. 51-53-54-65-74-75-77

1924 yılında yapılan temaslara dikkat çekiyor ve şunları söylüyor:

"Örgütün ilk hazırlıkları bazı subaylarca yürütüldü. Kürdistan'ın her tarafında, nüfuzlu kimselerle bağlantı kuruldu. 1923'te Meclis için yeni bir seçim gündemde olduğundan, Yusuf Ziya, seçim bahanesiyle rahatlıkla bağlan-tılar kuruyordu.

Örgütün ilk kongresi 1924'te yapıldı. Kongrede bulunan Nakşibendi şeyhi Şêx Seîd, Xalid Beg'in hısmıydı ve Diyarbakır'ın kuzeydoğusundaki Zaza Kürtler arasında epey bir etkinliği vardı. Bundan dolayı (Hamidiye) milisleri komutanlarını bağımsız bir Kürdistan için ikna etti.

Kongreden iki önemli karar çıktı:

1- Kürdistan'da genel bir ayaklanma başlatılacak ve bunu bağımsızlık ilanı izleyecekti. Ayaklanma bütün ayrıntılarıyla planlanacak ve bu iş uzun zaman alacağından, katılanlar, kendilerinden beklenen görevlerle ilgili olarak tam bilgilendirilecekti.

2- Harekete gerekli dış destek, İngiliz, Fransız ve Ruslar'dan sağlanmaya çalışılacaktı."⁽³⁴⁾

Genç eski milletvekili Hamdi Bey, yapılan temaları ve Said-i Nursi-Halit Bey görüşmesini İçişleri Bakanlığına gönderdiği 24 Eylül 1924 tarihli şifreli yazı ile bildiriyordu:

"Molla Saidi Kürdi diye bilinen kişi İstanbul'dan bulunan *Kürt Cemiyeti*'nce kararlaştırıldığı üzere Kürdistan adıyla özerk bir devlet kurmak için Erzurum'a gelerek Varto Aşiret Reisi Miralay Kürt Halit Bey'le, sonra da Oğnut bucağın-

dan geçerken Aşiret Reisi Binbaşı Baba ile görüşerek..."⁽³⁵⁾

Alınan kararlar gereğince harekete destek sağlamak amacıyla Bolşevikler, İngilizler ve Fransızlarla ilişkiler kurulmuştu. Bolşeviklerin yanıtı olumsuzdur. Bu konuda başka iddialar söz konusudur. Ancak bunları ispatlayacak durumda değiliz. Söylenen şudur: Azadi kadroları, Bolşevikleri ikna etmek için, örgütün yapısı ve gücü hakkında kendilerine bilgi verildiğini ve bu bilgilerin bir kanalla Ankara Hükümetine ulaştırıldığı söylenmektedir. Elimizde söylenenleri doğrulayacak belge de yoktur. İngiliz ve Fransızlarla yapılan temaslardan olumlu bir sonuç alınmamıştır.

Azadi'nin, bir dizi küçük ayaklanmayla, genel bir ayaklanmaya gitmeyi planladığı anlaşılmaktadır. Bunun için anlaşılabilir sebepleri vardır. Zira 1924 Hakkari bölgesinde devam eden "Nasturi Ayaklanması"na karşı Kürt aşiretlerin kullanılmasını engellemek istiyordu. İkinci sebep de ayaklanmayı sınır bölgesinden başlatıp, İngilizlerle ilişki içine girme çabasıydı. Nasturi Ayaklanması, Ankara Hükümeti için önemli bir fırsat yaratmıştı. Hem Nasturiler üzerinden Musul konusunda baskı yaratmak, Nasturi Ayaklanması bahanesiyle bölgeye askeri yığınak yapmak, hem de Nasturilere karşı Kürtleri kullanmak. Bu dönemi değerlendiren, Cemil Gündoğan, şunları söylemektedir:

"Dolaysıyla Nasturilere saldırmak,

³⁴ Bruinessen Martin van, *Ağa, Şeyh ve Devlet: Kürdistan'ın Sosyal ve Politik Örgütlenmesi*, Öz-Ge Yayınları, s. 348-349

³⁵ Mumcu, Uğur, (12-13-14-15-35-38-45) *Kürt-İslam Ayaklanması* (1919-1925), Tekin Yayınevi, İkinci Baskı, Ankara-1991, s. 39-40-45-46-48-54-55-66

üç yönlü kazanç sağlayabilirdi; Birincisi, Musul meselesi resmi bir çözüme bağlanmadan Nasturileri sınırların dışına atmak. Böylece İngilizlerin kendilerine karşı kullanabilecekleri bir gücü saf dışı bırakmak. İkincisi, Nasturilerle Kürtler arasındaki anlaşmazlık ve çatışmalardan istifade ederek, Kürtleri T.C.'nin yanına çekmek.

Üçüncüsü de, Nasturileri bahane ederek Kürdistan'a asker yığmak. Böylece Kürtler arasında Lozan günlerinden başlayıp giderek derinleşen ayrışma ve kopuşların fiili bir eyleme dönüşmesini mümkün mertebeye engellemek, Kürtleri kontrol altına almak için gerekli askeri tedbirleri hayata geçirmek."⁽³⁶⁾

Bütün bu sebepler, Azadi'nin Beytüşşebap Ayaklanmasına karar verdiği anlaşılıyor. Her ne kadar örgütün Diyarbakır şubesi temsilcileri; Beytüşşebap Ayaklanmasının, Yusuf Ziya Bey'in kardeşi Teymen Rıza'ya gönderdiği telgrafın yanlış anlaşılmasından çıktığını söylüyorlarsa da, şifre sistemini iyi kullanan örgütün, böyle bir yanlışla düştüğü düşüncesinde değiliz. Diyarbakır şubesinin başında bulunan Cemilpaşaların genel ayaklanmada pasif kalmaları düşünüldüğünde, bunun sebepleri ayrıca araştırılmalıdır.

1923 yılı olağanüstü hareketli geçmektedir. Kürtler arasında yoğun bir kaynaşma başlamıştır. Azadi örgütünün faaliyetleri yoğunlaştıkça çeşitli kanallardan Ankara hükümetine ihbar bilgileri akmaktadır. Genç eski

milletvekili Hamdi Bey'in, Varto'da Hormek ağalarının ve Binbaşı Kasım'ın kendi ifadeleriyle değişik tarihlerde Mustafa Kemal'e ve hükümete bilgi aktardıkları anlaşılmaktadır. Bu nedenle örgüt kadroları arasında genel bir ayaklanmanın vaktinden önce provake edilerek patlak vermesinden, çoğu subay olan örgüt kadrolarının imhasına kadar bir dizi endişe devam etmektedir. Bunun altını çizen Robert Olson, bu durumu şöyle aktarmaktadır:

"Azadi, tüm Kürdistan'da küçük ayaklanmalar çıkarmak istiyordu. Böylece Türk ordusundaki subayların yüzde ellisinin Kürt olduğu iddiasını da kanıtlanarak, yabancı güçler amaçların olabirliğini görebileceklerdi. Hepsinden ziyade, eğer İngiliz desteği sağlarsa, isyan üç nedenden ötürü Şırnak bölgesinden başlanmalıydı: En güvenilir aşiretler buradaydı; bölge en kolay savunulabilecek bir yerdi ve Şırnak, Irak'taki İngiliz kuvvetlerine yakın bir yerdi.

Azadi mensubu Kürt subayların korkuları da vardı ve bunların en başta geleni Türk'lerin Musul'a yönelik olduklarını söyleyecekleri, fakat fiilen Kürt hareketini bastırmak için kullanılacak güçlü bir kuvveti harekete geçirme ihtimali idi. Bu korku sonradan gerçeğe dönüştü. Subayların ikinci temel korkusu, Türkler'in faaliyete katılan Kürt subayları hapsedebileceği, öldürebileceği ve isyanın vakit kemale ermeden başlama ihtimali idi. Kısa bir süre sonra gerçekleşecek bu korku, Azadi'yi, İngilizler'den derhal destek görmek için bastırmaya zorladı.

Kürt subayların Türkler'in Azadi'de aktif olarak bilinen Kürt subayları hapsedip öldürecekleri korkusunun

³⁶ Gündoğan, Cemil, 1924 *Beytüşşebap İsyanı ve Şeyh Sait Ayaklanmasına Etkileri*, Komal Yayınları, 1. Basım, İstanbul-1994, s. 61-62-75-112

dayanağı vardı. Türk istihbaratının, İhsan Nuri ve 4 Eylül Beytüşşebap İsyanı'nın diğer firarilerine yönelik tutumları, Azadi'nin faaliyetlerine ilişkin esaslı Türk müdahalesinin bir örneğidir."⁽³⁷⁾

3-4 Eylül gecesi Beytüşşebap'tan birçoğu subay 500 asker ayaklandılar. Ayaklanmaya bölgedeki aşiretler katılımı sağlamadı. Ayaklamanın önde gelen liderleri, İngilizlerin kontrolündeki Irak'a kaçmak zorunda kaldılar.

Kürtler'deki hareketliliğin farkında olan Kemalistler, 1 Ağustos'ta Diyarbakır'da Türk-Kürt kongresi düzenleyecek, Mustafa Kemal 1924 Sonbaharında Erzurum'da Kürt aşiretleriyle bir toplantı yapacaktı. Erzurum'daki toplantının bilgi kaynağı Cıbranlı Halit Bey'in kardeşi Ahmet Sever'dir. Toplantıya Hasenan aşireti temsilen Hasenanlı Halit Bey, Zırkan aşiretini temsilen Kolağası Kerem Bey, Sipkan aşiretini temsilen Abdulmecit Bey, Haydaran aşiretini temsilen Kör Hüseyin Paşa, Mutki aşiretini temsilen Hacı Musa Bey ve Cıbran aşiretini temsilen Binbaşı Kasım katılmışlardır. Toplantıya katılanlar, toplantıdan önce Cıbranlı Halit Bey'in başkanlığında toplandılar. Toplantıda ortak bir tutum belirlediler. Belirledikleri ortak talepleri Mustafa Kemal'e iletmeye karar verdiler. Toplantı Mustafa Kemal'in başkanlığında yapıldı. Toplantıda Binbaşı Kasım farklı bir tutum takınmıştır. Heyetin geriye kalan üyeleri

alınan kararları Mustafa Kemal'e iletirler. Binbaşı Kasım'ın farklı tutum takınması heyet üyeleri arasında öfke yaratmıştır. Toplantı çıkışında bu tepkilerini dile getirirler. Bunun üzerine Binbaşı Kasım, geri döner ve Mustafa Kemal ile yalnız görüşür. Bu görüşmenin içeriği bilinmemektedir. Ahmet Sever'in anlattıklarıyla, Binbaşı Kasım'ın 13 Ocak 1945 yılında Söke kaymakamına anlattığı ve Uğur Mumcu tarafından ortaya çıkarılıp aktarılan ifadesi birbirini tutmaktadır. Binbaşı Kasım, "Kürdistan İstiklal Komitesi"ni nasıl ihbar ettiğini Söke kaymakamı Kazım Atakul'a şöyle anlatıyordu:

"1924 yılında Atatürk Erzurum'a geldi. Halkın saygılarını sunmak için Muşlular ile birlikte Erzurum'a gitmiştim. Kabulden sonra Atatürk'ten özel görüşme istedim. Kabul edildim. 9. Kolordu Komutanı Ali Sait Paşa (Aybaytugan) hazırды."⁽³⁸⁾

İkisinin anlattığı görüşme aynı görüşme mi bilemiyoruz. Aynı görüşme olma ihtimali çok yüksektir. İki anlatım arasındaki fark, Ahmet Sever görüşmenin Kürt aşiret temsilcileriyle Atatürk arasında, Binbaşı Kasım ise Muş heyeti ile Atatürk'ü ziyarete gittiğini söylüyor. Binbaşı Kasım Kürt aşiret temsilcileriyle, Kürtlerin isteklerini iletmek üzere görüşmeye gittiklerini gizlemiş olması ihtimalidir. Görüşmeden dönen heyet Cıbranlı Halit Bey'e giderek durumu değerlendirebilirler. Binbaşı Kasım'ın tutumu-

³⁷ Olson, Robert, *Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı*, Özge Yayınları, Birinci Basım, Ankara-1992, s. 51-53-54-65-74-75-77

³⁸ Mumcu, Uğur, (12-13-14-15-35-38-45) *Kürt-İslam Ayaklanması* (1919-1925), Tekin Yayınevi, İkinci Baskı, Ankara-1991, s. 39-40-45-46-48-54-55-66

nu Halit Bey'e iletirler. Cıbranlıların neden Binbaşı Kasım tarafından temsil edildiği sorusuna Ahmet Sever, aşiretin büyüğü İsmail Ağa'dır. İsmail Ağa, Binbaşı Kasım'ın gitmesini istedi. İsmail Ağa, Halit Bey'in amcasıydı ve yaşlıydı. Halit Bey amcasını kırmak istemedi, diye yanıtlıyordu.

Bu görüşmelerden sonra devletin operasyonları başlayacaktı. Yusuf Ziya Bey, bazı kaynaklara göre 10 Ekim 1924 günü, bazı kaynaklara göre de 10 ile 16 Ekim arasında bir gün tutuklanarak Bitlis cezaevine gönderildi. Bu tutuklamalardan önce Erzurum ahalisinden olan Bitlis Valisi Zihni Bey, Bitlis Valiliğinden alınarak yerine Kazım Dirik Paşa getirildi. Ardından Cıbranlı Halit Bey, 20 Aralık 1924 günü tutuklanarak Bitlis cezaevine gönderilecekti. Tutuklandığında amcazadesi Halil Kılıçoğlu yanındadır. Halil Kılıçoğlu, Halit Bey'in tutuklandıktan sonra bir hafta süreyle Erzurum'da bilinmeyen bir yerde tutulduğunu, daha sonra Bitlis'e sevk edildiğini anlatıyordu.

Mustafa Kemal, Erzurum dönüşünden sonra son bir hamle daha yapar. Muş milletvekili İlyas Sami'yi Halit Bey'e görüşmeye gönderir. Görüşmenin içeriğini Ahmet Sever yıllar sonra öğrenir. Ahmet Sever, hareketin bastırılmasından sonra, Suriye'de Fransız yönetimince kendilerine iltica hakkı tanındığını, 1928 yılında af ilan edildiğinde geri döndüklerini, 1930 yılında "Şimali Kürdistan Cemiyeti" kurmak iddiasıyla tutuklanarak Ankara'ya getirilip yargılandıklarını, delil yetersizliğinden bırakıldık-

larını söylüyordu. Ankara'da bırakıldıktan sonra, en son Halit Bey'le İlyas Sami'nin görüştüğünü bildiğini, içeriğini öğrenmek için İlyas Sami'yle görüşmeye gittiğini söyler: "Beni Keçiören'deki evine davet etti" der. Mustafa Kemal'in görüşme için İlyas Sami'yi seçmesi tesadüf değildir. İlyas Sami, Kürdistan Teali Cemiyeti üyesiydi. İlyas Sami aynı zamanda din adamıydı. Dolayısıyla Halit Bey'in yakından tanıdığı bir insandı. İlyas Sami, devletin size yaptıkları az bile dedikten sonra görüşmelerini anlatır:

"Gazi Hazretleri bir gün beni çağırarak, sen Halit Bey'i iyi tanırsın. Eski dostluğunuz vardır. Düşünce ve tekliflerimizi kendisine ilet. Kendi şahsı için isteyeceği her türlü teklifine hazır olduğunu (Genel Kurmay Başkanlığı hariç, Halit Bey'in terfisi 1920'den beri durdurulmuştu), bu işten vazgeçmemesi halinde kendisi için çok kötü olacağını kendisine iletmemi istedi. Bunun üzerine Erzurum'a gittim. Fuadiye Otel'i'ne yerleştim. Kendisine bir pusula yazarak, kendisiyle görüşmek için geldiğimi, otelde kendisini beklediğimi belirtip bir görevli ile pusulayı Halit Bey'e gönderdim. Bir süre sonra görevli verdiğim pusula ile geri döndü. Pusulanın arkasına, görüşmeye gerek yok deyip, altına Halit yazıp geri göndermişti. Bu duruma çok sinirlenmiştim. Ben ta Ankara'dan onunla görüşmeye geliyorum, o benimle görüşme gereği duymuyor. Bir an sinirlenip geri dönmeyi düşündüm. Sonra Gazi Hazretlerinin bana verdiği görevi yerine getirmek için evine gitmeye karar verdim. Evine gittiğimde divanında oturuyordu. İçeri girdim. Beni görmezlikten geldi. Ben Hoca İlyas, beni tanımadın mı? dedim. Sen Hoca İlyas

değilsin dedi. Hoca İlyas, Kürt'tü ve dinine bağlıydı, dedi. Bu hoş olmayan karşılamadan sonra geliş sebebimi ve Gazi Hazretlerinin tekliflerini aktardım. Tepkisi çok sert oldu. Eğer benim boynum için bir ip hazırladıysanız, Halit'tin boynu buna hazırdır dedi ve kestirip attı. Bunun üzerine Ankara'ya döndüm ve durumu Gazi Hazretlerine ilettim."

Ahmet Sever, İlyas Sami'nin görüşmenin içeriğini böyle anlattığını aktarıyor. Burda anlatılanlar doğru ise Mustafa Kemal'in, Elcezire Komutanı Nihat Paşa'ya gönderdiği talimatlarda yer alan Kürt liderlerini idari ve askeri görevlere getirme karşılığında kendimize bağlama siyasetinin bir devamı görülüyor. Ancak bu taktik Halit Bey'e karşı tutmamıştır. Bütün bu tehditlere rağmen Halit Bey'in Erzurum'u neden terk etmediği sorusuna Ahmet Sever, Halit Bey'in Erzurum'dan ayrılması için kendisine defalarca yapılan önerileri ret ettiğini, gerekçesinin de Erzurum'dan ayrılmasının, hareketin fiilen başlaması demek olduğunu, devletinde böyle bir fırsat beklediğini, kışa girilirken başlayacak bir hareketin başarı şansının olmadığını düşüncesini taşıyordu. Halit Bey, bu düşüncesini tutuklanmasından sonra da sürdürecekti. Bugün de en çok sorulan sorulardan birisi budur. Azadi örgütü liderinin kendi etrafındaki çember daralırken neden resmi görevini bırakıp ayrılmadığıdır. Çevresindeki insanların anlatımların anlaşıldığı kadarıyla Halit Bey, planlanan hareketin başlaması için yeterli örgütlülüğe ulaşmadığı düşüncesindedir. Bununla beraber

örgütü bağlantılı bazı aşiret reislerinin bile ikircikli davrandıklarını görmekte- dir. Özellikle Hacı Musa Bey'in tutumundan son derece rahatsızdır. Bu durumu hem Halil Kılıçoğlu'nun anlatımlarında hem de Kasım Demiralp'ın yazılı olarak aktardığı bilgilerden anlaşılmaktadır.

Hareketin Başlaması ve Sonrası

Yusuf Ziya Bey, peşinden Cıbranlı Halit Bey'in tutuklanması, Şeyh Sait, Hesenanlı Halit Bey ve Hacı Musa Bey'in, Bitlis Harp Divanına ifadeye çağrılmaları panik havası yaratmıştı. Halit Bey'in tutuklanmasından sonra, Cıbranlıların, Bitlis'i basıp Halit Bey'i kurtarma teşebbüsleri olmuştur. Hem Ahmet Sever'in anlattıklarından hem de Kargapazarlı Cıbran beylerinden Reşit Bey'in*, oğlu Kasım Demiralp'ın babasının kendisine anlattıklarından, Cıbranlılar Halit Bey'i kurtarmak için, Muş-Bitlis arasında yerleşmiş olan Hoyti aşireti ile temasa geçtiklerini, ancak olumlu bir yanıt alamadıklarını söylemişlerdi. Cezaevinde bulunan Halit Bey'le ilişkiyi, Halit Bey'in özel hizmetlerini yapan Hamit (Hemîdê Mamaşî) adlı kişiyle sağlıyorlardı. Bu kişi dışında kimseyle görüşmesine izin verilmiyordu. Hamit, Halit Bey'in söylediklerini kardeşleri Ahmet ve Selim Beylere iletliyordu. Bilgiler bu kanalla Şeyh Sait'e ve gerekli yerlere iletiliyordu. Ahmet Sever'e iletilen bilgilere göre Halit Bey'in düşüncelerinde bir değişiklik yoktur. Tutuklamaların örgütün daha önce yaptığı takvimde bir değişikliğe gerek olmadığı

ğını, paniğe kapılmak için bir sebep bulunmadığını, çalışmaların devam etmesini, kafaların kendisinin Bitlis'ten kurtarılması üzerine yoğunlaşmaması gerektiğini, kendi tabiri ile "dışarıda" işlerin iyi gitmesi halinde kendileriyle ilgili kaygıların yersiz olduğunu belirtmiştir. Halit Bey, özellikle kış aylarında ve hazırlıklar tamamlanmadan başlayacak bir hareketin başarı şansı olmadığını söylüyordu. Bundan dolayıdır ki bazı kesimlerce ileri sürülen, ortaya çıkan yeni gelişmelerden dolayı, örgütün bu arada bir kongre toplayıp, yeni yöneticiler ve yeni bir tarih belirlediği yolundaki açıklamaları destekleyecek bilgi ve belge yoktur. Bu tür açıklamalar yazarların kendi yorumlarından kaynaklanmaktadır.

Bunun üzerine Şeyh Sait, Şuşar üzerinden Karlıova'ya gelmiş, ilk toplantısını Kırıkhan'da yapmıştır. İkinci toplantısı Karlıova'da Cıbranlılar yapmıştır. Üçüncü toplantısını Melekan'da Şeyh Abdullah ile olacaktır. Bu bölgedeki son toplantı Çan'da yapılacaktır. Hesen Hişyar Serdi, Çan toplantısının 1 Şubat 1925 yılında yapıldığını ve Azadi'nin ikinci kongresi olduğunu söylemektedir.* Bütün veriler değerlendirildiğinde bunun bir kongre değil kapsamlı bir toplantı olduğu anlaşılmaktadır. Daha sonra Genç üzerinden Piran bölgesine geçecektir. Şeyh Sait'in, Hınıs'tan ayrılmasının iki sebebi vardır. Tutuklanma ihtimaline karşı daha güvenli bir bölgeye gitmek ve çalışmaları hızlandır

mak. Hazırlıklar hızlandırılacak ve uygun mevsimsel koşullarda hareket kuzeyden başlatılacaktır. Azadi kadrolarında iki hususta tedirginlik vardır. Subay olan kadrolarının tutuklanması, hareketin vaktinden önce başlamasıdır. Korkulan olmuş, hareket 13 Şubat 1925 günü Piran'da başlamıştır. Bu tarih örgütün planladığı tarih değildir. Bir provakasyon sonucunda hareket başlamıştır. Bu olayın olmasında Şeyh Abdurrahim'in tez canlılığının rolü büyüktür. Hareket hızla çok geniş bir alana yayılmış, bir çok il ve ilçe ele geçirilmiştir. Piran'da başlayan hareketin engellenmesi için Azadi örgütü'nün Diyarbakır şubesi çaba sarf etmişse de başarılı olamamıştır. Hareketin kışın en olumsuz koşulların başlaması, hazırlıkların tamamlanmamış olması ve hükümet kuvvetlerinin askeri üstünlüğü, askeri hareketi yönetecek subay kadrolarının tutuklu bulunması, hareketin başarısızlıkla sonuçlanmasına sebep olmuştur.

Şeyh Sait, Diyarbakır'ın ele geçirilmemesi üzerine kuzeye yönelmiş, Şerafettin Dağlarını aşıp, Murat Nehri'ni geçerek İran'a gitmeyi planlamış, önünün askerlerce kesilmesi üzerine Muş-Varto arasında Murat Nehri üzerinde bulunan Abdurrahman Paşa köprüsüne geri geldikleri de, Binbaşı Kasım'ın ihbarıyla 15 Nisan 1925 günü yakalanmışlardır. Şeyh Sait ve arkadaşlarının abluka altına alındıkları 14 Nisan 1925 günü, Cıbranlı Kürt Miralay Halit Bey, Bitlis Milletvekili Yusuf Ziya Bey, kardeşi Teymen Ali Rıza, Damadı Faik Bey ve Mele Abdurrahman, Bitlis'te idam edildiler. Şeyh Sait ve arkadaşları Diyarbakır'a

* Serdi, Hesen Hişyar, *Görüş ve Anılarım*, Med yayımları, İstanbul, 1994, s.193

getirilmiş Şark İstiklal Mahkemesi'nde yargılamadan sonra 48 arkadaşı ile beraber 28 Haziran 1925 günü idam cezasına çarptırılmışlar ve 46 kişi aynı gece infaz edilmişlerdir. Doktor Fuat, 17 Nisan 1925, Seyit Abdulkadir ve oğlu, Seyit Mehmet, Palulu Abdullah Sadi, Bitlisli Kemal Fevzi, Hacı Ahti, Mehmet Tevfik, Hoca Askeri 27 Mayıs 1925 günü idam edilmişlerdir.

Geriye kalanlar iki guruba ayrılmış, Hasenanlı Halit Bey, Kolağası Kerem Bey, Şeyh Ali Rıza Bey'in bulunduğu grup İran'a, Halit Bey'in kardeşi Ahmet ve Selim Beyler iki yüz kişilik bir kuvvetle iki yıl dağlarda geçirmiş, 1927 yılında Suriye'ye giderek Fransızlardan iltica talebinde bulunurlar. İran'a geçenler, İran askerleriyle aralarında çatışma çıkmış, bu çatışmada Kolağası Kerem Bey ve Hasenanlı Halit Bey'in oğlu Şemsettin ölmüşlerdir. Şeyh Ali Rıza Bey, Suriye'ye geçmiş, Hasenanlı Halit Bey, bir süre Kürt lideri Sımko'nun yanına gitmiş, 1926 yılında döndüğünde yakalanmış, 31 Temmuz 1926 günü Diyarbakır'da idam edilmiştir.

Hareketin Niteliği ve Sonuçları

Resmi tarih 1925 Kürt Ulusal Hareketini "İngiliz destekli, irticai hareket" olarak nitelemiştir. Her ne kadar resmi tarih böyle lanse ederse de, bu dönemin devlet yetkilileri bunun bir milli hareket olduğunu itiraf edeceklerdir. Dönemin Başbakanı İsmet İnönü, 1987 yılında yayınlanan anılarında 1925 hareketi için şunları söyleyecektir:

"Şeyh Sait İsyanı'nın sebeplerini değerlendirirken dikkatli olmak kanaa-

tindeyim. Herhalde bunu bir milli hareket olarak kabul etmek lazımdır."⁽³⁹⁾

Bugün bunun gibi birçok itirafa rastlamak mümkün. Arada geçen seksen yıllık süreçte Kominist Enternasyonal'in etkisiyle "aydın ve sol" geçinen çevrelerin, olaya bakışlarının, ağırlıkla devletin genel bakış perspektifini aşmadığını da belirtmek gerekir. Bu durumu dile getirenlerin başında araştırmacı Mehmet Bayrak gelir. Mehmet Bayrak, 1925 Kürt Ulusal Hareketini değerlendirirken, "Neden Şeyh Sait İsyanı değil?" diye sorar ve devam eder:

"Sahiden hiç düşündünüz mü? Neden resmi görüş, bir Koçgiri Hareketi'ne Alişan Bey Hareketi veya Alişer Hareketi; bir Dersim Hareketi'ne Seyit Rıza Hareketi demez de 1925 Kürt Ulusal Direnme Hareketi'ne "Şeyh Sait İsyanı"der?

Kimi kavramları ve terimleri, çoğu kez irdelemeden, sorgulamadan egemen düşüncenin dayattığı ve bizlere kanıksattığı şekliyle söyleriz. Farkına varmadan egemen değer yargıların söylemini kullanırız. Bunun tipik örneklerinden biri de kuşkusuz Cumhuriyet döneminin en büyük Kürt Ulusal Hareketlerinden biri olan 1925 Kürt Ulusal Direnme Hareketi'dir."⁽⁴⁰⁾

1925 Kürt Ulusal Hareketi, tarihte eşine az rastlanır bir örnekle adı ve niteliği bakanlar kurulu kararı ile belirlenmiştir. Hareket devam ederken,

⁴⁰ Bayrak, Mehmet, *Kürt Sorunu ve Demokratik Çözüm*, Özge Yayınları, 1999, s. 334

Genel Kurmay Başkanlığı, Bakanlar Kurulu'na 30 Nisan 1925'te bir yazı yazarak, isyanın iç ve dış basında bir milli hareket olarak yansıtılmasının ulusal çıkarlara uygun olmadığını, bu nedenle hareketin bir Kürt milli hareketi olarak değil, bir irtica ve işgal hareketi olarak yansıtılması doğrultusunda önlem alınmasını istiyor.

Genel Kurmay Başkanlığının teklifi üzerine toplanan Bakanlar Kurulu, 3 Mayıs 1925'teki toplantısında, teklif doğrultusunda karar alır, kararın uygulanması ve gerekli önlemlerin alınması konusunda Dışişleri Bakanlığını görevlendirir.

Sayın Bayrak, bu konuya değiniyor ve şöyle değerlendiriyor:

"Kısaca anlayacağımız, bir hareketin niteliği de bilim yöntemiyle değil, asker emirleriyle belirleniyor. Tarihler buna göre yazılıyor, eserler buna göre kotarılıyor, politikacılar buna göre biçimleniyor. Acı değil mi? İşte bundan dolayı diyoruz ki Cumhuriyet dönemi başta olmak üzere Anadolu halklarının tarihi yeniden yazılmalıdır."⁽⁴¹⁾

Sayın Bayrak'ın, belirttiği gibi 1925 Kürt Ulusal Hareketi, bilimsel tarih yazıcılığı esas alınarak değil, verilen talimatlar esas alınarak yazılmış ve lanse edilmiştir. Şeyh Sait ve arkadaşlarının iddianamesini hazırlayan Savcı Ahmet Süreyya Özgeevren, olayın oluş nedenini şöyle anlatır:

"Türk ülkesinin şark vilayetlerinin belirli bir kısmında bütün dünyanın

muhtelif şekillerde öğrendiği bir isyan hadisesi vardır. Isyan hiç şüphe yok ki senelerce içerde ve isyan sahası dışından vaki olmuş telkinler ve tasavvurlarla eşkiya hareketinin fiilen gözükmesiyle meydana çıkmıştır. Isyan hadisesi, iddianamede anlatıldığı üzere, gûya peygamber dininin yükseltilmesi perdesi altında meydana getirilmiştir. Halbuki asıl gaye Türk vatanının muayyen bir kısmını ana yurttan ayırmak, vatanın birlik ve beraberliğini bozup dağıtmaktan ibaretti."⁽⁴²⁾

Savcı Özgeevren, asıl gayenin bağımsız bir devlet kurmak olduğunu söylerken, resmi ağızlar dünyaya bunun bir irtica hareketi olduğunu söylüyorlardı.

Uğur Mumcu, *Kürt-İslam Ayaklanması* adlı kitabında, Şark İstiklal Mahkemesi'nde Şeyh Sait ve arkadaşlarının yapılan sorgularının, Bitlis Harp Divanı'nın tutanaklarına göre yapıldığını söylemektedir. Bitlis Harp Divanı'nın tutanakları seksen yıldır kamuoyunun bilgisinden saklanmaktadır. Şeyh Sait, sorgusunda bu işin aceleye geldiğini kabul ediyor, savcının sorusu üzerine:

"Ben bu işin ne önündeyim, ne arkasındayım. Herkes gibi içindeyim Savcı Bey!" diyordu.

Mahkeme üyesi Ali Saip'in sorusu üzerine:

"-Yusuf Ziya'yı tanırım; bana gelmişti. Ramazanda idi. Bitlisli Haydar Efendi, Yusuf Ziya Bey'in Muşlu Reşit Bey'i ziyarete geldiğini bana söyledi. Kendisinden ders okumuştum.

⁴¹ Beysanoğlu, Şevket, *Diyanbakır Tarihi*, Cilt: 3, Diyanbakır Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2001, s. 961-975-998

⁴² Beysanoğlu, Şevket, *Diyanbakır Tarihi*, Cilt: 3, Diyanbakır Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2001, s. 961-975-998

Tanıdım. Yusuf Ziya'nın Bitlis milletvekili olduğunu orada öğrendim. Bir saat kaldılar, çay içtiler ve kalktılar, gittiler. Bir müddet sonra bahar eyyamı idi, Hınıs'a gelmişti, benim köyüme misafir geldi, orada açtı, dedi ki Kürdistan Hükümeti teşkil etmek üzereyiz, bu muhaldir dedim, fikrim bunu kabul edemiyordu. Sonra Erzurum'a gitti."

Halit Bey'le görüştünüz mü? Sorusuna, Şeyh Sait'in cevabı "hayır"dır. Bunun üzerine Binbaşı Kasım, devreye girer, görüşmeyi şöyle anlatır:

"Geçen sene Kemal Paşa geldiklerinde heyet-i istikbaliye meyanında gittim. Halit Bey'de kaldım. Bana dediki, Şeyh Said geldi, 'bu güz çıkacağım bana intiba edenlere (uyanlara) Kur'an-ı temhir ettireceğim' dedi."

Binbaşı Kasım, mahkeme sorgusunda devamlı şunları söylemektedir:

"Bu kıyam için bunlar avamil oldu. Fakat asıl sebep Kürdistan istiklali idi. Kürdistan Cemiyeti, nihayet Kürdistan Istiklal ve Istihlas Cemiyet-i inkılap etti. O yemin o kadar müthişti ki müntesibinin kafasını kesseler söylemezler. Ben bu cemiyete dahil olmadım.

Kürtler iki zümredir: 1)Siyasiyun, 2) Diniyun. Mesela Halit Bey filan siyasiyun idi. Onlar komiteler yaparlardı. Şeyh Said Efendi de diniyundandı. Siyasiyun cihetinin amil ve müessiri Halit Bey, Kerem gibi adamlardı.

Buranın efkar-ı umumiyesine ve Şeyh Said'e bu cesareti veren bu gazetelerdi. Yoksa bu kadar çabuk olmazdı. Bağdat'taki komiteleri İngilizler'le, Halep'teki komiteleri Fransızlar'la görüşüyordu, işleri bitiremedilerdi. Şeyh Said Efendi çok acele etti.

Bu teşkilat sırf dini olsa Şeyh Said Efendi Darahini'yi işgal ettiği zaman hırsızlık eden maiyetinin ellerini kesmesi gerekirdi. Dini zümre şeklinde bir cemiyet değildir.

Erzurum'dan Halit Bey'in 336'da Erzurum'a gittiği sırada Mithat Bey, Hoca Raif Efendi ile bir muhalefet grupları vardı. Halit Bey her tarafın Kürtleriyle temas ettiği için efkarı ummumiyeeyi % 80 nisbetinde Kürtlüğe çevirdiler. Mustafa Kemal Paşa'ya arz etmişim ve tedabir ittihazı lüzumunu bildirmiştim, tedabir gecikti ve Şeyh Said Efendi de perşembeyi çarşambadan evvel getirdi, işte bu."⁽⁴²⁾

Bütün bu ifadelerden çıkarılan sonuç, hareketin bağımsız bir Kürdistan kurmaya yönelik olduğudur. Burda Binbaşı Kasım'ın altını çizerek söylediği, hareketin vaktinden önce başladığıdır. Zaten mahkeme kararının gerekçesinde de amacın bağımsız bir devlet olduğuna vurgu yapılıyor. Istiklal Mahkemesi Başkanı Mazhar Müfit (Kansu), kararı şu sözlerle noktıyor:

"Kiminiz hasis şahsi menfaatlerinize bir zümreyi alet, kiminiz ecnebi kıskırtmasını ve siyasi hırslarını rehber ederek, hepiniz bir noktaya yani müstakil Kürdistan teşkiline doğru yürüdünüz."⁽⁴³⁾

Müstakil bir Kürdistan peşinden koştukları için yüzlerce kişiyi darağacına gönderenler, dünyaya bunların birer "irticacı" olarak lanse edeceklerdi.

⁴³ Beysanoğlu, Şevket, *Diyanbakır Tarihi*, Cilt: 3, Diyanbakır Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2001, s. 961-975-998

Yapılanlar bununla sınırlı kalmayacaktır. Hareketin liderleri hakkında karalama kampanyaları da başlatacaklardı. Talimatla M. Şerif Fırat'a yazdırılan bir kitapla, Cıbranlı Kürt Miralay Halit Bey'in, "Hamidiyeci" ve aşiret çatışmalarının odağındaki isim olarak lanse edilecekti. M. Şerif Fırat, bu dönemi şöyle akatarıyor:

"Yine 1318-1902 yılının Temmuz ayında, İstanbul aşiret mektebinden mezun olan, maktul Cıbranlı Mahmut Bey'in oğlu Halit Bey, babasının yerine ikinci Cıbran aşiret kaymakamı olarak aşiretinin başına geçmiş, bu adam, üçüncü Cıbran alay kaymakamı olan diğer Halit Bey'le görüşerek Zeynel'in takibi için Bingöl dağlarına askeri kuvvetler tahrik ettikten sonra, bütün aşiretiyle Varto ve Hormek köylerine ve Selim'e saldırmışlardır."⁽⁴⁴⁾

Şerif Fırat'ı referans alan Uğur Mumcu, Kürt-İslam Ayaklanması adlı kitabında aynı değerlendirmeleri yapıyor:

"Halit Bey, komutasındaki Cıbran alayı, sırtını padişah 2. Abdulhamid'e dayamıştı. Dayandığı için de bölgede tam bir egemenlik kurmuştu. Hormek köyleri Halit Bey komutasındaki alayı tarafından sık sık basılıyor ve Hormekliler öldürülüyordu. Bu düşmanlık bir kan davası biçimine bürünerek 2. Meşrutiyet'ten sonra da sürmüştü."⁽⁴⁵⁾

Kaynakların sınırlı ve tek yanlı oluşu bu dönemle ilgili Robert Olson gibi

saygın bilim adamlarının da yanılgıya düşmesine sebep olmuştur. Robert Olson, aynı dönemle ilgili şunları söylemektedir:

"Bu şahıs (Halit Bey kastediliyor), 1892'de İkinci Hamidiye Alayı kumandasını üstlenen ve 1906'da İbrahim Talu'nun oğlu Hormekli Zeynel Talu'ya karşı taaruza geçen Halit Bey'in kendisidir."⁽⁴⁶⁾

Bu dönemin koşulları dikkate alındığında Kürtler'de aşiret yapılanmasının güçlü olduğunu ayrıca belirtmeye gerek yoktur. Uluslaşma öncesi geri bir toplumsal yapının ürünü olan aşiretlerin doğal olarak kendi egemenlik alanlarını korumak gibi bir eğilimi taşımaları ve bunun sonucunda diğer aşiretlerle çatışmaların olduğu bilinmektedir. Bu açıdan bakıldığında komşu olan ve aralarında mezhep farklılıkları bulunan Cıbran ve Hormek aşiretleri arasında zaman zaman çeşitli tahriklerin etkisiyle çatışmalar olduğu doğrudur. Ancak iddia edildiği gibi Halit Bey, bu çatışmaların içinde değildir.

1892'de Hamidiye Alayı komutanlığı üstlendiği iddia edilen Halit Bey, on yaşındadır, okumak üzere Aşiret Mektebi'ne o yıl gönderilmiştir. Beş yıl süreli olan okulu 1897 yılında, akabinde Yıldız Harp Okulunu 1902 yılında bitiren 15 yaver yüzbaşidan biridir. Osmanlı Ordusuna kurmay yüzbaşı rütbesiyle Filistin Cephesine atanmıştır. Ardından İran cephesinde görev yapmıştır. Birinci Dünya Savaşı

44 Fırat M. Şerif, *Doğu Illeri ve Varto Tarihi*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Beşinci Baskı, Ankara-1983, s.135-156-157-160

45 Mumcu, Uğur, (12-13-14-15-35-38-45) *Kürt-İslam Ayaklanması* (1919-1925), Tekin Yayınevi, İkinci Baskı, Ankara-1991, s. 39-40-45-46-48-54-55-66

46 Olson, Robert, *Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı*, Özge Yayınları, Birinci Basım, Ankara-1992, s. 51-53-54-65-74-75-77

ile başlayan Rus işgali üzerine, ismi değiştirilen ve yeniden toparlanan Cıbrın Hafif Suvari Alayları Komutanlığına getirilmiştir. İstanbul'da öğrenci iken Kürt yurtsever çevreleriyle ilişkileri olmuş, Kürt ulusal bilincine sahiptir. Kendi bölgesine geldiğinde ulusal bilinçle hareket etmiş, aşiret çatışmalarının önüne geçmek istemiştir. Osmanlı subayı olması ve yaratacağı bağımlılık ilişkileri ayrı bir tartışma konusudur. Bir dönemin, "Hamidiyeci" diye tanımlanması hem dayanaksızdır hem de haksızlıktır.

1925 Kürt Ulusal Hareketi, kapsamı, niteliği ve hedefleriyle, 1919-1938 Kürt hareketleri içerisinde en büyüğü olmuştur. Bu hareket için söylenen "İngiliz destekli" tezi havada kalacak, bu politikanın mimarlarından İsmet İnönü bir konuşmasında "Ne yazık ki Şeyh Sait hareketinde İngiliz parmağı rastlanmamıştır" diyecektir.

EK-1

Azadi'nin Bolşeviklere Önerdiği Protokol Metni

Erzurum Komitesinin Kararı ve Koşulları

1-Kürdistan; Erzurum, Van, Musul, Bitlis, Diyarbakır, Harput, Suriye'nin batı bölgesi ve Kermanshah, Sine, Sakız, Mahabad, Urmiye, ve Selmas yörelerinden oluşur.

2-Bu vilayetlerde bağımsız bir Kürdistan kurulacaktır.

3-Kürt devleti siyasi, idari, ekonomik, ve askeri ilişkilerinde bağımsız, ancak Rusya'nın himayesini kabul-

leneceklerdir. (O dönemde Sovyetler Birliği yönetimi vardı.)

4-Rusya'nın himayesi; petrol, maden ve Kürdistan dağlarındaki zenginliklerin işletilmesi, demiryollarının yapımı, askeri ve teknik elemanlarının yetiştirilmesi konularında olmalıdır.

5-Kürt devleti ve önderleri, komünist ilkelere ve Rusya'nın ilerlemesine karşı olmayacaklardır.

6-Üçüncü bölümde belirttiğimiz gibi Kürt devleti Rusya'nın himayesini kabullenmektedirler. Ancak böyle bir Kürt devletinin kurulması için Rusya da ekonomik ve siyasi yardımda bulunmalıdır. Rus hükümeti, önderlerin gereksinimleri için borç para vermeli ve askeri hazırlıklara yardım etmeli.

7-Kurulacak Kürt devleti, kendi özgür iradesiyle yönetim şeklini seçecektir. Rusya devleti, siyasi, mali, idari ve askeri konularda müdahale etmemelidir.

8-Eğer Kürt önderler, Kürdistan'ı kurma çabalarında Rusya'ya geçme zorunda kalırlarsa, ulaşabilmek için Rusya devletinin onlara yardımcı olması gerekir.

9-Birinci bölümde belirtilen yöreler Kürdistan devletinin sınırları içine alınmazsa, Kürtler Rusya'nın yardımıyla dışarıda kalan bölümleri elde etmek için çalışmalıdır.

10-Rusya devleti yukarıdaki 9 maddeyi olumlu bulur ve Kürt devletinin kurulmasını kabul ederse, Kürt önderleri aktif olarak harekete geçeceklerdir.

EK-2

Cıbranlı Halit Bey'in Mektubu:

"Üyesi bulunduğum Kürt halkının genel kanısına göre, Kürtler İngiltere yanlısı bir eğilime sahiptir. İngilizler, Kürtlerin özgürlükleri ve bağımsızlıklarından yana olduklarını propaganda ediyorlar. Böyle bir izlenim vermek istiyorlar. Şahsen İngiltere sempaticanlığının hiçbir yarar sağlayacağına inanmıyorum.

Halkımızın Rusların yardımıyla özgürleşebileceğine inanıyorum. Kürtlerin İngiltereye sempati duyup yandaşlığa kapılması önlenmeli. Ruslara daha sıcak bakmalı ve bu uğurda çalışmalı. Buna uygun ortam hazırlanmalı. Böyle bir tabanın oluşturulması için kararımızı ve on maddelik görüşlerimizi size bildirdik. Rusya devleti önerilerimizi olumlu bulursa ve bu çerçevedeki bir Kürt devletinin kurulmasına yardımcı olarsa, bize açık ve olumlu şekilde yanıt vermenizi diliyoruz. Devletinizin olumlu yanıtı geldiğinde, örgütümüzü genişletme ve ileri götürme olanakları elde etmiş olacağız. Böylece aşiret reisleri ve siyasi önderler aktif bir şekilde toparlanmış olur. Böylesi bir durumda, komitemizin sorumlularını, isimleri ve geçmişleriyle tanıma olanağınızda gerçekleşecektir. Buna söz veriyorum. Rusya'nın yardımıyla komitemizin örgütlülüğü ve eylemliliği de artacaktır. Kürt aşiret reisleri ve halk önderleri bana güveniyorlar. Ben de halkımın Ruslara güven ve sevgi ile yaklaşacağına inanıyorum.

Azadi Örgütü Lideri Cıbranlı Miralay Halit Bey"

(Ahmet Ferit- Çıra Dergisi, Stockholm, 1996, Sayı: 8, aktaran: Naci Kutlay-Kürtler, Sayfa: 278-280)

Sözlü Kaynaklar:

Ahmet Sever (Cıbranlı Halit Bey'in kardeşi)
Halil Kılıçoğlu (Cıbranlı Halit Bey'in amcası oğlu)
Kasım Demiralp (yazılı ve sözlü)
İbrahim Sever (Cıbranlı Halit Bey'in oğlu)
Dr. Dilêr Şaweys (İsmail Hakkı Şaweys'in oğlu)

ROLA HESENAN Û *XALID BEGÊ* HESENÎ DI TEVGERA 1925an de

Mazhar DUDERÎ

Êl (eşîret)a Hesenan di nav Federasyona Milan de cih girtiye. Hesenan, di nav xwe de dibe şeş ber (malbat, bavik):

1. TORIN: Ji malbata begên êla Hesenan re Torin tê gotin. Ev malbat jî di nav xwe de bûye çar malbat.

1.1. Malbata Eshed.

1.2. Malbata Emer.

1.3. Malbata Şewêş

1.4. Malbata Faris.

Xalid Beg, ji malbata Eshed e. Silêmanê Ehmed ji malbata Emer e. Torin, li herêma Kelê (Melazgir) û Kopê (Bulanýk) jiyane. Garnîzona Xalid Begê gundê Şêrwanşêxê ye. Di roja îroyîn de Torin li Kopê, Kelê û navenda Mûşê jiyana xwe didomînin.

2. SEYÎDA: Şaxa herî mezin a Hesenan e. Di nav êla Hesenan de malbata xwediyê nufûsa herî zêde ye.

Malmezinên vê berê jî hene. Malmezinên vê berê, mîr û beg nîn in, lêbelê, malmezinên vê berê Torinan jî xwe re mezin dibînin. Malbata Ûsivê Seydo jî ji bera Seyîda ye. Di roja îroyîn de bera Seyîda li gundên navenda Mûşê, Tîlê, Kelê, Kopê, Wêranşar, Qoser û Sirûcê jiyana xwe didomînin (Wêranşar, Qoser û Sirûcê ne welatê Hesenan ê qedîmî ye, lê saxên Hesenan di dewra Şerê Cihanê yê yekem de yan jî piştî serhildana Şêx Seîdê Pîranî li van herêman bi cih bûne).

3. QERECA: Ev ber jî şaxek ji êla Hesenan e. Malmezinên vê berê jî hene. Lêbelê ev malmezin jî Torinan jî xwe re mezin dibînin. Di roja îroyîn de, bera Qereca li Kelê, navenda Mûşê û Ruhayê jiyana xwe didomînin.

4. ŞÊXKA: Ev ber jî şaxek ji êla Hesenan e. Malmezinên vê berê jî

hene. Malmezinên vê berê, mîr û beg nîn in. Lêbelê malmezinên vê berê jî, Torinan ji xwe re mezin dibînin. Di roja îroyîn de, bera Şêxka li Gimgim, Kop, Mûrادیه, Sirûc û Xelfetiyê jiyana xwe didomînin.

5. MALBATYA: Ev ber jî şaxek ji êla Hesenan e. Malmezinên vê berê jî hene. Malmezinên vê berê, mîr û beg nîn in. Lêbelê malmezinên vê berê jî, Torinan ji xwe re mezin dibînin. Di roja îroyîn de bera Şêxka, li Kelê, Kopê, Mûrادیه, navenda Mûşê, Qoser û Siwêregê jiyana xwe didomînin.

6. TÎROKA: Ev ber jî şaxek ji êla Hesenan e. Malmezinên vê berê jî hene. Malmezinên vê berê, mîr û beg nîn in. Lêbelê malmezinên vê berê jî, Torinan ji xwe re mezin dibînin. Di roja îroyîn de, bera Şêxka li Kelê û Kopê jiyana xwe didomînin.

Êla Hesenan di devera Serhedê de êleke mezin e. Navenda vê êlê Kop (Bulanýk) û Kelê (Melazgir) ne. Lêbelê gelek gundên Hesenan niha bi ser navenda Mûşê û navçeya wê Gimgimê (Varto), her wiha bi ser Mûrادیهya Wanê ve ne. Di Şerê Cihanê yê yekem de Hesenyên ku ji ber artêşa Êrîs reviyane li deverên Mêrdînê û Ruhayê bi cih bûne. Êdî piştî şer nezivirîne Serhedê.

Di sala 1891an de damezirandina Alayên Hemîdî dest pê dike. Di navbera salên 1891-1897an de, di nav êla Hesenan de 5 alay tên damezirandin. Hejmara van alayîyan 26., 27., 28., 29. û 30. ne⁽¹⁾. Fermandarên van alayîyan Ûsivê Egît Begê (bavê Xalid Begê ye), Tajdîn Beg (neviyê Eshed

Begê ye), Fethula Beg, M. Emîn Beg û Ûsivê Eyaz Beg in⁽²⁾.

Li gor M. Şerîf FIRAT ku diyar dike: Ji berê de, di nava van alayiyên Hemîdî de dijminatî heye. Bi taybetî dijminatîya Heyderan û Takoriyan. Evdilmecidê Sîpkî û Fethullah Begê Hesênî, (li ser kuştina Xelîlê Hesênî) berdewam dike. Dîsan ji êla Hesenan Rizayê Xelîd û neviyên Şewêş jî neyar ê hev in⁽³⁾.

XALID BEGÊ HESENÎ

Sala jidayikbûyîna Xalid Begê Hesênî nayê zanîn. Lêbelê tê zanîn ku ew hemsalê Xalid Begê Cibrî, Hecî Mûsa Begê Xwêtî, Evdilmecidê Sîpkî û Kor Husên Paşa ye. Wî li Ezirganê li Mekteba Hemîdî xwendiyê. Piştî xelaskirina vê dibistanê bûye serbaz û qeymeqamê Kelê. Di wexta Şerê Cihanê yê yekem de 6 alayiyên Hesenan digihînin hev û Xalid Beg bi rutbeya (pile) mîralayiyê dibe fermandarê vê alayiyê⁽⁴⁾.

Di Şerê Cihanê yê Yekem de Xalid Begê Hesênî mîralay e. Di bereya; şerê Erzirom û Qerekoseyê de li hemberî artêşa Êrîs şer dike. Bi Xalid Begê Cibrî re qehremaniyên mezin nîşan dide. Di gelek şeran de bi ser dikeve.

¹ AYTAR, O., *Hamidiye Alayları'ndan Koruculuğa*, Weşanên Medya Güneşi, 1992, r. 89

² Ev agahî min ji Mihemed Begê kurê Elîzîver Beg û Dr. Muzafer DEMİRÊ Enwer Begê ku ew jî kurê Zubeyr Begê pismamê Xalid Begê ye stendiye.

³ AYTAR, O. *Hamidiye Alayları'ndan Koruculuğa*, Weşanên Medya Güneşi, 1992, r.63

⁴ AYTAR, O. *Hamidiye Alayları'ndan Koruculuğa*, Weşanên Medya Güneşi, 1992, r.61

Ji ber sêdaqet û qehremaniya wî, her wekî Xalid Begê Cibrî, bi rutbeya mîralaytiyê wî jî digrin nava artêşa osmaniyan⁽⁵⁾. Li gor agahiyên Mihemed Begê kurê Elîzîver Begê û Dr. Muzafer DEMİR: "Di Şerê Cihanê yê Yekem de li şeva noêla sala 1915an, li Eleşgirdê diavêje ser garnîzona ûris a Qiliçgêdûgê. Wê garnîzonê ji hev belav dike û 17 topan ji artêşa ûris distîne. Lêbelê ji bîr ve dike ku kamê topan jê derxîne. Di wî şerî de Tahir Begê birayê wî jî şehîd dikeve. Di pey şer re hêzên Evdilmecîd Begê Sîpkî kamê van topan derdixînin û teslîmî artêşa osmaniyan dîkin. Lewre jî, serketina vî şerî li ser Evdilmecîd Begê Sîpkî tê tescîlîkirin.

Çaxê ku devera Serhedê dikeve destê artêşa ûris, zar û zêçê xwe û malbata xwe dişîne Dêrika Çiyayê Mazî. Ew bi tevayî alayiya xwe ve bi artêşê re tê eniya şer. Heta ku artêşa ûris devera Serhedê terk dike, li çiyayên Qerekose û Erziromê li hemberî ûris şerê çekdarî didomîne.

Piştî ku ûris bi paş ve dizîvire, li bin maiyeta Kazim Karabekir Paşa, Xalid Begê Hesênî di nava artêşa osmanî de tê wezîfedarkirin û mala xwe jî dibe Wanê. Piştî damezirandina Komara Tirkîyê dizîvire Şêrwanşêxê. Li Şêrwanşêxê bi cih dibe.

Çaxê ku Kongreya Erziromê tê lidarxistin, ew li hember kongreyê derdikeve û naçe kongreyê⁽⁶⁾. Dîsan, Dr. Muzafer DEMİR dibêje ku: "Xalid Beg di berxwedana Ruhayê û Dîlokê ya li

hemberî hêzên emperyalîst de jî cih girtiye."

Di sala 1920an de, di wexta hevdiîtinên Sevrê de, ji bo ku mafên kurd û Kurdîstanê di bin serokatîya Şerîf Paşa de heyeta kurdên welatparêz dixwaze beşdarî hevdiîtinan bibe. Parlamentoya Enqerê ji bo ku hewldanên vê heyetê bê encam bihêle, ji hemû deverên Kurdîstanê, bi pêgirtiyên xwe, ji konferansê û Parlamentoya Stenbolê re birûskeyan didine şandin. Di van birûskeyan de diyar dîkin ku: "*Şerîf Paşa û hevalên xwe nûnerên me nûn in. Em û tirk birayên hev in, em ji tirkan venaqetin.*"

Di wê demê de waliyê Bilîsê û Silêman Sebrî Paşa jî malmezînin wan deveran li Wanê dicivînin. Bi wan jî, birûskeyê bi vî rengî didine înzekirin. Lêbelê ji beşdarên vê civînê Xalid Begê Hesênî, Kor Husên Paşayê Heyderî û Hecî Mûsa Begê Xwêtî birûskeyê înze nakin. Li ser vê meseleyê di navbera wan û Şêx Evdilayê Kufrayê de nîqaş çêdibe. Şêx Evdilayê Kufrayê radibe Xalid Begê Hesênî, Kor Husên Paşayê Heyderî û Hecî Mûsa Begê Xwêtî wek alîgirên damezirandina dewleta Ermenîstanê îlan dike. Şêx Evdilayê Kufrayê di sala 1928an de, çaxa ku ji surgunê dizîvire, li Stenbolê di civîna surguniyên dema serhildana Şêx Seîd de vê yekê dibêje û xetaya xwe ya wê çaxê qebûl dike⁽⁷⁾.

Di sala 1923an de, di hevdiîtinên Peymana Lozanê de behsa Kurdîstanê û mafên kurdan ên netewî qet nayê kirin. Hukûmeta tirk ji bo ku hewldana

⁵ Ev agahî min ji Mihemed Begê kurê Elîzîver Begê û Dr. Muzafer DEMİRê Enwer Begê kurê Zubeyr Begê ku pismamê Xalid Begê ye, stendiye.

⁶ Ev agahî min ji Mihemed Begê kurê Elîzîver Begê û Dr. Muzafer DEMİRê Enwer Begê kurê Zubeyr Begê ku pismamê Xalid Begê ye, stendiye.

⁷ SERDÎ, H. Hişyar, Görüş ve Anıylarım: 1907-1985, Weşanên Med, 1994, r.146,148,149

welatparêzên kurd bêencam bihêle, rayagîştîya Ewropayê û Dewletên Hevpeyman jî dixapîne. Heyetek ji parlamenterên xwe yên kurd bi Îsmet Înonu re dişînin Lozanê. Îsmet Înonu di van hevdîtinan de xwe wek nûnerê tirk û kurd dide nîşandan. Ev heyet ji parlamenterên wan ên Amedê Birincîzade Feyzî, Zulfî Beg û parlamenterê wan ê Siwêregê Xelîl Fexrî tê pêkanîn. Qaşo serokê heyetê jî Xelîl Fexrî ye. Hukûmeta tirk vê heyetê beşdarî hevdîtinan dike. Xelîl Fexrî ji bo ku beşdarî hevdîtinan nebe, xwe li nexweşiyê datîne. Her du nûnerên din di civînê de dibêjin: "Em û tirk birayên hev in, em ji tirkan venaqetin⁽⁸⁾". Di 24ê Tîrmeha 1923an de peyman tê îmzekirin.

Pişti îmzekirina Peymana Lozanê, di 29ê Cotmeha 1923an de, Komara Tirkîyê tê îlankirin. Hebûna kurdan tê înkarkirin. Li ser vê yekê, hinek serbaz, axa, beg, şêx û rewşenbîrên kurd li Erziromê di bin serokatiya Xalid Begê Cibrî de, bi navê Komîteya Îstîqlala Kurdîstanê yan jî Tevgera Azadî rêxistineke siyasî dadimezirî- nin. Derbarê damezirandina Tevgera Azadî de sê mêjûyên cuda tên gotin. Robert OLSON di lêkolînên xwe de dibêje ku; Tevgera Azadî di sala 1921an de hatiye damezirandin. Qedrî Cemîl Paşa (Zinar Silopî) di bîranînên 1922an de hatiye damezirandin. Çavkaniyên din jî, dibêjin ku: Tevgera Azadî di sala 1923an de hatiye damazirandin. Qedrî Cemîl Paşa (Zinar Silopî) di bîranînên xwe de dibêje ku:

Tevgera Azadî di sala 1922an de hatiye damezirandin. Çavkaniyên din jî dibêjin ku: Tevgera Azadî di sala 1923an de hatiye damezirandin⁽⁹⁾. Li gor min jî mêjûya rast sala 1923an e.

Pişti Peymana Lozanê hukûmeta tirk li hundir desthilatdariya xwe tekûz dike û hebûna kurdan jî înkâr dike. Lêbelê Tevgera Azadî jî xebata xwe berfireh dike. Li gelek deveran liqên tevgerê tene avakirin.

Navenda tevgerê Erzirom e. Endamên tevgera Azadî yên ku di Êlûna 1924an de hatine tesbîtkirin ev in:

Erzirom: Mîralay Xalid Begê Cibrî (Serokê Tevgerê), Qeymeqam Selîm Beg, Qeymeqam Kazim Beg, Mîralay Raîf Beg, Qeymeqam Arîf Beg, Evdîlxwuda Cafer Beg û Aslan Beg, (ev her du bira ne), Hecî Mewlûd Efendî yan jî Hecî Dûrsin Efendî.

Stenbol: Seyîd Evdîlqadir (Serokê Liqê), Parêzer Evdirehîm.

Qers: Sitvan Tewfîq Beg (Serokê Liqê).

Bazîd: Şêx Îbrahîm.

Kelê (Melezgirt-Menasgird): Kor Husên Paşa (Serokê Liqê).

Gîmgim: Mîralay Xalid Begê Hesênî (Serokê Liqê).

Xinûs: Ruştu Efendî (Serokê Liqê), Sitvan Reşî Beg.

Mûş-Bîlis: Yûsif Ziya Beg (Serokê Liqê), Serbaz Hecî Hesên Beg, Evdirehman Axayê Şîrnexî, Hecî Darsûm Axayê Mûşî.

⁸ BOZARSLAN, Z. *Nêrînek li Dîroka Kurdîstanê*, Weşanên Doz, 2004, r.344-345

⁹ BOZARSLAN, Z. *Nêrînek li Dîroka Kurdîstanê*, Weşanên Doz, 2004, r. 358

Wan: Mele Evdilmecîd Efendî (birayê Seîdê Kurdî û Serokê Liqê), Serbaz Arif Beg û birayê wî Elî Begê Şemsikî û Sadûn Begê Hesarî.

Sêrt: Sitvan Îhsan Nûrî (Îhsan Nûrî Paşa-Serokê Liqê), Hecî Evdila Efendî, Derwêş Beg, Qeymeqam Rezaq Beg, Mîralay Weîs Beg.

Şîrnex û Derdora wê: Silêman Axa (Serokê Liqê).

Amed: Ekrem Cemîl Paşa (Serokê Liqê), Dr. Fûad Beg, Evdilxenî Beg, Dr. Nesîm Beg, Sitvan Mistefa Beg, Qeymeqam Ednan Beg.

Mêrdîn: Hecî Qadir Efendî, Qeymeqam Xidir Begê Dêrsimî (Serbazê Alayiya 6.)

Cizîr: Hecî Dûrsin Efendî, Evdilwehab Efendî, Evdilmitelîb Efendî (Midûrê Silopiyê).

E z i r g a n - X a r p ê t - D ê r s i m : Kangozade Elî Heyder (Serokê Liqê) (10).

Van Bruinessen û Robert Olson van wesîqeyan ji arşîvên Artêşa Îngilîz ên istîxbarata Artêşa Hewayî girtine. Serbazên Artêşa Îngilîz ên di saziya istîxbarata bi navê SSO (Fermanberên Servîsa Taybet) tê zanîn de xebitîne. Di rapora xwe ya 'hejmar: Air-5/556' de van damezrînerên Tevgera Azadî tesbît kirine. Fermanberên vê rêxistina istîxbaratê li ser vê mijarê bi 'hejmar: Air-23/411' û bi mêjûyên '05.11.1924-08.11.1924' du raporên din ji navenda saziya xwe re şandine. Rapora bi mêjûya '27.11.1924' û bi hejmara 'Air-5/556', 15 rûpel e.⁽¹¹⁾

¹⁰ OLSON, R. *Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyânı*, Weşanên Öz-Ge, 1992, r. 72,73, 247-249

Di pirtûka ku ji aliyê Reşat Halil de hatiye nivîsandin û ji aliyê Serperîştîya Giştî ya Artêşa Tirk ve hatiye çapkirin, destnîşan dike ku: "Mîralay Xalid Begê Cibrî, Mîralay Xalid Begê Hesênî, Yûsifê Ziya, Seyîd Evdîlqadir.... damezrînerên Tevgera Azadî ne⁽¹²⁾".

Evdîlmelik FIRAT diyar dike ku: "Tevgera Azadî, tevgerê veşarî ye. Ji ber wê rewşê, hemû endamên vê tevgerê nayên zanîn. Bêguman Xalid Begê Hesênî endamêkî vê tevgerê ye. Damezrînerê Tevgera Azadî ye.

Pêwendiyên Xalid Begê Hesênî û Şêx Seîd ji berê de hene. Ji ber ku malbata Xalid Begê Hesênî, murîdên Şêx Eliyê Paloyî ne⁽¹³⁾.

Piştî danîna Komara Tirkîyê di sala 1924an de, cara duyemîn parlamentoya tirk ku dicive, mafê kurdan ji binî ve înkâr dike. Li ser vê rewşê, mezinên kurdan bi hev dişewirin. Ji bo ku Şêx Seîd mirovekî rûhanî ye, dixwazin wî bikin serokê tevgerê. Di sala 1924an de Xalid Begê Cibrî, Xalid Begê Hesênî û Yûsif Ziya tene Qolhesenê (gundê Xînûsê-gundê Şêx Seîd) cem Şêx Seîd. Vê teklîfê li wî dikin. Ew jî vê teklîfê qebûl dike. Qasim jî bi wan re ye. Ji ber ku Qasim mûxbîr e, van teklîliyan roj bi roj rapor dike. Piştî ku hukûmeta tirk Xalid Begê Cibrî û Yûsiv Ziya digirin, dixwazin ku Xalid Begê Hesênî û Şêx Seîd jî bigirin. Lêbelê ew xwe nadin dest⁽¹⁴⁾.

Her çiqas Evdîlmelik FIRAT di

¹² OLSON, R. *Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyânı*, Weşanên Öz-Ge, 1992, r. 277,

¹³ KAHRAMAN, A. *Kürt İsyânları*, Weşanên Evrensel, 2004, r. 63

¹⁴ Şêx Eliyê Paloyî, bavê Şêx Seîd e.

daxuyaniya xwe de dibêje, "Xalid Begê Cibrî, Xalid Begê Hesênî û Yûsif Ziya li Şêx Seîd teklîfa serokatiya Tevgerê kirine" jî, gelek çavkanî destnîşan dikin ku piştî girtina Xalid Begê Cibrî û Yûsif Ziya ev teklîf li Şêx Seîd hatiye kirin.

Li gor van wesîqeyan jî, tê zanîn ku Xalid Begê Hesênî ji serî de di nav Tevgera Azadî de cih stendiye û damezrênerêkî tevgerê ye.

Her çiqas navê Şêx Seîd di nava navên van endamên Tevgera Azadî de derbas nebe jî, Van Bruinessen destnîşan dike ku Şêx Seîd di nava beşdarên Kongreya Tevgera Azadî ya yekemîn de beşdarê herî girîng e. Di wê kongreyê de du biryarên girîng hatine stendin. Biryara yekem: Serhildanek giştî dê dest pê bike. Ya duyem: Alîkariya welatên biyanî pêwist e. Bi Yekîtiya Sovyetan û Brîtanyaya Mezin re têkilîdanin pêwist e. Şêx Seîd di vê kongreyê de gelek endaman ji bo van biryaran îkna dike⁽¹⁵⁾. Li ser biryarên vê kongreyê endamên Tevgera Azadî xwe ji serhildanê re amade dikin.

Endamên Tevgera Azadî her gav di têkiliyên navxweyî de şifre bikar dianîn. Yûsif Ziya Beg jî wê çaxê parlamanterê Bilîsê ye. Diçe Erziromê mêvandariya Xalid Begê Cibrî. Di bûyeran de diyar e ku Yûsif Ziya Beg, ji bo karên Tevgera Azadî çûye mêvandariya Xalid Begê Cibrî. Ji Erziromê, ji birayê xwe Elî Riza re biruskeyekê dişîne. Zekî Bozarslan diyar dike ku, Yûsif Ziya Beg, li ser pirsgrêka nastûriyan vê birûskeyê dişîne⁽¹⁶⁾.

¹⁵ Daxuyaniyên Evdilmelik FIRAT

¹⁶ OLSON, R. *Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyany*, Weşanên Öz-Ge, 1992, r. 78-79

Elî Riza, Îhsan Nûrî, Rasim, Xûrşîd û Tewfîq Cemîl vê birûskeyê xelet fam dikin. Li ser vê biruskeyê di rojên 3 û 4ê Êlûna sala 1924an de 400-500 leşker û serbazên kurd li Beytuşebabê derdikevin serê çiya û Alaya Kurdîstanê vedikin⁽¹⁷⁾. (Di hinek çavkaniyan de ev hejmar 350 kes e.)

Îhsan Nûrî Paşa di bîranînên xwe de diyar dike ku, "Me bi fermana vê Komîteyê li Beytuşebabê dest bi serhildanê kir⁽¹⁸⁻¹⁹⁾". Îhsan Nûrî Paşa û hevalên wî dest bi serhildanê dikin, lêbelê li deverên din serhildan dest pê nake. Ji ber wê Îhsan Nûrî Paşa û hevalên xwe leşkeran dişînin malên wan. Ew jî derbasî Kurdîstana başûr dibin.

Di wê demê de, Elî Riza tê girtin. Piştî girtina Elî Riza di roja 10ê Cotmeha 1924an de Yûsif Ziya Beg li Erziromê tê girtin. Yûsif Ziya Begî di ser Xînûs, Gimgim û Mûşê re derbas dikin û dibin Bilîsê. Piştî girtina Yûsif Ziya Begê û li gor hinek îdîayan, li ser agahiyên wî, dewleta tirk di 20ê Sermaweza (Meha 12an) 1924an de dest didin ser Xalid Begê Cibrî. Girtina Xalid Begê Cibrî jî wisan çêdibe: Ji bo pirsîyarkirina bêrahiyên derheqê lazîmatiya artêşê de, wek wezîfedar wî dişînin Sariqamîşê. Bi xap wî ji garnîzona Erziromê derdixînin derve û dest didin ser⁽²⁰⁾. Wî di riya Patnosê re dibin Bilîsê. Çaxê ku

¹⁷ BOZARSLAN, Z. *Nêrînek li Dîroka Kurdistanê*, Weşanên Doz, 2004, r. 366

¹⁸ BOZARSLAN, Z. *Nêrînek li Dîroka Kurdistanê*, Weşanên Doz, 2004, r. 366

¹⁹ Bîranînên Îhsan Nûrî Paşa, *Hêvî*, Kovara Çandî ya Giştî, Hejmar: 2 r. 28

²⁰ BOZARSLAN, Z. *Nêrînek li Dîroka Kurdistanê*, Weşanên Doz, 2004, r. 367

wî di herêma Heyderan re derbas dikin, ew ji Kor Husên Paşa re name- yekê dişîne. Di nameya xwe de dibêje: "Ji min re 40 zêrên xas bişîne." Bi wê şifreyê 40 mîrxasî ji Kor Husên Paşa dixwaze. Lêbelê Kor Husên Paşa alîkarî nade Xalid Begê Cibrî. Mufrezeya tirk bê pîrsgirêk wî dibin û diavêjin zindana Bilîsê.

Dr. Muzafer DEMİR û Mihemed Begê Elîzîver Begê diyar dikin ku: "Xalid Begê Hesênî wê çaxê li Wanê ye. Ew ji girtina Xalid Begê Cibrî haydar dibe. Lêbelê di herêma Heyderan de mudaxele nake. Du sedemên mudaxelenekirinê hene. Sedemê yekem: Ew naxwaze ku dubendî bikeve navbera Hesenan û Heyderan. Sedemê duyemîn: Naxwaze ku endamê Tevgera Azadî û hevalê xwe Kor Husên Paşa rencîde bike. Piştî ku Xalid Begê Cibrî ji herêma Heyderan derdixînin, Şemsedîn û Ferzende bi tevî 60 milîsî li pey wî dişîne. Lêbelê ew dereng dimînin."

Biraziyê Xalid Begê Cibrî Dr. M. Emîn Sever diyar dike ku: "Min ji bavê xwe bihîstîye ku li ser dîrektîfa Xalid Begê, kesî mudaxele nekiriye. Wî vê tembihê kiriye ku: Em ji serhildanê re vê gavê ne amade ne. Ji bo ku provakasyonek dernekeve bila kes mudaxele neke. Ku wî alîkarî bixwesta hêzên Cibran dê mudaxele bikirana. Bi dek ji garnîzonê derxistina wî rast e. Qaşo parê fermana wezîfeya wî li Hesênqeleiyê ve dikin. Lêbelê di pare de fermana girtina wî nivîsandine. Rîwayeta 40 zêran jî rast nîn e. Bi rastî, wî bi dizî dibin Bilîsê. Ji bo wî, hewldanên Xalid Begê Hesênî rast in. Ew û

Xalid Begê Hesênî hevalên hev in û gelek ji hev hez dikin.

Du caran li ser xilaskirina Xalid Begê Cibrî civîn çêbûne. Cara yekem li Alpîra (gundê Kanîreşê) Sadiyê Telhe, bavê min (Ehmed Beg) û Selîm Beg dicivin. Ji ber mercên zivistanê vê teşebusê bi paş de dixînin⁽²¹⁾. Ya duyem li Şêrwanşêxê çêdibe. Ji ber mercên zivistanê çûyina ser Bilîsê paş de dixînin."

Xalid Beg di 14ê Avrêla 1925an de di zindana Bilîsê de tê şehîdkirin.

Her çiqas Xalid Begê Hesênî li ser yekîti û tifaqa gel hewl dabe jî lê piştî ku serhildan dest pê dike Kor Husên Paşa alîkariyê nade tevgerê. Piştî ku serhildan dipelişe, li hember hêzên ku dixwazin derbasî herêma Şikakiyan bibin şer dike. Bi rastî di vê serhildanê de alîkariya tirkî kiriyê.

Li gor Qedrî Cemîl Paşa, di wê operasyona ku li ser Xalid Beg û Yûsîf Ziya Begê pêk hatibû de 20 kesên din jî tîn girtin. Di nava wan de Hecî Mûsa Beg, Şêx Mehsûnê Norşînî û Şêx Silhedînê Hîzanî jî hene. Waliyê Bilîsê Kazim DÎRÎK ji bo ku duben- diyê têxîne nava endamên Tevgera Azadî û nava êl û eşîrên Kurdistanê, qet Kor Husên Paşa nagire. Ji girtiyan jî, Hecî Mûsa Beg, Şêx Mehsûn û Şêx Silhedîn berdide. Bi vî awayî Kazim DÎRÎK bi ser dikeve. Êlên ku bi konfederasyona Babakurdî ve girêdayî ne beşdarî serhildanê nabin û gelek ji wan jî li dijî serhildanê dertên⁽²²⁾. Bi vî awayî, Kazim DÎRÎK êl û eşîrên nav devera Hesenan û Bilîsê dikişîne bi

²¹ SEVER, M. Emin, *Kovara Bîr, Hejmar: 2*, r. 27

²² Navê Kanîreşê guhartine, kirine Karlýova (deştê bi befir)

aliyê xwe ve û ewlekariya Bilîsê tekûz dike.

Kazim DÎRÎK, dixwest ku Şêx Seîd û Xalid Begê Hesênî jî bigre. Xalid Begê Hesênî xwe nade dest. Ew jî di serhildanê de dibe pêşkêşekî girîng⁽²³⁾. Kazim DÎRÎK jî bo ku Xalid Begê Hesênî bigre muferezeyekê dişîne Şêrwanşêxê. Ji ber ku ev dever di bin kontrola hêzên Xalid Begê de ne, mufreze bêdeng dimîne û teşebusa girtina wî nake, lê Xalid Begê dawetî Bilîsê dike. Xalid Beg mufrezê verê dike û dibêje, "Ez ê berî biharê di firehiyê de bêm û bi Kazim Paşa re hevdîtîne çêkim⁽²⁴⁾".

Ji bo Xalid Begê Cîbrî jî nav destê tirkên derxîne lawê xwe Şemsedîn û biraziyê xwe Ferzende tevî 60 milîsan ve bi pey wan xistiye, lêbelê negihane. Mufrezeya tirk beriya wan xwe digihînin kela Bilîsê û Xalid Begê Cîbrî diavêjin zîndanê. Ev hêza ku li pey Xalid Begê Cîbrî diçe, ji Deşta Rehwayê dizivire⁽²⁵⁾. Biraziyê Xalid Begê Cîbrî Dr. M. Emîn Sever dibêje ku: "Ez bi vê bûyerê agahdar nebûme."

Hewldanên Kazim DÎRÎK ên li ser girtina Xalid Begê Hesênî bêencam dimînin. Ew nikare Xalid Begê Hesênî bi dest xîne. Xalid Beg jî, êla xwe beşdarî serhildanê dike. Ew jî bo ku Xalid Begê Cîbrî jî zîndanê rizgar bike gelek caran diavêje ser Bilîsê. Lêbelê ev hewldanên wî bêencam dimînin.⁽²⁶⁾

²³ OLSON, R. *Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyânı*, Weşanên Öz-Ge, 1992, r.140-141

²⁴ OLSON, R. *Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyânı*, Weşanên Öz-Ge, 1992, r.141

²⁵ Dr. M. Emîn Sever.

²⁶ Ev agahî min ji Mihemed Begê kurê Elizîver Beg û Dr. Muzafer DEMİRÊ Enwer Begê kurê Zubeyr Begê ku pîsmamê Xalid Begê ye, stendiye.

Sedemê ku Heyderan, Xwêtiyan, Elmanan û malbatên şêxan ên Kufrayê, Norşînê û Hîzanê jî alîkarî nadin serhildanê lewma jî teşebuskirina bidestxistina Bilîsê naçe serî û Xalid Begê Cîbrî jî zîndanê nayê rizgarkirin.

Di roja 22ê Sermaweza 1924an de ji aliyê qeymeqamê Xînûsê Maqsûn Begî ve îfadeya Şêx Seîd tê girtin. Şêx Seîd van îdiayan red dike. Şêx, piştî ku ji Xînûsê dizivire ji Xalid Begê xeber distîne. Di vê xeberê de "Fermana destpêka serhildanê heye." Li ser vê xeberê Şêx Seîd jî, ji Xalid Begê Hesênî di keysa yekem de rizgarkirina Xalid Begê Cîbrî dixwaze. Şêx Seîd di 27ê Sermaweza 1924an de ji gundê Qolhîsarê dertê. Diçe Çebaçqûrê, ji wê derê diçe Paloyê, ji wê derê jî diçe Licê û Hênayê. Kar û barê serhildanê dike.⁽²⁷⁾

Biraziyê Xalid Begê Cîbrî Dr. M. Emîn Sever, li ser vê nihêrîna Robert Olson diyar dike ku: "Mamê Xalid Beg Îsmail Axa, ji bo ramanên wî yên li ser serhildanê fêr bibe, Hemîdê Mamasê dişîne Bilîsê cem Xalid Begê. Di wê hevdîtîne de Xalid Beg seroka-tiya Şêx Seîd pêşniyar kiriye. Lêbelê vê tembîhê jî kiriye û ji Hemîdê Mamasê re gotiye ku, "Bila ji bo serhildanê û rizgarkirina min eceleyê nekin!"

Dr. M. Emîn Sever van agahiyên Robert Olson jî kêr dibîne. Û dibêje, "Van agahiyên ku Van Bruinessen û Robert Olson diyar kirine, istîxbarata Brîtanîyaya Mezin ji serbazên bûyera Beytûşebabê girtine. Dibe ku xelet hatibe neqilkirin."

²⁷ OLSON, R. *Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyânı*, Weşanên Öz-Ge, 1992, r.141

Piştî ku serhildana Şêx Seîd di roja 8ê Reşemeha 1925an de dest pê dike, Xalid Begê Hesênî dest dide ser herêma Hesenan, Cibrî jî dest didin ser herêma Cibran. Ev her du dever bêtir şer dikevin destê endamên Tevgera Azadî. Şêx Seîd jî, Şêx Evdilayê Melekan dike berpirsiyarê Eniya Bakûr (Serhed)⁽²⁸⁾.

Di vê serhildanê de ji Eniya Amedê pêştir, eniya herî girîng, êniya Serhedê ye. Berpirsiyarên Eniya Serhedê; Xalid Begê Hesênî, Ahmed Beg, Selîm Beg û Sadiyê Telheyê Cibrî, Selîm Begê Madragî, Şêx Elî Riza û Şêx Evdilayê Melekan in⁽²⁹⁾.

M. Şerîf FIRAT diyar dike ku di plankirina serhildanê de ev hebû ku serokên êla Cibran dê biavêjin ser Solaxan, Gimgim û Mûşê. Şêx Evdila dê biavêje ser Erziromê, Xalid Begê Hesênî û Şêx Elî Riza jî dê biavêjin ser Qerekose û Bilîsê.

Lêbelê di navbera herêma Hesenan û Qerekoseyê de Heyderî dijîn û ew jî alîkariya dewleta tirk dikin. Ji ber ku Xwêtî û Elman û malbatên şêxan ên li Kufreyê û li Norşînê û li Hîzanê jî alîkarî nadin serhildanê, lewma jî Bilîs nakeve dest û Xalid Begê Cibrî û Yûsif Ziya Beg jî nayên rizgarkirin.

Hêzên Cibran di roja 22ê Reşemeha 1925an de li başûrê Gimgimê bi êlên Xormek û Lolan re dest bi şer dikin. Her du alî jî di vî şerî de gelek mirî didin. Ev şer jî, rê li ber êrîşkirina bi ser Erziromê digire. Bi

alîkariya hêzên Şêx Evdila, di roja 12ê Adara 1925an de navenda Gimgimê dikeve destê hêzên serhildanê. Li ser berxwedana hêzên Xormekî û lolaniyan di roja 19ê Adara 1925an de hêzên Cibrî, Gimgimê terk dikin û Selîm Beg û Ahmed Beg tevî hêzên xwe ve derbasî devera Hesenan dibin⁽³⁰⁾.

Hêzên Xalid Begê Hesênî, Ahmed Beg, Selîm Beg û Sadiyê Telheyê Cibrî, Selîm Begê Madragî di roja 27ê Adara 1925an de êrîşê dibin ser Xînûsê. Lêbelê bi ser nakevin. Bi şûn de dizivirin Kelê.

Piştî ku hêza Şêx Seîd li Amedê jî tîk diçe, Şêx Seîd xwe ber bi Serhedê ve dikişîne. Şêx Seîd di şeva 14-15ê Avrêla 1925an de li ser Pira Evdiraman Paşa tê girtin. Wê şevê Xalid Begê Cibrî û Yûsif Ziya li Bilîsê tîk dardekirin. Her çiqas Robert Olson di berhema xwe de mêtûya dardekirina Xalid Begê Cibrî û Yûsif Ziya Begî 19-20ê Adara 1925an diyar bike jî, ev mêtû ne rast e. Ya rast, şeva 14-15ê Avrêla 1925an e.

Dr. Nûrî DÊRSIMÎ di pirtûka xwe ya bi navê "*Di Dîroka Kurdistanê de Dêrsim*" de li ser Xalid Begê Hesênî wiha dinivîsîne: "Hêzên Xalid Begê Hesênî, di destpêka serhildanê de Bongilan, Gimgim, Kelê, Kopê û derdorên Mûşe zext kir. Dest bi karên girtina ser Erziromê kiribû. Armanca wî ew bû ku Qerekose û Bilîsê jî zext bike û Xalid Begê Cibrî û Yûsiv Ziya ji zîndana Bilîsê rizgar bike. Di roja 19ê Adara 1925an de êrîşê dibin ser Mûşê. Di wê çaxê de Osman Paşa bi firqeyên

28 OLSON, R. *Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı*, Weşanên Öz-Ge, 1992, r.142

29 OLSON, R. *Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı*, Weşanên Öz-Ge, 1992, r.144

30 OLSON, R. *Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı*, Weşanên Öz-Ge, 1992, r.168

9. û 12. êrîşê tîne ser Xinûsê. Di roja 23ê Adara 1925an de, li Geliyê Çemê Zoro (Arapderesi), bi hêzên Osman Paşa re dest bi şerî dikin. Gelek leşkerên tirk dîl digirin. Piştî ku firqeya 8. û hêza Xormekîyan xwe digihînin hêza Osman Paşa, hêza kurd paş ve dizivire.

Li herêma Serhedê, li deverên Gimgim û Kanîreşê êlên Xormek û Lolan, li deverên Mûş, Bilîs û Qerekoseyê hinek êlên kurdan (Heyderan, Motkan, Xwêtiyan, Elmanan, Celaliyan û malbatên şexan) alîkariya hêzên tirk kirin û bi vî rengî serhildanê pelîşandin.

Piştî ku serhildan têk çû, hêzên Xalid Begê Hesênî xwe ber bi Îranê ve dikişînin, dixwazin xwe bigihînin herêma Şikakan. Wê çaxê serokê şikakîyan Simko (Simaîl Axayê Şikakî) bû. Bi taybetî, hêzên Heyderan rê nedan wan. Hêzên Xalid Begê Hesênî derbasî Makoyê bûn... Di pey re çûn cem Simko. Di bihara 1926an de, Xalid Begê Hesênî dizivire, lêbelê li Kelê tê girtin. Û li Amedê roja 31ê Tîrmeha 1926an tê dardekirin⁽³¹⁾.

Piştî ku serhildana Şêx Seîd têk diçe û Şêx Seîd tê girtin, Şêx Elî Riza, Hecî Heyderê Kexê, Şêx Mehdî, Şêx Diyadîn, Şêx Silhedîn tevî malbatên xwe ve, xwe digihînin Şêrwanşêxê. Ji ber ku artêşa tirk dorê li wan digire, ew jî wê derê terk dikin. Li gor Dr. Muzafer û Mihemed Begê, çaxa ku Xalid Begê Hesênî û hevalên xwe ji Şêrwanşêxê dertên 680 siwarî ne. Ji malbata Şêx Seîd pêştir, her du birayên

Xalid Begê Cibrî, Selîm Beg û Ehmed, Kerem Begê Zirkî, Şêx Husênê Kêsrî û ji malbata Xalid Begê Hesênî jî, pismamê wî Silêmanê Ehmed Begê û malbata wî ne.

Çaxa qefle ji Çemê Muradê derbas dibe, gelek kes bi avê de diçin. Wê demê ji bera Qereca Silêmanê Hesê jî winda dibe. Ji Silêmanê Ehmed Begê re xebera windabûna Silêmanê Hesê tînin. Lêbelê ew bawer nake. Silêmanê Ehmed Begê dibêje ku, "Wî xebera me ji Kor Husên Paşa re biriye!" Gotina Silêmanê Ehmed Begê rast derdikeve. Hêzên Kor Husên Paşa, pêşiyê li Xalid Begê Hesênî û hevalên wî digirin. Kor Husên Paşa riya derbasbûna devera Şikakan nade wan. Di navbera hêzên Xalid Begê Hesênî û hevalên wî û hêzên Kor Husên Paşa de şer derdikeve. Ji aliyê din ve Celalî û Memanî jî li hember Xalid Begê Hesênî û hevalên wî şer dikin. Di wî şerî de gelek mirov tînin kuştin. Xalid Begê Hesênî û hevalên wî, bê dilê xwe derbasî Makoyê dibin. Selîm Beg û Ehmed Begê Cibrî ji sînorê Îranê dizivirin welatê xwe. Selîm Begê Cibrî, di Êlûna 1926an de li gundekî Kanîreşê (li Kîzyılçubuk) tê kuştin. Nûnerê hukûmeta Îranê ji Xalid Begê Hesênî û hevalên wî daxwaza çekdanîne dike. Xalid Beg vê daxwazê qebûl nake. Li ser wê, di nava hêzên Xalid Beg û leşkerên Îranê de şer derdikeve. Di wî şerî de Silêmanê Ehmed Begê, Şemsedîn Begê kurê Xalid Beg, Şêx Diyadînê birayê Şêx Seîd, Kerem Begê Zirikî, Selîm Begê Madragî û gelek mirovên din şehîd dikevin. Piştî vî şerî, yên ku difilitin diçin cem Simayîl Axayê (Simko) Şikakî.

³¹ OLSON, R. *Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyany, Weşanên Öz-Ge*, 1992, r.170

Di bihara sala 1926an de Xalid Begê Hesênî dizivire nav êla xwe. Armanca wî ev e: Ku dîsan dest bi serhildanê bike. Ji bo ku Tevgerê dîsan rake piyan, derbasî Dêrsimê bibe û demekê jî li wê derê bimîne. Mixabin ev hewldan, raman û armancên wî naçin serî. Di wê demê de hukûmeta tirk efûyeke giştî derdixîne. Hevalên wî teslîmî tirkan dibin. Xalid Beg, eqrebayê wî Evdîlcebar û Xalidê Seyîd teslîm nabin û li çiyayê Tîrşongê dimînin.

Li ser ixbara Xalidê Baqo, Xalid Beg û her du hevalên xwe li çiyayê Tîrşongê tên girtin. Xalid Begî di ser Mûşê re dibin Amedê. Li Amedê di roja 31ê Tîrmeha 1926an bidarde dikin⁽³²⁾.

³² DÊRSIMÎ, Dr. Nûrî, *Di Dîroka Kurdistanê de Dêrsim*, Weşanên Doz, 2004, r.185-187, Ev agahî min ji Mihemed Begê kurê Elîzîver Beg û Dr. Muzafer DEMIRê Enwer Begê kurê Zubeyr Begê ku pismamê Xalid Begê ye, stendiye.

Qada Desthelatiya Serokê Millî yê Kurd: Îbrahîm Paşa

Îsmail Heqî Şaweys

Wergerandina ji Soranî: Seîd Veroj

**Hukim û Hêz û Karîna Wî ya Li
Navçeyên Wan, Diyarbekir, Urfe,
Entab, Heleb, Eskenderûn,
Terablus û Şam Çawan Bûye?**

Di Salên 1860-1912

Navçeyên ku di dema dawî ya qernê 19. de li bin bandora hêz û tiwana (karîna) desthilatiya serokê Millî; Îbrahîm Paşayê Kurd bûn, li jêrê hatine nîşankirin: Wan, Melezgird, Bedlîs, Sêrd, Diyarbekir, Cezîre, Mardîn, Wêranşar, Siwêrek, Urfe, Mereş, Entab, Kilîs, Îslahiye, Osmanîye, Bab, Heleb, Dortyol, Pabas, Eskenderûn, Entaqiye, Hema, Humis, Trablus û Şam.

Serokê Millî Îbrehîm Paşayê kurd, li navçeyên Wan, Mûş û Melezgird ligel general Husên Paşa yê kurd

serokê eşîreta Heyderan- yekîti bestiyê. Hêz û karîna Husên Paşa heta Wirmiyê, Rewasiyê, Makû û Bayezîdê rîştiye. Husên Paşa ligel eşîretên Zîlan, Celalî û Qefqasî li navçeyên Agirî (Ararat) cînişîn bûn, ligel turkmenan kurdên navçeyên Agirî -robarê xwar ê Aras, ligel kurdên Qulp, Qaxizman, Qers, Erdehan, Sarîqamiş bi hoyê siyaseta asayîş û refdarê baş ê Rûsî ve... hatûçûna wan hebûye. Bi vî rengî hevkarî kirine ligel Rusyayê -Çar Nîkolad/Qeyser Nikolay- pêwendîya wan hebûye, ji yekûdu agadar bûne.

Ji layê (aliyê) hemû kesî ve aşkira ye ku Husên Paşa yê kurd, di dema dawî ya qernê 19. yê xîlafeta Sultan Hemîdê Duwem de, generalê leşker û hêza 32 alayên siwarî yên kurd bûye ku her alayiyek pêlî boluka wî siwar e û her bolokek 4 platûnî(manga) bûye. Di

seferber de her taqimek 60 siwarî bûye. Her alayek siwarî, 1 batarya wan a topê çiyayî hebûye. Belam her bolukekî eşîretê ji 240 siwaran pêkhatî bûye. Bi vî rengî alayek siwarî, 1200 siwarî bûne. Li vê demê di nefîra giştî de, qewmê kurd bi vê terhî li navçeyên xwe de hatibû dabeşkirin û ji yekûdu hatibûn veqetandin û ji şexsiyet û hukim û fermana serokê mezin ê kurd hatibûn dîrxistin, tabih bi xîlafet û seltenetê Osmaniyan bûn. Ketibûn jêr emr û fermana hikumet û leşkerên Osmanî... Ev 32 alayiyên siwarî yên kurd bo du armancan dihatin bikar anîn:

1- Bo hêriş û tirsandina gelê ermen.

2- Bo mebesta qayimkirina serîdanana kurd, ji emr û hukim û fermana xîlafet û selteneta turk re... Ku Sultan Hemîdê duyem Xelîfeyê 300 mîlyon alemê îslamê bû.

Ji bilî vê jî ev leşkerê siwarî yên kurd: li hember hêriş û helmeta qazaq bo şerkirinê pêk hatiye. Bi taybetî ji bo armanca tefrege û întiqamê kurd li nav Kurdistan de, ji bo agir û alozê eşîret-bazî hatibû dirustkirin.... Teşkîla- ta qewmî siyasî yê kurd ku li jêr serokatîya Bedirxaniyan, Ebdulqadirê Şemzînî yê Hekarî ku li navçeyên Xarpût, Sêwaz, Nizgan, Melatî de bi aşkira-penhanî teşkilatê siyasî-wetenî yê kurd hebûye- nemênêt û bête vemirandin û bêhêzkirin.

* Siwariyên Hemîdî bi şeweyekî resmî... Di nava Teşrîna Yekem a sala 1890 de tête damezirandin.

Du baregayên Îbrahîm Paşayê Millî hebûn:

1- Li Wêranşar,

2- Li Bajarê Heleb.

Di van baregayan de heyetên dîplomasî, dîwanên mehakim, baregayê leşkerî -bo bac û xerac, bo xwedîkirina leşker û supayan: organê wan ê mihasebetiyê hebûye, ji bilî van jî, li jêr destê diplomasî de tercu-manên ziman- zan ê rusî, frensî, îngilizî, turkî, farisî û erebî hebûye. Lê dîwanê dîplomasî: rasterast ligel xelîfeyê îslamê Sultan Hemîd bi şîfre mixaberata wan hebû, dîr û nîzîk peywendîya wan ligel Babê Alî -heyetê wezîran hebûye. Yekser ligel serokwezîrên Osmanî mixaberata wan hebûye, ji bo hemû wezîran diyarî birêkiriye, bi taybetî ji bo Sultan Hemîd. Her salek 50 hezar altun bo Seraya Humayunî (Bîk Dînm) birêkiriye û ji bilî vê jî zexîreya Padîşa yê salekî seranser; ron, birinc, bi hezaran serî pez -bo [Bîl Dîz]- serayê (leylanê) seltenetê birêkiriye.

Leşkerên Îbrahîm Paşayî hemû bi rim û şimşerî çek dirabûn. Dîwana dîplomasî ya Îbrahîm Paşa: Ji Beyrud û Dîmeşqê ve, ji Misrê ve, ji Parîsê ve gelek rojnameyên frensî û erebî verêkirine. Dîr û nîzîk ligel konsolên Rusya, Frense, Îngiltere yê li bajarê Wan, Bedlîs, Diyarbekir peywendîya wî hebûye, nezerî dîqetê siyasî yê ev sê dewletan rakêşaye ser kurdan.

Ji bilî vana jî ligel Cemiyeta Taşnaq (Abn çak) a ermeniyan peywendîya wî hebû. Û ligel komelên pinahî yên ereb, li Surye, Libnan, Misir de eleqe û minasebet peyda kiribû. Bi vê rengî bawerîyeke xoşewîst dane hevdu, bi taybetî alema erebî ber bi qewmê ve kurd rakîşandîye. Hêzeka zêde yê bazirganên ereb: Bo bazarê kurd bi Lubnan, Suriye û Misirê ve pey-

wendiya kîrrîn û firotinê daniye... Ligel qewmîyetên cemîyetên sirrî-alenî têkilî daniye: Cemiyeta Elnihzat Elhuriyet 1906 û Elcemiyet Elsirîr Fî Dîmeşq 1908 û Elaxa Elherbî-Elhijmanî ... Ricalî Wetenî -ereb ligel kurd de şîqe û rebitaya wan hebûye. Li Awrupa, xaka Misir, Libnan, Suryeyê ligel herekatê îslamî yê osmanî, erebî, elbanî balqan... Ermenî pîrr agadar û xeberdarê yekûdu bûn. Ligel vê jî Îbrahîm Paşa îxlas û mehebetî... ligel xîlafet û seltenetê Osmanî ragirtiye. Belam beranber Jon-Tirk û Cemiyeta Îtihadê Tereqî sar û bêgane westaye! Sultan Hemîdê duwem miqabil îxlasê Kurdistan, bac û xerac ji kurdan nestendiye, ji eskerê nîzamî ... kurd azad kirine... esker ji wan negirtiye. Bi rastî hakimiyeta siltanê turk, her bi nav li Kurdistanê hukimferman bûye. Kurd bi xwe hakimê xwe bûne. Her bi saya kurdan walî û mitesrifan, birêvebirên osmanî ... Bi saya kurd dikarî hukim û îdareyê xîlafet û seltenetê xwe li wê derê birêve bibin. Li rastî de kurd, ermen, ereb, eqwamên Belqan, elbanî ji hukim û seltenatê Osmanî (turk) gelek nerazî bûn, bêzar bûn, her dem alozî, îxtîlal, xwepêşan berpa dikirin li dijî turkan. Gelên Osmanî hemûyan li dijî wê rawesta bûn, rasterast azadî û îstiqlaliya xwe dixwestin. Heta salên 1850î Eyaleta Kurdistanê hemû li jêr destê kurdan bû, bi xwe li ser erdê xwe hakim bûn. Di encama xebatê de li paş Şerê Qirimê (1854/1856) bi carekê aramî û aşîtiya Seltenetê Osmanî têkçû, berve nexweşiyeke giran, berev nemanê diçû. Bi hezaran mindal û jin û piya ... kom bi kom mihacir bûn, bi ber

Qafqasyayê ve hatin şandin. Birçîtî, hejarî, malwêranî, newxeşî, ... gelê kurd sergerdan û perîşan kiribû. Bi navê îslehet û hîquqê jiyana qewman, li hemberê tirkan gelên bi xîrs, dawa ji dewletên Awrupayî dikir ku hukim û midaxele bikin, bi taybetî ji Nems, Mecar, Elman, Ferense, Îngiltere û Rûsyayê... Roj bi roj zêdetir destê xwe dixistine nav kar û fermanên Osmaniyan. Di sala 1902 de li kombûna konferansa Awrupa ya li Parîsî ... Qewmên Osmanî: ereb, kurd, ermen, komeleyên siyasî û cemîyetên kurd zor bêtundî, dawayê îslehat û mafê îstiqlaliya xwe.... Ji Babê Alî dikir. Şerê Qirimê 1854-1856, Şerê Rûsya 1877, Pakta Ayastefanûs, Miahedey Berlîn, Şerê Yonan-Girîd 1897... Bi carekê Seltenata Osmanî bê hêz kiribû, ji aliyê Tenzmînat û îslehatê ve... Qewmên nav Dewleta Osmanî; îslam, xiristîyan, kurd, ereb, elbanî û balqaniyan ... bi aşkira li dijî siyaseta împêratoriya xîlafetê ya turk serî hildabûn, bi taybetî şoreşa mezin a Ferensa ya sala 1789an (rûxandina Bastîl) bûbû sîmbola huriyet, birayetî, wekhevî û edaletê.

14ê Temuza 1789, kurd û ereb pêkve hereket kiribû, yekîtiya wan bestibû, şoreşa burjuvazî ya Ferensa, siyasîyê îqtaeyî feodalî yê cîhanî, bicarek têkçû, tapand bû. ...

Bi rastî Kurdistana Turkiya û Kurdistana Îranê; li kat û dema Sultan Selîmê Yekem de.... Dewleta Şahîنشahê Îran û Osmanî li dijî yekûdu, bitundî rawestabûn. Osmaniyan bo talan û kuştina Şîe, Caferîyan,... Şêx-ulîslamê turk, fetwa dînî bangewaz

kiribû. Bi vê awayê minasebetên kurd, îran û turk ... bi carekî şîlaq û têkçûbû. Li piştê Sultan Selîmê yekem (1512/1520), Sultan Süleymanê Qanûnî hate ser text. Şerên Îran û Turk di heqîqetê de dînî nebûn, mesele text û selteneta hakimîtiya Rojhelata Navîn bû.

Em bêne ser basê serok Îbrahîm Paşa yê kurd, di şoreşa Şêx Ubeydullahê Şemzînî de... beşdarî kiribû. Serok Şemzînî di sala 1880ê de Tebrêzê girt. Kurê wî Şêx Qadîrê Şemzînî bû hakimê Tebrîzê, li ser navçeya Urmîyê ew desthelat bûn. Her weha Wan, Bedlîs, Erzrom, Bayezîd, Maku ... heta Diyarbekir ... ketibû jêr hukim û fermana Ubeydullahê Şemzînî.... Û ligel Rûsya hevdeng û hevber bû. Di encama kar, hêz, hukim û serkevtina Şemzînî de; Rûsya, Îngiltere, Ferensa şepirze kiribû. Îbrahîm Paşayê Mîllî, bi penahenî yarmetî dabû Serok Ubeydullah. Li piştî vê serkevtinê, ev ceng û pevçûn ji ber protesto û midaxeleya Îngiltere, Rûsya û Ferense. Şemzînî mecbur ma ku paşve hilkişîye. Li paş ev pevçûnê jî; di sala 1896 de, komîteya ermenîyan a Abn Çak/ Taşnaq ... Pêkeve derhal, li Estenbûl êriş birin ser Banqa Osmanî. Li taxa Beyoxlî Upera da ... Banqa wan girtin, li paş şerekî xwînê bûn hakimê Beyoxlî. ... Komîtaçî hatin girtin û cengawerên ermenî hatin kuştin. Ev rapêrîna wan, bo armanca mîda-xelekîrîna duwelî bû. Ji ber vê mebesta Komîtaçîyan hakimên taxa Beyoxlî dawperam bûn. Li paş şerekî xwînê Komîteçîyan 20 kes li jêr temînatê sefirên dewletên Awrupî ji Estenbûl bi vapora Îngilîz birêkîrin bo Awrupa. ...!

Cengawerên ermenî; ji bo pêkanîna reforman û hal û feslê pîrsgirêka Ermenistanê, li pêşîya miahedeya Berlîn, ev rapêrîna bo midaxeleya dewletên Awrupayî kirin. Ji Rûsya, Berîtanya, Ferensa zêdetir împêratorê mezin ê Berîtanya piştgirî kir. Çûnke Berîtanya Mezin, li pêşîya miahedeya Berlîn, dixwest bi navê îslehatê li ser sînorên Dewleta Osmanî û Rûs Ermenistanekî dirust bike. ... Ta ku şeqam û rêya Hindistan û Xelîceya Erebbî ... Ji tirs û êriş û helmetê Rûsya biparêzin û ev şeqame li ser xaka Kurdistan. ... Ku cî û malbendekî stratejîk bû, kilîlekî Asyayê dixista jêr dest û hukmê hêza deryayî ya Îngilîz. Dê bi vî awayê nehêlin bi rêya li ser Kurdistanê re ... Rûs bêne nav cergê Împêratoriya Osmanî.... Herdem xerîkê/mijûlê pevçûn û tirsandin û şer bûn. Li vê navçeyê her dem bi navê îslehat û aramî û aşîti, Babê Alî, Împêratoriya Osmanî hêsan û şepirze kiribû. Carek li dijî Rûsya, gelek car li dijî Feranse, Îtaliya, Elmanya şer dikira. Nedihişt Babê Alî/Hikumetê Osmanî rojekî xweş û aram û xweşî bibîne, bi navê îslehat, aramî û aşîti û însaniyetî ve. ... Bi vê awayê gelek girûgirift, pîrr mişkulatî bo xîlafet û seltenetê turk dirust dikir. Li vê cîyê girîng de Îngiltereyê anarşîzmê belav dikir. Aome Chime fanatîzmê pîrş û belav dikir. Ji hemû aliyê ve tovê aloziyê di nav gelan da diçand. Li cîyên girîng de agirê fitneyîyê hildikir, bo pêkhatina midaxeleyekî duwelî. Be- lam armanca wî ser neket, kêma zêde Awrupayî şilê-qand.... Mixabin ermenî bixorrayî hatin kuştin, di xaka Osmanî da li hemû

aliyan de talan û kuştina ermeniyan dest pê kir.... Hikumeta Osmanî, ev kuştinên han teşwîq kir, li navçeyê Kêlîkiya Adane kuştina ermeniyan bi tundî dest pê kir. ...! Ji Estenbolê ve heta Enadol ... agirê fitne bilêse kir.... Talan û agirê kuştinê xweş kir.

Eskenderûn, Entab, Mereş, Urfe, Sîwerek, Mardîn... Kurdên van navçeyan, mihacirên ermenî; jin û zarokên wan, pîr û ciwanên wan didan bidestve. ... Li dij leşkerên durdbecî.... Şêxê Urduyî, leşkerên osmanî westan, piçek mabû cengê kurd-turk dest pê bike. Li ser vê yekê leşkerekî zor ê Osmanî, ligel leşkerê Îbrahîm Paşayê Millî biketana ceng û pevçûn, belam leşkerê turk şikiya, manewreyên Îbrahîm Paşa serkevt. Li ser vê yekê Sultan Hemîdê duwem, midaxele kir, ferman bi Babê Alî da ku hêzên leş-kerên çaremîn û pêncemîn Orduya Osmanî paşve vegerin, ceng û kuştar bi carekê rawesta! Çünke Îbrahîm Paşayê kurd, mihacirên ermenî neda bi destê turkan. Bi neçarî leşkerên turk paşve vegeryan Ezircan, Diyarbekir û Helebê. Bi vî rengî asayiş, aramî û aşitî li nav Enadol û Kurdistanê bicî kir. Belam bidaxewe, Babê Alî leşkerên osmanî bi kîn rriqêkê kiribû li dijî Îbrahîm Paşayê Kurd, paşve vegerabûn! Bi vî rengî turk; li hal û fîrsetêk digeriya bo kurd.... Bitaybetî da ku li Îbrahîm Paşa bidat û tolê jê bistînin.

Li dawîya vî herekatê leşkerî yê eskeriye, di sala 1908 de, Îtîhad û Tereqî ya turkan, meşrutiyet îlan kir, hêz û tiwana Sultan Hemîd kêmkir, îstîbada dîktatoriya xîlafetê nehişt. Bo qewmên osmanî: bê ciyawaziya dîn û

resen û ziman, her wekî înzîlabê Bawrgeairie ya Ferense yê sala 1789; hurriyet, edalet, birayeti... wekhevî... Bo hemû gelên osmanî hîquq bexş dikira, bi navê hemû kîşwerê osmanî xweşî û şadumanî bang dikira. Lêbelê pîr neçû, li pişt çend mehan, hereketa dîktatorî ya Hemîd dest pê kir.... Ceng û kuştinekî xwînî dest pê kir. Di encama vê xebatê de, li Romêlî, Selanîk, Makadonya... Leşkerê osmanî yê birincî-îkincî ordu li jêr kumanda general Mehmud Şewket Paşa, hêrîşekî tund bire ser paytext (Estenbûlê) û li dawîya şerekî xwînî, Sulten Hemîd ji textê anîn xwarê. Leşkeran Hemîdê rreçî û kevneperest tewqîf û dîl û terd û tebhîd kir... zîlamên sîyasî-eskerî îstîbada Hemîdî girtin, îhdam kirin. Sultan Hemîdê duwem ji Estenbûlê bi şemendefêrê bo bajarê Selanîk hate birêkirin û li wê derê girtî ma. Di vî koşkê de heta Şerê Balqan -1913- di zîndanê de maye. Mealum e di sala 1908 de Sultan Mehmudê Reşadî hate ser text. Li paş çend mehan hikumeta Îtîhad Teraqî, Jon Turkan bi kîn û rikînî ... li ser dijminayetiya kevin ve.... Bi helmet û hêrîşekî tund, hêz û leş-kerên pîr zêde şande ser Îbrahîm Paşa. Quweta eskerê orduya osmanî: Ji Erzincanê, Diyarbekir û Helebê ve bi top û çekên pîr zêde, dest bi şer kirin.... Di vî şerî hêrîşker de jî dîsan Îbrahîm Paşa biserket.

Ji ber weziyeta pêşî ya Balqan û navxoyî yê dewleta osmanî Jon-Turkan; bi sîyaseteke meslehane, bi şeqamekî aram û aşitî û birayeti.... bi navê dîn û Quran û îslamîzmê çek û sîleha dînî bikarhêna, heman wead û peyman dan Îbrahîm Paşayê Millî. Şer

bicarek rawesta, Îbrahîm Paşa li ber şerafetê Quranê ehd û peymanan turk kir. Wan jî şer û êrîş rawestand.... Îbrahîm Paşa bi îzet û îkramekî birin Dîmeşqê.... Li wê derê pirr bi hurmet pêşwaziya wî kirin, xizmetekî baş ji wî re kirin. Li piştî çend mangan di cî de turkan heman ehd û peymanan xwe(!) şikand. Babê Alî, li ser emr û fermana Jon-Turkan û Îtihatçıyan, hêriş birin ser leşkerê Îbrahîm Paşa. Ji her alî ve ceng û şer dest pê kir, pirr xwîn rîjiya, leşkerên Îbrahîm Paşa vê carê şikya. Talan û rev û rût û kuştin dest pê kir.... Leşkerên osmanî pirr kuştî dan... Belam vê carê serkevtin bû para Jon Turkan ...!? Li Dîmeşqê di encama karkirinekî de, Îbrahîm Paşa bi jehrdanê hate kuştin. Bi vî rengî hereketekê mezin ê kurd hate vemirîn. Jon Turkan bi vê serkevtinê, şan û şerefekî mezin bo rejîma meşrutiyetê pêk anîn. Xêza xwe bi tundî qayîm kirin. Îbrahîm Paşa yê Millî, bi tawanên jêrîn dihate tawanbarkirin:

1- Li dijî xîlafet û selteneta Osmanî xîyanet kirin, serî hildan.

2- Doza azadî û serxwebûna Kurdistanê kirin.

3- Hîmayekirina ermeniyana vîşartina mihacirên ermenî, ku xîyanet li dijî sultan û xîlafetê kirine.

4- Bi destê qonsolan, ligel dewletên Rusya, Ferense û Îngiltere muxeberat kirin....!?

5- Li dijî Jon-Turkan derketin û layengirîya Sultan Hemîd kirin....

Demrast û munafîsên turk dibêjin bi egera emr û fermana Cemiyeta Îtîhad û Teraqî ya Jon- Turkan ev şer û pevçûna

xwînîyane xîlafî ehd û peyman.... Ji hemû aliyên Enadolê ve leşkerekî pirr zêde yê osmanî rêkirin bi ser Îbrahîm Paşa yê Millî.... Ku Paşa nedixwest ceng û pevçûn berpa bit, bo xweragirtinê sonda şerefê xwaribû, emr li ser emr dişand bo leşkerê kurd ku şer nekin, xwîna hejran û bêtawanan nerijînin. Bitaybetî bas û meseleya kurd û ermenan ji nû ve zindî nekirête. Ligel ev hemû niyazan, bext û sonda xwe ragirtina Paşa.... Şer û êrîşa îttîhadçıyan bû sedemê kuştina gelek mirovan û rijandina xwînê. Bê sebeb xwîn hate rijandin û gelek malwêranî û sergerdanî pêk hatin.... Berpirsyarên turk vedigerin, di vî şerî de sed (100) hezar lîreyê zêrê altunê osmanî kevtê dest qumandan û zabîten leşkerên osmanî. Ji wan tenê çil (40) hezar zêr hate aşkirakirin. Ji bilî vê talanê, bi hezaran hûştir, hesp û mayînen resen û ligel merûmalatê pirr zêde micewheratekî pirr zêde yê xêzana Paşa jî hate talankirin, raw û rutekî pirr zêde hate kirin... Xenaem û xesaretekî baş li gel û dahatî rêncber û cotyaran û li bazarên bajaran dabû, nizîkê milyonek zêdetir.... Talan ketibû dest leşker û supahên osmanî û qumandanên wan.... li nav xwe da dabeş dikirin.... Gelek talan bi dizî ve difirotin...?! Bêguman ev şer û qewimandinan: bîrûbawerî û armanca turk, kurd û ermeniyana bo alemê cîhanê derdixat.... Ku armanca wan li jêr hukim û dîdarî seltenetê osmanî de li jêr sîmbolî *sym la lagy* Jon-Turkan û Turanîzma wan... Edalet, aramî û aşîfî bihevkarî ligel qewmên osmanî de, bê ciyawaziya dîn û resen (kok/menşe) û zîman wêdetir armancêkî wan ê din nebûye.

Her çend bi gîyanekî îstîqlalî....

Kurdistan hende car raperîn û gelek car li jêr tewerêkî pêşkevtin, li jiyaneke dîlî, nezanîn, rizgarî bi vê layî ve kurd nelivîne, her gav aram û aştiya wan, jiyaneke mirovayetî însanî.... Lakim ji aliyê dîn û layê din Bi vê layî ve armancekî (Amarchism-fama dtigme) anarşîzm û fananîzma wan nebûye. Belam daxewe(mixabin) ji layê hemû kesî ve ron e ku qewmê kurd heta êsta (niha) negeyîste meram û armaca xwe. Bîrûbaweriya kurd: aramî, aşî, azadiya qewmî, birayetî û însanî dirûşm û nîşaneyê kurd: "roj, agir, aw, xak, ba û sirûşt bû". Bi zilm û zordariya Ehrîman wan şeytan neperestiye, dîn û ayina wan (700 sal beriya zayînê) digêrêteve ser mirov. Însanperestî. Zerduştî û beranberê gelê cîhan xirabî nekiriye.

Kan û serkan; serçaviyên vê basê:

- 1- Orduya Osmanî teşkilatê eskerî 1907-1908 penhanî herb cerideya sala 107-1908.
- 2- Ji rojnameyên osmanî sala 1907-1911 *Îqdam, Sabah, Tercimanê Xefî* li mekteba herbî şahane, konferansêkî eskerî: 1905 û gelek têbînî lêkolînên kurdolojî. Diplomasî û gelek nivîsînên artîkil, li derbarê erşîva kurdî zanayan nûsiye li gel hindê dikoment, belgeyên raperînên azadîxwazî Şemzînan: 1876-1881

HAVÊRKAN AŞİRET KONFEDERASYONU VE III. HACO İSYANI - 3

Nezîrê CIBO

Elikê Batê`den sonra Mala Osman hanedanının en namlı üyesi III. Haco dur. Gerçekten Elikê Batê`den sonra en çok isim yapan, en çok konuşulan Havêrkan ağasıdır. Öyle ki daha önce yaygın olarak "Mala Osman" diye bilinen aile ismi ondan sonra "Mala Haco" olarak anılmaya başlanmıştır. Haco, oldukça karizmatik bir kişiliktir. İlginç ve hareketli bir yaşam öyküsü vardır. Çok yerilen yanlarıyla birlikte adına methiyeler düzenlenecek, şiirler yazılacak kadar övülmüş, yüceltilmiştir de... Büyük ozan Cegerxwîn "Kürtlerin babası" diyecek kadar övgüyle söz ettiği gibi, Kürt davasına ihanet etmekle de suçlanmıştır. İşte bu yazımızda onun ilginç, ilginç olduğu kadar da tezatlarla dolu yaşam öyküsünü anlatacağız.

III. Haco`nun babası II. Haco, devlet güçlerinin desteğiyle Mava dağında (çiyayê Mava) Cimo tarafından öldürülürken, III. Haco henüz

dünyaya gelmemiştir. Annesi ona hamiledir. Babasının öldürülmesinden 4-5 ay sonra ailenin birçok üyesi gibi hanedanının merkezi olan Mizîzex köyünde doğar. Bilindiği gibi ataerkil Kürt ailesinde erkek evlat çok kıymetlidir. Ama Mala Osman için bu yeni bebek çok daha kıymetlidir. Çünkü babası'nın tek varisidir. Kuşkusuz aile büyüktür. Ama II. Haco'nun ismini devam ettirecek başka erkek evladı yoktur. Kürtlerde büyüklerinin anısını yaşatmak ve sürdürmek için sürdürülen bir geleneğe uygun olarak, daha doğmadan babasının ismi, yani Haco olarak belirlenmiştir. Böylece ailede Haco ismi alan üçüncü kişi olacaktır. Bu nedenle diğerlerinden ayırt etmek için III. Haco denilmiştir. Her ne kadar rakipsiz değilse de artık asıl veliaht odur. İşte bu nedenle aileye katılan bu yeni bebek el üstünde tutulmuş, büyük bir özenle büyütülmüştür.

Daha çok küçük yaşlarda ata binmeyi, silah kullanmayı öğrenir. Kürt geleneklerini, yaşam tarzını aşîret geleneklerini, sorunlarını, savaş yöntemlerini çok iyi öğrenir. Delikanlılık yaşına geldiğinde büyük bir lider olma özelliklerinin yanında binicilikte, silah kullanmada usta askeri bir taktik-siyendir de. Kısacası Havêrkan sultanlarında aranan bütün özelliklere sahiptir.

Zaten bu özellikleri taşımayan bir liderin; merkezi bir örgütlemesi olmayan, çok başlı, hatta aynı aile içinde bile birden fazla başın olduğu, bin bir türlü küçük büyük hesabın yapıldığı, oyunun oynandığı bir coğrafyada ayakta kalması öyle kolay değildi. Onun bu özelliklerinin yanında büyük bir avantajı daha vardır: Amca çocuğu Eliyê Batê'nin desteği... Çocukluğundan delikanlılık yaşına gelene kadar, her yönüyle onun himayesi ve gözetimi altında olmuştur. Ata binmeyi, silah kullanmayı, kısacası hemen her şeyiyle yakından ilgilenmektedir. Denilebilir ki ilerde "Büyük Haco" anlamına gelen "Hacoyê Mezin" diye anılacak olan küçük Haco birçok şeyi ondan öğrenmiştir.

Elî'nin, Cimo'yu öldürmesi nede - niyle Antep (Bazı kaynaklarda, Harput Cezaevi olarak geçer.) cezaevinde kaldığı süre boyunca aşîret liderliğini bizzat ele aldığı bilinmektedir. Gerçi daha sonra Elî, yakın dostu, silah arkadaşı Hristiyan savaşçı Hana ile birlikte cezaevinden kaçıp Havêrkan'a gelir ve tekrar aşîretin başına geçer. Bir süre sonra da devlete karşı başkaldırır. (Bir önceki sayımızda anlatmıştık.) İşte Haco da bu isyanda onun yanında

III. Haco (Haco Axa/ Endamê Xoybûnê)

savaşı. O sırada 23 yaşındadır. Ama onun asıl savaşı isyanın bastırılması ve Elî'nin öldürülmesinden sonra başlayacaktır. Çünkü artık yanında efsanevi Eliyê Batê yoktur. Yasını bile tutacak zaman bulamaz. Yığın sorunla karşı karşıyadır. Bir yandan Konfederasyon içindeki sorunlar, aile içindeki liderlik kavgaları, diğer yandan devletin baskıları...

Daha önce Elî'nin denetiminde olan Havêrkan tamamen devlet kont-rolüne girmiştir. Görülmedik yoğunlukta baskı ve terör estirilmektedir. Yüzlerce insan, isyana katılmış gerek- çesiyle tutuklanıyor, bir daha geri dönmek üzere uzak diyarlara sürülüyordu. Yüzlercesi sokak ortasında kurşuna dizliyordu.

Bu terör kasırgası aralıksız olarak isyanın bastırıldığı tarih olan 1919'dan 1921 yılına kadar sürer. Bu tarihlerde Kemalist hareketin oluşturduğu yeni ordu birlikleriyle 1. Dünya Savaşı'nın galipleri olan İngiltere ve Fransa tarafından desteklenen Yunan ordusu arasında savaş kızışmaktadır. Yunan birlikleri İzmir'e çıktıktan sonra Batı Anadolu'da ilerlemeye başlarlar. Diğer yandan Eski Osmanlı devlet düzenine ve padişaha bağlı güçlerle Kuva-ı Milliye denilen Kemalist harekete bağlı güçler arasında da çatışmalar yaşanmaktadır. Bütün askeri birlikler batıya kaydırılmaktadır. Bu nedenle Havêrkan'daki baskılar hafifler, nispi bir rahatlama görülür. Yöre halkı rahat bir nefes almaya çalışır.

Ama ne gezer... Bu sefer, gerek Elikê Batê isyanı sırasında, gerekse de isyan sonrasında devlet güçlerinin yanında yer alan ailenin bir diğer üyesi Çelebi ve kardeşi II. Serhan ile Haco arasında çatışmalar başlar. Havêrkan konfederasyonuna bağlı bazı aşîretler Çelebi'yi lider olarak kabul ederken diğer bir kısmı Hacıyu... Başlarda Haco'ya çok az bir aşîret gücü destek verir. Çünkü Çelebi devlet taraftarıdır. Pragmatik nedenlerle birçok aşîret onun yanında yer almayı tercih eder.

Bu arada iki tarafa da uzak durup bağımsız davranan aşîretler de vardır. Ancak tüm bunlara rağmen Haco, ne yaptığını bilen, cesur, cesur olduğu kadar da akıllı ve kıvrak zekâyâ sahip bir lider olarak durumu kendi lehine çevirmesini bilir.

Mümkün olduğu kadar Çelebi'yle büyük çatışmaya girmeden, yandaşı olan köylere zaman zaman gözdağı

vererek, zaman zaman talan ederek onları yıldırıyordu. Özellikle savunmasız, Çelebi'nin korumasından uzak köyleri hedef alıyordu. Böylelikle fazla kayıp vermeden, en az zararla adım adım hedeflerine ulaşıyordu. Hedeflerine ulaşmak için kullandığı tek yöntem silah değildi. Barışçı, politik yöntemleri de ustalıkla kullanıyordu. Tarafsız olan aşîretlerle iyi ilişkiler geliştirerek onları kazanma yoluna gidiyordu. Oldukça başarılı da oluyordu. Riskli durumlarda tehlikeye girmiyordu. Macerayı sevmezdi. Mantıklıydı. Başarıyı garantilemeden hiçbir eyleme girmezdi. Uyguladığı bu isabetli ve akıllı taktiklerle günden güne gücünü arttırıyordu. 1925 yılına gelindiğinde her ne kadar tek lider değilse de konfederasyonun en güçlü lideri konumuna gelir.

Ailenin diğer üyesi ve onun en büyük rakibi Çelebi ise giderek köşeye sıkışır. Sıkışıkça da devlete yakınlaşır. Devlete yakınlaştıkça da itibar kaybına uğruyordu. Çünkü Havêrkan'da devlet yandaşlığı pek geçer akçe olmamıştır. Milliyetçi duyguların yoğun olması nedeniyle zaman zaman pragmatik davranan kesimler hariç, bu tür yaklaşımlar hep soğuk karşılanmış hatta ihanet olarak değerlendirilmiştir.

1925 Hareketinde Haco' nun Tutumu

Babası II. Haco ve diğer Havêrkan sultanları gibi III. Haco'nun da hedefinde sadece Aşîret liderliği yoktu. Onun "hedefinde bütün Kürt milliyetçilerini"(M. Van Bruinessen), hatta

bütün Kürtleri kendi liderliğinde bir araya getirmek vardı. Diğer bir ifadeyle, onun hedefinde bağımsız bir Kürt devletini kurmak vardı. Bu amaçla, Havêrkan'da bir ölçüde hâkimiyet sağladıktan sonra, daha önce Elikê Batê'nin yaptığı gibi etkinlik alanını genişleterek Kürdistan'ın çeşitli bölgelerindeki aşîret liderleriyle temas kurduğu, görüşmeler yaptığı, yoğun bir hazırlık yaptığı bilinmektedir. Hatta bu amaçla Azadi örgütüyle ilişki kurmuş ve yöredeki örgütsel faaliyetlerini teşvik etmiş, destekle- miştir.

Ne var ki o daha işin başında iken, Kürdistan'ın başka bir bölgesinde; Diyarbakır yöresinde Şey Sait liderliğindeki hareket patlak verdi. Her ne kadar zamansız, programsız başlasa da, Piran'da başlayan hareket kısa sürede geniş bir alana yayılır. Devlet güçleri isyanı bastırmakta zorluk çekerler. Geri çekilmek zorunda kalan devlet bildik bir yöntemi devreye sokar; Kürdü Kürde kırdırma... Isyan bölgesine büyük bir askeri yığınak yapılır- ken diğer yandan isyana katılmamış taraf- sız kalan birçok Kürt aşîretini de isyancılara karşı savaşmaya zorlar. Isyancılarla çatışmak istemeyen birçok aşîret savaş alanına sürülür ve çatışmak zorunda bırakılır. İşte bu şekilde isyan- cıların üzerine sürdü-rülmek istenen güçlerden biri de Havêrkanlılardı.

Yukarda belirtildiği gibi, Havêrkan- lılar bu yeni duruma henüz hazır değillerdi. Gafil avlanmışlardı. Son isyanlarından sonra(Elikê Batê isyanı) bölge tamamen devlet kontrolüne gir- miş ve büyük kayıplar vermişlerdi. Üstelik iç çatışmalar sonucunda daha

da hırpalanmış, iyice zayıf düşmüşler- di. Devlet güçlerine karşı yeni bir isyana hazırlıklı değillerdi. Şeyh Sait Hareketi'ne bu nedenle destek sağlayamıyor, devleti tekrar karşılarına almayı şimdilik göze alamıyorlardı.

Böyle bir durumda isyancılara karşı savaşmak ise Haco için kabul edilmesi mümkün değildi. Ne var ki, Devlete açıkça hayır da diyemiyordu. Çünkü bu durumda devletin şimşeklerini üstüne çekmesi kaçınılmazdı. Açıkçası Havêrkan lideri çıkmaz bir sokaktaydı. İş çok zor görünüyordu. Hangi yöne dönse bir çıkar yol görünmüyordu. İşte bu noktada iş onun kıvrak zekâsına kalıyordu; öyle bir yöntem bulmalıydı ki, ne devletin şimşeklerini üstüne çekecek, ne de devletin yanında yer aldı dedirip, ihanet damgası yiyecekti. Yani bir taşla iki kuş vurmalıydı. Çok zor gibi görünüyordu ama Havêrkan liderinin kıvrak zekâsı öyle bir yöntemi bulur. Yöntem şöyle:

Devletin çağrısına evet diyerek askeri güçlerini toplayacak ve Diyarbakır'a doğru yola çıkacak. Ancak öyle bir yol güzergâhı seçmeli ki, isyancılarla karşılaşmasın, yolları kesişmesin. Öyle de yapar. Adamlarıyla yolu uzattıkça uzatır. Beklenti, isyanın şu veya bu şekilde sonuçlan- ması ve sonuca göre eğilimini belir- lemesi.

Seçtiği güzergâhı takip ederek, isyan merkezine uğramadan Siverek'e ulaşır. Buraya ulaştığında artık isyan sona ermiştir. Devletin bölgeye yaptığı büyük askeri yığınak karşısında dayanamayan isyancılar dağılır ve bir Kürt isyanı daha sona erer.

Bu durumda Haco, Kürtler arasında hain durumuna düşmediği gibi devlet nezdinde de durumunu iyileştirdiğine emindir. Öyle ya devletin, isteği doğrultusunda hareket etmiş, diğer yandan isyana karşı da savaşmamıştır. Ama yine de milliyetçi Kürt kamuoyunda bu tutumundan dolayı ağır eleştirilere hedef olmaktan kurtulamamıştır.

Büyük ozan Cegerxwîn, *Hayat Hikâyem* adlı eserinde Şeyh Said Hareketi'nin yenilgiyle sonuçlanmasının nedenlerini anlatırken şunları aktarmaktadır:

"Herkes zafer gününü bekliyordu. Ama unutmamak gerekir ki bazı insanlar ikili oynuyordu. Bunlar kendi halkının düşmanı işgalcilerin ise dostu idiler. Havêrkanlı Haco Ağa, Surgiçli Kamil Ağa, Derikli Hacı Necim, Ramanlı Eminê Ehmed, Diyarbakırlı Cemil Paşa'nın oğlu Mihemed, Türklerle birlikte Şeyh Said'e karşı savaşıyorlardı."

Görüldüğü gibi, ikili oynayan veya harekete karşı devletin yanında savaşan Kürt ağaları sayılırken Haco'nun ismini en başta vermiştir.

Yine aynı eserde, isyanın bastırılmasından sonra yakalanan isyancıların yargılandığı mahkeme salonunda izleyicilere ayrılan bölümde oturumu izleyen Haco'nun ağzından şunlar aktarılır:

"Haco Ağa anlatıyor:

Ben ve Ali İhsan Paşa sorgulamayı adliyenin balkonundan izliyorduk. Şeyh'e önce doğru söyleyeceğine dair yemin ettirildi. Başkan sordu: "Doğru söyle kimdi suç ortakların, kimler

sana komutanlık etti?" Şeyh, "bütün müslümanlar arkadaşımıdır." dedi.

Sorgucu birkaç isim sordu. Şeyh, "Doğru, onlar arkadaşımıdır." dedi. Sıra benim adıma gelince, "Onu tanımıyorum. Ama Êzîdî Haco'nun bize karşı Karacadağ'da savaştığını duydum." dedi. Şeyhe sorulan bu soru üzerine Türklerin sadece isyancıları değil bütün Kürt ileri gelenlerini hedef aldığını anladım."

Görüldüğü gibi Havêrkan liderinin isyana karşı savaşmamak ve hain damgasını yememek için yaptığı manevra pek işe yaramamıştır. Büyük Ozan onun içinde bulunduğu durumu şu Kürt atasözü ile açıklamaktadır: "Heçî li ser du singan bilîze, wê yek nav dilê wî kevî."(İki kazık üstünde oynamaya kalkarsan onlardan biri kalbine batar). Yani Havêrkan li-deri iki kazık üzerinde cambazlık yapmaya kalkışmış, ama kazıklardan biri kalbine batmıştır. Diğer bir ifadeyle devleti karşısına almak istemediği gibi, isyan aleyhtarı bir konumda da görünmek istememiştir, ama görünen o ki pek başarılı olamamıştır.

Anlaşılabacağı gibi, yer yer ağır eleştirilere maruz kalmış, hatta Kürt davasına ihanet etmekle suçlanmıştır. Gerçekten de 1925 Hareketi'ndeki tutumuna yönelik bu ve buna benzer eleştiriler, günümüze kadar devam etmiştir.

Bugün yaşayan bazı aile büyüklerinden bu konuyu sorduk. Onların yukarıdaki gelişmelerle ilgili anlatımları çok farklıdır. Onlara göre; Haco ateşli bir Kürt milliyetçisiydi ve hep öyle yaşamıştır. 1925 isyanına karşı

savaşmamıştır. Tam tersine emrindeki 3000 kişiyle isyancılara katılmak için Diyarbakır'a doğru yola çıkmıştır. Devlet güçleriyle karşılaşp, gereksiz bir çatışmaya girip güç kaybına uğramamak için yolunu uzatır. Siverek'e ulaştığında isyanın devlet güçlerince bastırıldığını öğrenir. Bir ara güçlerini Karacadağ yöresinden Diyarbakır'a sokmak ister ancak başarılı olamaz. Devlet güçleri ve yandaşı aşîretler tarafından engellenir. Daha sonra da devlet güçleriyle doğrudan bir çatışmaya girmenin intihar olacağını bildiğinden bir daha denememiştir. Ama zamanı geldiğinde Kürtlerin özgürlüğü için savaşmaktan kaçınmamıştır.(Aşağıda anlatacağımız 1926 isyanı kastediliyor.)

Ayrıca bazı kaynaklar, Cegerxwin' nin anlattığı mahkeme olayını farklı olarak şöyle anlatmaktadırlar: Devlet, Haco'nun Şeyh Said yandaşı olduğunu ve isyana destek verdiğini anlamıştır. Bu nedenle mahkemeye çağırılmıştır. Amaç bir yolunu bulup onu idam ettirmektir. Özellikle Şeyh Said'in ağzından laf almak için onu tanıyıp tanımadığını, isyana yardım edip etmediğini ısrarla sorarlar. Sorulara karşılık olarak Şeyh "Êzidi Haco'nun Karacadağ'da bize karşı savaştığını duydum." diye cevap verdiğini, ancak bunun tamamen onu korumak ve İstiklal Mahkemeleri'nde yargılanmasına engel olmak için söylenen sözler olduğunu belirtmişlerdir. Yine aynı kaynaklar, Şeyh Said'in tutuklanmadan önce Havêrkan liderine bizzat kardeşi Mehdi'yle bir mektup yollayarak, isyanın başarıya ulaş-

madığı, bütün güçlerinin dağıldığını, yarım kalan bu mücadeleye kendisinin devam etmesi vasiyetinde bulunduğunu yazmışlardır.

Tüm bunlara rağmen, isyan sırasında sergilediği tutum ne olursa olsun, Haco'nun milliyetçi ve özgürlükçü eğilimini yadsımak mümkün değildir. Yine ne amaçla yapılmışsa yapılsın, isyan sırasında yaptığı ma-nevra Havêrkan'lılara belirli ölçüde yararı olmuş, onları rahatlatmıştır. Öncellikle can kaybı vermeden evle-rine dönmüşlerdir. Böylece mevcut askeri güçlerini korudular. Bu bir. İkincisi; devletle ilişkileri bir süre için iyileşir. Kısa bir sürede olsa rahat bir nefes alırlar. Böylece yeniden toparlanma imkânı bulurlar. 1926 yılına girildiğinde artık yeni bir başkaldırı için kendilerini hazır hissederler.

1925 Sonrası

Şeyh Said Hareketi sona ermişti. Tahribat çok büyüktü. Binlerce cana mal olmuştu. Kürdistan yeniden hükümet güçlerinin kontrolüne girmiş, müthiş bir terör ve kıyım hareketi başlamıştı. Köyler yakıp yıkılıyor, binlerce insan yerinden yurdundan ediliyor, uzak diyarlara sürülüyordu. Tabi bunların çoğu herhangi bir yerleşim yerine varmadan açlıktan, yorgunluktan ya da hastalıktan ölü-yordu. Kuşkusuz bütün bunlardan en çok isyan merkezi ve buraya yakın, isyana doğrudan katılan kesimler et-kileniyordu. Ama Kürdistan'ın hemen her tarafı bu yıkım hareketinden şu veya bu şekilde nasipleniyordu.

Havêrkan da bir ölçüde bu anlamda etkileniyordu. Ama denilebilir ki başlarda bu terör kasırgasından en az etkilenen yörelerdendir. Bunun birkaç nedeni vardır; birincisi, yöreden harekete kitlesel bir katılım olmamıştır. İkincisi Haco'nun yukarıda anlattığımız taktiksel manevrası. Üçüncüsü Haco'nun rakibi olan Çelebi ve ona bağlı birçok aşîretin devletin yanında yer alması. Bu nedenledir ki sağ kalıp, devlet güçlerinin elinden kaçabilen birçok yurtsever devletin hışmından kurtulmak için önce buraya sığınyordu. Daha sonrada Suriye veya Irak'a geçiyordu.

Ancak bu durum pek uzun sürmedi olmadı. Devlet isyan bölgesinde kontrolü tamamen sağladıktan sonra bu sefer dikkatini Kürdistan'ın diğer bölgelerine çevirdi. Bunların başında da Havêrkan vardı. Çünkü zaten mimliydi! Öncelikle bölgeye büyük bir askeri yığınak yapıldı. Birçok yeni karakol yaptırılarak jandarma birlikleri yerleştirildi. Sonra da tabiri uygunsa büyük bir süre avı başlatıldı. Yörenin birçok ileri geleni, aşîret lideri, şeyhi, aydını, okumuş ve milli duygular taşıyan birçok insanı, yurtseverlikleriyle ünlü Kürt meclislerini toplamaya başladılar. Birçoğu sorgusuz sualsiz tutuklandı, birçoğu Anadolu'nun uzak yerlerine sürüldü. Birçoğunun da akıbeti hakkında bu güne kadar herhangi bir bilgi edinilememiştir.

İlginçtir, bunlar yapılırken devlet yanlısı ya da devlet aleyhtarı diye bir ayrımın yapılmamış olmasıdır. Tek ölçü Kürt olması ve suya sabuna

dokunabilen, toplumda etkili olabilecek bir yapıda olmasıydı. Öyle ki yıllarca, daha Osmanlı Devleti döneminden beri, milliyetçi Kürt akımlarına karşı devletin en sadık müttefiki olmuş birçok aşîret lideri de bu süre avından kurtulamamıştır. İşte bunlardan biri Haco'nun amca çocuklarından, rakibi ve devlet yandaşlığıyla tanınan Çelebi'dir. Çelebi, Elikê Batê isyanında devletin yanında yer almış, isyanın bastırılmasında büyük rol oynamıştı. 1925 Hareketine karşı yine devlet güçlerinin yanında yer almış ve bu anlamda devlete büyük hizmetlerde bulunmuş biridir. Bu nedenle de kendinden emin, devletin kendisine dokunacağı aklına bile gelmemektedir. Ama hiç beklemediği başına gelir. Jandarmalar bir gün kapısına dayanır ve alıp götürülür. Uzun süre haber alınmaz. Çok sonra, artık ömrünün son günlerinde Antep'te sürgünde olduğu öğrenilir. Büyük Çelebi'nin cenazesinin bile Havêrkan'a gelmesine izin verilmez. Bugün mezarının yeri bilinmiyor.

Çelebi başına gelecekleri tahmin bile edemiyordu. Fakat Haco temkinliydi ve olacakları tahmin edebiliyordu. Bu nedenle de boş oturmuyordu, yoğun bir hazırlık içindeydi. Öncelikle, konfederasyona üye bütün aşîret liderleriyle toplantılar düzenleyerek, tek tek görüşmeler yaparak, onları birleştirmeye çalışıyordu. Öte yandan ulaşabildiği diğer bölgelerdeki, komşu aşîretlere de birlik çağrılarını yaparak, devlete karşı Kürtleri birleştirmeye çalışıyordu. Hatta Suriye ve Irak'taki Kürt liderlerine heyetler gönderiyor, destek istiyordu. Ne var ki bu çalışmalarında pek başarılı olduğu söyle-

nemez. Yaptığı çağrılar, zaten kendisine bağlı olan aşîretler ve bazı bireysel katılımların dışında pek cevap bulamaz. Katılanların çoğu 1925 Hareketi'nin sona ermesiyle yöreye sığınanlar olmuştur. Bunların arasında yukarda sözü edilen Şeyh Said'in kardeşi Mehdi de vardır.

Haco aşîretin tümünü birleştirme çabası içinde iken, amcaoğullarından Saroxan ile itilafa düşer. Aralarında yaşanan çatışmaların ardından kendisine bağlı adamlarıyla sınırın güneyine yani Suriye'ye geçer. Bu olay moralleri daha da bozar. Ama Havêrkan li-deri öyle kolay pes edeceklerden değildir. Hazırlıklarına devam eder, daha da yoğunlaştırır.

Bu arada devlet güçleri de hareketliliği yakından izlemekteler. Zaten yörede her zaman devlet yandaşı olan aşîretler en ufak gelişmeleri yetkililere bildirmeyi bir görev sayarlardı. Haco'nun faaliyetlerini de günü gününe bölgedeki sivil ya da askeri birimlere iletiyorlardı. Hatta son çalışmalarla ilgili düzenli bilgi verenlerden birisinin Antep'te sürgünde iken ölen Çelebi'nin oğlu Hüseyin ve yandaşları olduğu söylenmektedir. Bilgi aktıkça alınan önlemler de ona göre artıyordu. Başta Haco ve ailesi olmak üzere aşîretin diğer ileri gelenleri yakından izlenmekte, göz hapsinde tutulmaktadır. Birkaç kez Haco'yu tutuklama girişimleri olur ama başarısız. Anacak çember giderek daralmakta, Havêrkan demir bir kısıka alınmaktadır.

1926'nın Mart ayında hareket başlar. Yine konfederasyonun merkezi

olan Midyat'tan başlayan isyan, Nuseybin sınır şeridi boyunca yayılır. Kürdistan'da tarih yine tekerrür ediyordu. Havêrkan güçleri bölgedeki karakollara özellikle de sınır karakollarına saldırarak ele geçirdiler. Resmi kurumlara el koydular. Sivil askeri birçok görevliyi rehin aldılar. Geri kalanları da bölgeden kovdular. Yaklaşık iki hafta boyunca bölgeyi kontrol altına tuttular.

Ancak hemen göze çarpan, isyanın çok büyük zaafıya sahip olmasıydı. Yeterli hazırlıkların yapılmadığı, iyi bir zamanlamanın yapılmadığı, özellikle askeri anlamda büyük eksikliklerin olduğu hemen fark ediliyordu. Dolayısıyla akla şöyle bir soru geliyordu; nasıl olur da Haco gibi iyi bir askeri taktikseyen bu kadar zaaf gösteren bir hareketi başlatabilir? Bu soruya verilen cevaplar farklılık göstermiştir.

M.V. Bruinessene göre;

"Isyan çok kötü planlanmış gibiydi ve sebebi hiçbir zaman tam belli olmadı. Belki Kürtlere karşı Türk misillemesi bölgeyi etkilemişti. Muhtemelen daha önceden düşünülmüş, fakat uygulanamamış planlar vardı. Kürdistan'ın diğer bölgelerinde kendiliğinden küçük isyanlar olmaktaydı. Yine de Haco'nun Kürt ulusunun birliğiyle ilgili çağrısı bir karşılık bulamadı... Birçok aşîret reisi ona tabi olmaktan korkmuştu."

Seydayê Cegerxwîn ise, Haco'nun 1925 Hareketi'nde sergilediği tutumun üzerinde yarattığı şaibeyi dağıtmak ve bir yerde Kürt kamuoyunda kendisini temize çıkartmak için yaptığı bir manevra olarak değerlendirerek şu ifadeyi kullanmaktadır: "Haco yağmur-

dan sonra ıslanmasın diye öküzün sırtını örtüyordu."

Ailenin bugün hayatta olan büyüklerinden Elikê Batê'nin torunu II. Elikê Batê ise isyanın zamansız ve yetersizliklerinin nedenini şöyle açıklamaktadır:

"Henüz hazırlıklar tamamlanmamış- tı. İstenilen destek alınamamış, birlik sağlanamamıştı. Örneğin Cizre, Şırnak dolaylarındaki aşiretlere yapılan birlik çağrılarına henüz cevap alınmamıştı. Bu nedenle Haco'nun harekete geçme niyeti yoktu. Ama Çelebi taraftarları (Haco'nun amca çocuğudur. Yukarda söz edilmişti) hükümete yapılan hazırlıkları haber verdiler. Bunun üzerine devlet güçleri onu ve yakın arkadaşlarını yakalamak için harekete geçtiler. Haco da yakalanacağını anlayınca da mecbur kaldı ve isyanı başlattı. Doğal olarak eksiklik ve yetersizlikleri olacaktır."

Nedenler ne olursa olsun, isyanın başarıya ulaşmasının en ufak bir şansı yoktu. Isyan lideri de bunu biliyordu. Dolayısıyla en az zararla işin içinden sıyrılma çareleri aranıyordu. Aslında çare de tekti; sınırın güneyine geçmek. Öyle de yapıldı. Haco'nun emriyle Havêrkan'lılar taşınabilir bütün mal varlıklarını alarak Suriye'ye taşındılar. Taşınma devam ettiği süre boyunca birçok devlet memuru ve asker rehin olarak bekletildi. Ama buna rağmen sınırı geçme öyle kolay olmadı. Genellikle eli silah tutan gençler varsa eşleri, çocukları, alabildikleri eşyalarıyla sınırı geçerlerken, geride yaşlı hasta olanlar, topraklarından yurtlarından kopmak istemeyenler kalı- yordu. Böylece aileler parçalanıyor, dağılıyordu. Üstelik kontrolü tamamen ele geçiren devlet güçlerinin bin bir türlü

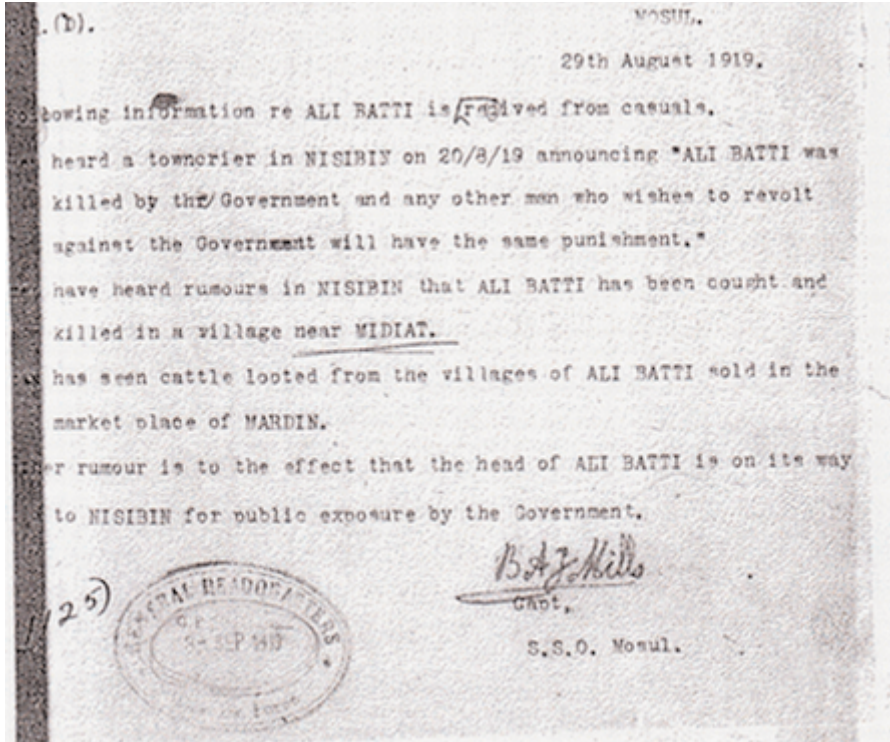
baskı ve terörü de cabası... Isyancılar sınırı geçerken uçaklar sınır boyunca bütün köyleri bombalıyordu. Bombarduman günlerce devam etti. Köyler yerle bir ediliyordu. İnsanlar korkudan köylere giremiyordu. Birçoğu Suriye tarafındaki sınır köylerine sığınıyor, ya da tarlalarda aç ve açıkta barınmaya çalışıyordu. Köylerin çoğu artık oturulmaz hale getirildikten sonra sınır komutanları çağrılar yaparak, köylerine dönenlere kesinlikle dokunulmayacağını bildirdiler. Buna kananlar geri dönüyordu. Ama onları çok kötü sürprizler bekliyordu; sınır komutanlarının sözlerine kanıp geri dönenler, ya topluca kurşuna diziliyor ya da bir daha geri gelmemek üzere bilinmeyen yerlere götürülüp yok ediliyor ya da evlere kapatılıp diri diri yakılıyordu.

Böyle bir olaya şahit olan Cegerxwîn şunları aktarıyordu:

"Birçok insan sınır komutanı'nın sözüne kanarak köyüne döndü. Katiller dönenleri ikiye ayırdı. Erkekleri muhtarın çevresine toplayıp birbirine bağladılar. Sonra makineli tüfeklerle kurşuna dizdiler, cesetleri yaktılar. Çocukları ve kadınları damlara taktılar, odun ve kuru otlarla onları tutuşturdular. Kadınlar, çocuklar ve bebeler yanan ve çöken evlerde kül oldular."

Ya Güneye geçenler, çok mu rahat etti? Tam tersine onları da bin bir türlü dert ve bela bekliyordu.

Havêrkanlıların Suriye'deki macerası ve III. Haco'nun buradaki faaliyetlerini gelecek sayımızda anlatmaya devam edeceğiz.

MOSUL
29 Ağustos 1919

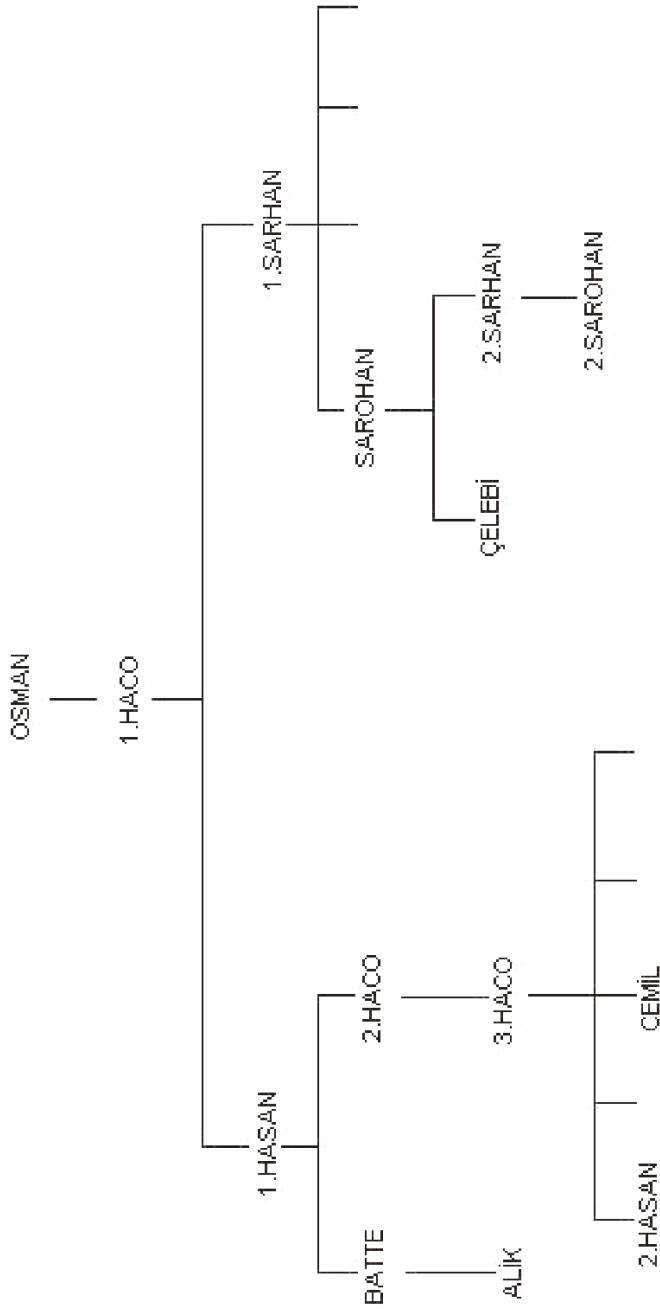
Eliyê Batê ile ilgili aşağıdaki bilgiler rastgele toplanmıştır. 20/8/19 tarihinde Nusaybinde, halkın bir tellalın anasından duyduğuna göre, "Eliyê Batê, Hükümet tarafından öldürüldü ve Hükümet'e karşı ayaklanan herkes de aynı cezayı alacaktır." Nusaybin'de halk, Eliyê Batê'nın Midyat yakınlarında bir köyde yakalandığı ve öldürüldüğü söylentisini duymuştur.

.... - bir kelimesi okunamadı- Eliyê Batê'nın köylerinden yağmalanmış olan sığırların Mardin'deki pazar yerinde satıldığını görmüştür.

Başka bir söylentiye göre ise, Eliyê Batê'nın kellesi Hükümet tarafından halka ibret olsun diye, Nusaybin yolunda sergilenmiştir.

mühür

Imza
Capt.
S.S.O. Mosul

Şekil 1. Mala Osmanîyn kısmi soyağacı. (M.Van Bruinessen den alınmıştır.)

Destkewtinî Komarî Kurdistan

Mehmud Mela ÎZZET

Trasnkirîbekirin: Remezan PERTEW

* Duwem gewretirîn azmûn û helî rexsaw û goranî sîyasî û rûdawî neteweyî bû ta nawerastî sedey bîstihem.

* Hander û bizwênerî bojandinewey mêjû û edeb û ziman û huner û ferhengî netewe bû.

* Ta radeyek karî kirde ser aborîyî nawçeke û bojandinewey bazar û bazirganî.

* Damezrandinî ew qeware Kurdîye xomaliye, mitmaney betiwana û îradey sîyasî û neteweyî xulqand.

* Bizwênerî hest be berjewen-diye komaleyetî û çinayetiye kanî komel bû.

* Bojandinewey hest û nestî neteweyî û gîyanî niştimanper-w erî le hemû parçekanî Kurdistan da.

* Pêkhênanî supa û hêzî çekdarîyî pêşmerge tiwanay serbazîyî Kurd selmand.

* Pêkhênanî encumenî wezî-ran (heyey reîsey millî), wezaret û dam û dezgekanî, tiwanay xo be-rêwebirdinî derxist.

* Bizotnewey cemawerîyî la-wan û jinan be rêkxiraweyî dîyar-deyekî niwêy naw komalgey Kurdewarî bû.

* Yasadanan û hewlî cêbecê û piyadekirdinî dîmenêkî şaristanîyî komar bû.

* * *

Komarî Kurdistan pileyekî nû bû le tevgera Kurdayetî û culanewey niştimanî û rizgarîxwazî kurd da. Herçend komarekî bisînor be pantayî û be hej-mara nişteciyan kêr û piçûk bû, digel vî yekê le alî sîyasî û manewî û hestê neteweyî ve Kurdayetî le vî beşê da li qawxe tesik û sinor daxrawekey derhê-na. Le ser melbendekî û ninawewe

xistîye ser şanoyê herêmi. Yekemîn car le wî nawçeyê da, duwemîn car le nîveya yekê ya sedsala bîstemîn de qeware û fermanreweyekî xumalî hat be rêxistin. Yekemîn car be awayê komar ve qewareya kurdîye hat pêkanîn ta ew asta kenek her damezrandineke û kar û kirinan bibne lapereyekî geş le dîroka kurd da. Belkû rûxandîn û sêdarandina serkirde û gel hat lêpîrsîn, lêbelê hemî bûn destanekî zindî ku berdewam hoy bizwêner û geşanewey tewijmî kurdîyê û serçaweyekî girîngî ders û pend bin.

Destkewtinan bûn be samanekî mezin ew dîroka gelê kurd. Qazanc û destkewtinên Komara Kurdistan be kûrtî û puxtî mirov dikare le van xalên jêr da destnîşan biket.

Diway ezmûne mêjûyekey hikumdariyî û Melîkayetîyekey Şêx Mehmûd(1918-1924) gewretirîn goranî sîyasî û rûdawî neteweyî bû le mêjûyî kurd be giştî û lew beşey Kurdistan da û ta ew serdemane be taybetî.

Piştî bêdengîyeke dûr û dirêj le rojhelata Kurdistanê da le dû ewe tevgera niştimanî Kurdistan ketibû nav bazneyekî daxiraw û bê tevdan û çalakîyê ve. Ew rûdanên girîng yê salên şerê duwemîn û pêkhatina komela J.K.(Jîyaneweye Kurd) û ênca le şiwênawarî em damezrandina Hizbî Dîmokratî Kurdistan bûn peşîneyekî hestîyar û girîng bo hişyarbûna xelkê kurd, ku neteweya kurd xist berdem werçerxanekî mezin û paşerojekî ronak. Nek her le rûy ew serfirazîye bisînor û ew qeware ve belkû li rûy

xebata giştî û armanc û daxwazîya neteweyî û dirûşme mêjûye kîşewe, bangewazakey du yê Rêbendan ku ta niha wek pêwîst girîngî û bayexekî ew biryare cemawerîye dernexirawe, derwazî rizgarîyî û xokirdinewe bû le ser hemû kurd, amraz û rengêy xebat û serbexoyî bo hemûwan destnîşan kird. Hel û mercêkî sîyasî niwê û le barî lew parçeye da rexsandû bûwe gewretirîn hîwa bo ayindeyekî geştir û giştîtir, be taybetî ew Komare bûwe qible nîmayekî sîyasî û geşaneweyekî berfirawanî Kurdîyê be berawerd legel serdemî pêş Komar da.

Hander û bizwênerî bojanewey mejû û edeb û ziman û huner û ferhengî netewe bû.

Serdeman û dagîrkirdin û çewsandinewey kotayî pêhênra, dirêjdan be şêwandînî mêjûw edeb û ziman û keltûrî gelî Kurda kotayî hat, le xwêndin be zimanî xo, niwîsinewey mêjû û cografay xo, bêbeşkirawe ta ew kate û lew beşî Kurdistan da derfetêkî wa bo kurd nerexsa ke ew layenane nehêle û asayî jîyanî kulturî xoyî bigrête ber. Boye pêkhînanî Cumhuriyetî Kurdistan xulqandinî ew azadîyî ye, Kurdî xist ber dem bojandinewey samanî netewe û xo rizgarkirdinî lew paşa gerdanîye, karî girîngî serşanî lêpîrsirawan ewe bû ke hengawî baş û çawênî lew meydanane da binên, serokkomar xoy lew biwarane da gelî hengawî girîngî na, hendêk-yan bo komelgey diwakewtûy ew serdemî kurd, be aza û biwêrane dadirêne qelem. Be taybetîkirdinî xwêndinî mindalan be kîçanîşewe be

xwendinî zore milê, ewey pîrewî ew biryareşî ne kirdaye, sizaded ra roj-namegeriyî û azadîyî niwisîn, nûser û şaîran azadane hatine meydanî niwisîn û bilawkirdinewe û niwisîn le ser mêjû û kulturî neteweyî û bojandin- ewey bîrewerîye niştîmanîyekan be taybetî Newroz, dananî êzge û bilaw - kirdinewe govarî heme cor û dananî sirûdî millî legel (Ey reqîp her mawe qewmî Kurd ziman) be sirûdî millî legel (sirûdî 'niştîmanim zengîn e beheştî ser zemîn e') selam û sirûd û merşî cemhûrîyî le bone resmîyekan da, damezrandinî dezgey çapemenî û çapxane le Mehabad û bilawkirdinewe çendîn govar wek: *Kurdistan, Helale, Girûgalî Mindalanî Kurd, Hawarî Kurd, Hawarî Niştîman, Rojnamey Kurdistan...* emane kar û hengaw çalakî geş û çawênî komar bûn. Bo çapkirdinî kitêb û niwisîn û culandinewe ronakbîrî Hêmin deni-wisêt:

(Le komîsyonî teblîxatî hîzib da destim be kar kird le hemû çape-menîyekanî hîzib da destim be niwisîn kird, le rojnamey *Kurdistan* û *Govarî Kurdistan* û *Hawarî Kurd* û *Hawarî Niştîman* û *Girûgalî Mindalan* û *Govarî Helale* da şîr û wutar im bilawkirdin- ewew le mîtingekanî hîzib da beşdar debû. Le desteyek ke endam bûm, endamî eslîyekanî ew lijneye wek bîr im mabî; Zebîhî, Hejar, Brayîmî Nadir, Dilşadî Resûlî û man bûyîn, pêşawa be xoy çend mamostey şarezayîş yarmetyan dedayin, herçende hîçman lew kare da pîspor nebûyîn, belam çunke zor be dilsozîyewe karman dekird, pê mawe waye kitêbeka ke be dax-

ewe çap nekiran xirap nebûn..⁽¹⁾

Sebarete be weke ew rojname û govarane berhemêkî be nîrxî komar bûn û dewrî başyan bînî le derxistinî rastî û wuşyarkirdinewe cemawer, boye çaktir waye çend tişkêk bixeyne ser ew çapemenî û bilawkirawane ke kewtunete ber dest:

Rojnamey Kurdistan

Organî Hîzbî Dîmokratî Kurdistan, rojnameyî resmî hikumetîş bû. Seyîd Mehmûd Hemdî sernûserî bû. Le çapxaney Kurdistan le Mehabad çapkirawe, rojanî şemme û duşemme û çîwarşemmen belawde-kiraweye. Yekem jimare le 11.1.1946 de belawkirayewe. Le temenî komar da degutirêt (116) jimarey lê bilawbotewe, heye delêt (113) jimare, beher halû le ber ewey hemû jimarekan le ber dest da nîn. Ewey ta êsta kewtunete ber dest (66) jimarey rojnamey *Kurdistan* le ber ewe sax nebotewe ke çend jimarey lê derçûwe û natiwanrêt jimareyekî durust be destewe bidrêt. Ewe yekem rojname bû ke le mawe- yekî kem da ew jimare zorey lê derkirabêt, rojnameke wek serewe nûsra bû “bilawkirewey bîrî Hizbî Dîmokratî Kurdistan bû”.⁽²⁾

Govarî *Gelawêj* le jimarey Azarî 1946 da bem core le ser rojnamey Kurdistan denûsrêt

“Kurdistan rojnameyekî kurdîye û be şewey Mukrî be zimanî kurdî rojê ne rojê le şarî Mehabad be sûretêkî resmî der deçêt. Bas û xwestî em rojnameye çonîyetî kirdewe kurdekan û helsuranyan, kobûneweyen bo

kirane- wey çapxaney Kurdistan, nûsînî bas û zanayanî kurd, wergirtinî dengûbasî derewe be hoy royterewe, amancî qewmî, witar. Kobûnewey bo handanî xelk bo kirdinewe bawî xwendinî kurdî le hemû qutabx-aneke da hemû core şîr û edebîyatî kurdî û gelî şîtîr. Be rastî em rojnameye yekem rojnameyekî kurdîye ke le hemû natewawîyekî kurde-warîyewe qise bikat û xizmetî xoy be hemû layek bigeyenê...⁽³⁾

Diway rûxanî komar rojnameke pekî kewte le diway da Bako û înca nawbenaw Hizbî Dîmokratî Kurdistanî Êran be nihênî derîkirduwe. Jimarekanî em rojnameye ser-çawe û belgenamey resen û girîng mêjûyîn bo lêkolînewe le ser demeke, gelêk nûser û şaîr û wergêr le dewrî rojname ke kobûnewe û nûsînî coraw coryan tiya bilawdekirdewe. Yekem jimarey le 11.1.1946 runakîyî bînîy.

Govarî Kurdistan

Bilawkirawey bîrî sîyasî Hizbî Dîmokratî Kurdistan û komar bû. Yekem jimarey le 6.12.1945 da çapkira û bilawkirayewe, le Mehabad derdekir. Berêweber û lêpîrsirawî Mele Qedrî muderîsî bû, wadyare le temenî komar da çîwar jimarey lê bilawkir- abêtewe çunke her ew çîwar jimareye kewtunete ber dest.

Govarî Helale

Hesen Qizilcî lêpîrsiraw û sernûserî bû, le Boka çap dekira. Jimareyekî le Azarî 1946 da bilawkirayewe, zîyatir le layenî sîyasî govarêkî edebî bû, çîwar jimarey kewtunete ber dest.

Hawarî Kurd

Yekem jimarey le Rezerbî 1324.6 î Teşrînî yekem 1945 da bilawkirawetewe, em jimareye 30 lapere bû. Le ser bergî yekemî govare ke tenha Hawar nûsra bû, le ser bergî duyem Hawarî Kurd nûsrawe....⁽⁴⁾

Hawarî Kurdistan

Yekem jimarey le 21 Martî 1946 da le Mehabad çapkirawe, organî Lawanî Dîmokrat bûwe. Sidiq Encîrî serperîştî kirdiwe. Le ser laperey yekem eme nûsrawe: govarêkî edebî, sîyasî, komelayetî. Rêbazî Marksî le nawerokî da dîyar e. Le ser û nawî govarekew nûsrawe “be sewad bîxwênêtewe bo bê sewad...”⁽⁵⁾

Govarî Girugali Mindalanî Kurdistan

Le jêr çawdêrî Mele Qedrî muderîsî da kirêkaranî çapxaney Kurdistan le Mehabad bilawyan dekirdewe. Le jêr nawî govareke da nusrawe “Bîrî kargeranî çapxaney Kurdistan”. Yekem jimarey le Nîsanî 1946 da çapkirawe, çîwar jimare le govareke kewtunete ber dest, pêdeçêt her ewe çîwar jimareye bilawkirabêtewe...⁽⁶⁾

Geşanewey Aborîyî Bojandinewey Bazar û Bazirganîyî

Serbestîyî hatin û çûn û çalakî bazirganîyî û zorbûnî berhemî kişt - ûkal û gorînewey kelûpel, damezrandinî kompanya û hewalî kirdinewey sînema...Ewane ta radeyek bazarî nawçekey sînorî komaryan bojandewe.

Belam deramet û dahatî serekî le komekî Yekêtî Sovêtewe bû ke le rêgey Tewrêzê we denêrdira.

Degotirêrê ke: “Komarî Azerbaijan 20.000” tumanî nizîkey (4400 dolar) î be qerz dabûwe Komarî Mehabad bir-yariş dira be şekir pir bikrêtewe...⁽⁷⁾ Herçend e rijêmî Şah ablûqe xistibû-we ser nawçeke, be taybetî qedexekirdinî kirrînê tûtin le cutyaran bo bîrsîkirdinî nawçeke belam (Sovyet tûtinî ew saley Kurdistanî kirrî be (80.000) pawen...⁽⁸⁾

Herçende Azerbaijan sîyasetêkî aborî sosyalîstane pîyade dekird, ke çî serkirdayetî komarî Kurdistan kem û zor bîrî le we nedekirdewe û pêrewî sîyasetêkî lew corey ne dekird. Boye em xoy dûr xistewe le dabeşkirdinî zewî û zar be ser cutyaran da, wek Azerekan kirdeyan. Yekêk lew hev-taney ke dira bo zîyatir geşe pêkirdinî aborî, hewlî serokkomar bû bo kirdi-newey bank û dawakirdinî le xelk ke altûn û parekanyan wek qerz le wêda dabînên, bê ewey serkewtin be destan behênê. Dîsan zerîbe le hendê xêzanî dewlemendî wek xêzanî Şafîî le Mehabad ke berberekanî komaryan dekird, wer degîra...⁽⁹⁾

**Damezrandinî ew qeware
Kurdîye xomaliye mitmaney be
tiwana û îradey sîyasî û
neteweyî xulqand.**

Nebûnî ezmûnî hikumranî xo û xoberêwebirdin, sepanî hikum û yasa û kulturêkî namo be kurd, dirêj-xayenîyî ew haletê, dîyardey ne asayî lay xelkî kurd xuliqand bû. Dîyardeyekî corî le razîbûn bew barudoxane, dîyardeyekî nebûnî tiwana û hêzêkî

ewto ke kurd bitiwânê wilatî xoy berêwe bibat, boye xamoşîyî ew nawçeyey Kurdistanî girtibowe. Be damezrandinî ew qewareye, kurdayetî bujabewe serbexoyî sîyasîyî, herçend e yek layane û tenha dîfaktoyek bû, hênaye arawe, kêşey kurdî lew beşe da zindû kirdewewe hênaye ser şanoyî sîyasî, le gelêkî çewsawe û jêr destewe ke sadetirîn mafişî zewt kirabû, bû be xawenî qewarey sîyasî û neteweyî û îdarey xoy, berdewamî ew gorranane, mitmaney kurd be xo û îdarey sîyasî xoy, be tiwanay xo berêwebirdinî wilatî xoy behêz kird. Kobûnewe bîst hezar neferîyekey dûy Rêbendan, rîfrandûmekî neteweyî bû bo mitmane be serkirdayetî komar, bo dananî dam û dezgey berêwekirdin, bo rizgarkirdinî kurd le her kuyyek bijîn.

**Cemhuriyê Kurdistan bizwê-
nerî hest û berjewendîye kome-
layetî û çînayetiye kanî komel bû**

Şan be şanî geşe kirdinî layenî sîyasî. Layenî komelayetî û çînayetiye kanîş geşeyan kurd, herçende le sînorêkî zor tesk le ser xo bû, eweş hokarî taybetî xoy hebûwe le çewsandinewe û dagirkirdinî sedan sal da xoy deniwand, boye cemawerî cutyar û xelkî zehmetkeş komarekeyan be hî xoyan dezanî. Çünke ta radeyek zulm û zor wek caran pîyade ne dekira, xelk boyan hebû şikayet û dawa û daxwaz-yekanyan bigeyenin.

Tenanet pêşawa Qazî Muhemmed rêge û şiwênî taybetî bo em core diyardane dana bû be taybetî rêgey geyandinî name û dengî hawwilatyan be xoy, ewaneş derencamî damezrandinî Komarî Kurdistan bû çünke:

*Geşekirdinî bizotnewey kurdayetî kewte naw qonaxekî niwê we ke bîr û layene komelatîyekan baştir xoyan derbixen, pêwîstîyî gorankarîy barî komelayetî û guzeranî xelk le ber çaw bigirên.

*Ew nîmçe serbexoyî û rizgarîyî û xo berêwebirdine, çewsandinewey siya-sî û neteweyî û zulm û zorî dagîrkeranî nehîştibû, dergay le ser reformî komelayetî kirdewe. Belam nebûnî nexşeyekî lew babete, nebûnî dahat û binemay aborîyî dewletî, zorîyî kêşe û girifte corawcorekan, bûnî hereşey berdewam le layen hêzekanî rejêmêwe û xerîkbûnî lêpîrsirawan be karî pêşmergeyî û peydekirdinî pêdawîstîyekanî şer... Le ber ewane ne detuwanra karî girîngî lew babete encam bîdrêt.

*Damezrandinî komar bûwe hoy tund û tîjkirdinî milmilanî le nêwan netewî kurd û çînî deshelatdar, le naw xoş da axa û serok xêlê wabestekan rejêmêwe bibune corêk-îtir le guşar (hem) bo serkomar û hem bo serdanîştîwan.

Ewaneş karî xoyan le ser xelke xwêndeware dekirde ke xwazyarî corek le edaletî komelayetî bûn, karî xoyan dekirde le ser xelkî zehmetkeş, betaybetî ke kar û kirdewey ne asayî serok xêl û derebeg û xawen mulkekanyan baştir bo derdekewt, belam her ew narezayî û kartêkirdinane bes nebûn bo gorran, bes nebûn ta sudyan lê werbigîrêt û bikirêne hêzêkî rêkxirawî ewto ke komarîşyan pê biparêzêt..

Bujandinewey hest û nestî neteweyî û gîyanî nîştîmanperwerîyî

Geşekirdinî bizotnewey kurdayetî

her le sînorî komareke da nebû, belkû zorbay nawçekanî Kurdistanî girtibowe, cimûcol û çalakîyî, amadebûnî gelî ronakbîr û nîştîmanperwer bo xizmetî komar. Bûnî hêzekey Kurdistanî Îraq ke Mela Mistefa serkirdayetî dekirde, be hoy şikestî şoreşî Barzan û naçariyî ew hêzane bo kişanewe û xo geyandinewe nawçe- kanî komar ke bubû bew hêzey mitmaney pêbîkrêt û cîgey dîlnîyayî parastinî komar bêt. Cîge le amadebûnî gelî nîştîmanperwer le nawçekanî-tirewe, le Kurdistanî Îraq û Turkîya û Suryaşewe em geşekirdin û firawanbûnî hest û nestî neteweyîye, çend diyardeyekî tirî xulqand, lewane kewtine ser rêbazî hizb û korr û komal pêkhênan. Damezrandinî Partî Dîmokratî Kurd le Kurdistanî Îraq (16î Abî 1946) encamêkî girîng û proseyy damezrandin û berêwebirdinî Cumhuriyetî Kurdistan bû ta ew saleyy ke le zor ruwewem hizbe niwêye hawçeşnî Hizbî Dîmokratî Kurdistan bêt.

Firawanîyî şepolî hestî neteweyî û gîyanî nîştîmanperwerîyî le hemû parçekanî Kurdistan da be corêk ke tenarete rûxandinî komareke û le sêdaredanî pêşewa û hevalekanîş bûn be hokarêkî tirî ew firawanbûn û geşekirdinane.

Pêkhênanî supa û hêzêkî çekdarî pêşmerge, tiwana û gîyanî bergirîyî kurdî selimand...

Bo yekem car bû ke supa û hêzî pêşmerge le astêkî baş da rêkbîxrê, be çekî suk pîr çek bîkrê, yekekanî hêz ke le biçûktîrînewe bo hêz û supa, bûnî deyan efserî lêweşawe û derçûy kolêj û ekadêmîyey serbazî, bûnî pileyy coraw-

corî supayî her le çekdarêkî asayîyewe ta piley ceneral û wezîrî hêzî bergirî, rêkxistinî ewane le wezaretêkî taybet be ceng û bergirî le komar bo ew serdeme, karekî asan nebû. Legel eweş da ewane be corêk kiran ke hêzekan berdewam le halefî amadeyî da bêt bo şer, le çendîn şer û pêkdadan û neberdî da azayetî û tiwanayî supake- yan selmand.

Lewaneş girîngtir, supake û hêzî pêşmerge hêzî millî bûn. Le pênavî parêzgarîkirdinî komar û bergirî legel rêkxiraw bûn, be pêçanewey erteşî rijêmî Şah we ke erteşêkî fire regez û be zore millî damezra bû.

Herçende komelge ke gîyanî xêlekî tê da zeq û komelgey nîmçe derebegî bû, gelî lew serok xêlaney hewlî sepanî xwast û arezûyî şexsîyan deda. Legel kem û kurtî pêdawîstîye serbazîyekan her le fişekî asayî û azuqewe ta çekî qurs, legel ewaneş da mameley lêpîrsirawanî supa legel pêşmerge û çekdarekan corêkî tirî şaristanîyan nîşan deda. Çünke be tengîyanewe dehatin û hewlîyan deda pêdawîstîyekanyan cêbecê bikrên, bûnî efsere lêzanekan be taybetî efseranî kurdî Îraq, lêweşaweyî û şarezayî û seliqey kurdîyan le meydanekanî supa û hêzî bergirî û ceng da derdexist. Ewane mitmane û birwabawerî xelkî kurdîyan be komar û be supakey behêztir kird.

Helbijardinî serokkomar û xulqanî Sistêmî komarî, pêkhênanî encumenî wezîran (Heyetî Reîsey Millî) û dananî Hacî Baba Şêx be serokî, rêxistinî damûdezekanî wezaretekan

Bunî serçawe bo yasadanan û biryar, herçende fire serçaweş bû, xulqandinî amrazî berêwebirdin û lêpîrsinewe le xelk û çareserkirdinî kêşekanyan û bayexdan be qutabxaney kuran û kiçan û xwêndin be zimanî kurdî û be êlzemkirdinî û azadanî ewaney mindalekanyan nederde qutabxane. Kirdinewey pol bo nexwêndewaran, bayexdan bo tendurustî giştîyî, çareserkirdinî kêşey newantîre û xêlekan awirdanewe le kemîne netewetîyekan le rûy berêwebirdin û hawbeşîkirdinyan û kirdinewey qutabxaney taybetî boyan.

Awirdanewe le hemû ew layanewey jîyanî xelk wek le pêkhatey wezaretekan da derdekewin ke tiwaney xelkî nawçeke derdexin selmandîyan ke detiwanin xoyan berêwe biben û tiwanekan bixene kar.

Bayexdan be tendurustîyî giştî, çawdêrîyî şiwêne giştîyekan, şeqamekan û rûnakkirdineweyan, be hemam û çapxane û çêştîxanekan û pak û temîzîyan û çawdêrîkirdinyan.

Bêguman eger sûdyan le tiwanekanî xelkî Kurdistanî Îraqîş werbigirtaye her wek çon le rûy pêşmergeyîyewe sûdyan lê wergira ewa berêwebêrtîyekî baştir dehênraye arawe.

Legel ew natewawî û boşayî û giriftaney dewrî komaryan dabû. Legel lawazîyî û kizîyî barî aborî û guşarî Azerbaycan bo bestinewey Mehabad be Tewrêze we, ewqakirdinî komar le rûy aborî û siyasîyewe, sereray sepanî stratejî bergirîkirdin û pêkxistinî hewlê firawankirdinî sinûr, wituwêjî bê berhem û serlêşewan, legel nizmî astî siyasîyî û xwêndewarî zor le lêpîrsir-

awan û kem ezmûnyan, legel ewaneş da berêweberêtiyekî ta radeyek baş û rêkûpêk bû.

**Bizotneweyî Cemawerîyî
Lawan û Jinan û karî rêxira-
weyî, diyardeyekî niwêy naw
komelgey kurdewarî bû**

Le pêş hemû bizotnewey cema-
werîyekan, bo yekem car rêxira-
wîyayan û lawan xulqa, dîsan bo
yekem car bû ke kiçan û jinan le korî û
kobûnewe cemawerîyekan amade
debûn û witaryan dexwêndewe, le
damûdezga û dayerekan da karyan
dekird mamosteyanyan le qutabxaney
kiçan da dersiyan dewtewe, beweş
nerîte komelayetîye kon û bawnema-
wekan xirane lawe, be taybetî her pêş
ewaneş malî pêşewa Qazî Mihemmed
laney ew jin û kiçan bûn ke ber zulmî
pîyaw û kes û kar dekwetîn, xanewa-
day pêşawa pêş hemûwan le meydanî
xebat da bû. Yekêti Ciwananî
Kurdistan berhemêkî tîrî komar bû, em
yekêtiye çalakane heldesuraw
erkekanî serşanî encam deda.

**Yasadanan û hewlî cêbecê û
piyadekirdinî, dîmenêkî şaristanî
Komar bû**

Hîç dewlet û hikumetêk baş û
seqemgîr û adîl nabêt eger yasay bo
danenrê, hîç komelgeyekîş bê yasa
şaristanîyî nabêt. Herçende serçawe-
kanî yasadanan fire layen bû, her le
Pêşewa û serok û wezîranewe ta
komîtey nawendî Hizbî Dîmokratî
Kurdistan û hendê serçawey serbazîyî

wek wezîrî hêzî dîmokratî Kurdistan,
legel eweş da le maweyekî kurtî wek
temenî komar da, cêgey serince ke ew
hewlane dirawin û wîstî encamdanyan
le arada buwe. Ew yasayane her le
derde komelayetîyekanî wek tilyak
kêşan û bedmestî û şerûşor û kêşekanî
cutyaran û jinanî degirtewe ta meseley
xiyanet le nîştîman, herçende hendê le
yasakan legel rewî şaristanîyet da
nedeguncan, legel eweş da dîsan ewane
awirdanaweyek bû bo çareser- kirdinî
kêşekanî naw komal, be pêyî eqlîyetî
barudoxekanî ew kat.

Pêş ewey kotayî bem beşe bînîn
çak waye nîrxandinekey kongirey
sêhemî Hizbî Dîmokratî Kurdistanî
Êran bixeyne pêş çaw:

“Temenî komar tenya yanzde mang
bû belam her lew mawe kurte da
beşêkî girîng le awatekanî gelî kurd
hate dî, gelî kurd çarenûsî xoy be
destî xoy wergirt, zimanî kurdî be
zimanî resmî nasra, ferhengî
netaweyetî kurd be xêrayî destî be
pere estandin kird û bo per-
werdekirdinî kadir hendêk le lawan
bo derewe nêrdiran, çend rojname û
govarî kurdî be rêkûpêkî bilaw-
kiranewe, tîatrî kurdî pêkhat, jinî
kurdî le jîyanî sîyasî û ferhengî beş-
dar bû (hêzî millî). Supay gelî
Kurdistan pêkhat û şîwênearêk le
polîs û jandirmekanî zordar nema.
Komarî Kurdistan peywendî dost-
anîyetî û hawkarî legel hikumetî millî
Azerbaycan ke maweyek bû pêkhati-
bû damezrand û bereyekî berîn le
hîzbe pêşkewtûwekanî Êran pêkhat
ke Hizbî Dîmokratî Kurdistan yekêk
bû le kolegekanî û bem core
Kurdistanî Êran bû be binkey azadî û

cêy hîway azadîxwazanî Êran.

Komarî Kurdistan her lew kate da nîştimanî hawderdî û hawkarîyî netewey kurd bû le hemû parçekanî Kurdistan, Kurdistanî Êran, têkoşeranî kurdî Îraq, herweha xebatkaranî Kurdî Turkîya û Sûriya le bawêş girt komar be dilewey pêşwazî le mîwanane dekind û rêzî lêdegirtin. Belam le berdeme ew hele mêjûye da mîwanekan nebûne hoy natebayî û ajawe û destwerdane karûbarêk ke lêpîrsirawanî hîzb û hikumet lê nerazî bin. Belkû hemû tiwana û hêzekanyan xiste berdeme serkirdayetî Komar û Hîzb. Bem çeşne Cumhûriyetî Kurdistan bûbe binkey azadî û cêy hîway netewey kurd le hemû parçekanî Kurdistanîş..."⁽¹⁰⁾

Perawêz û serçawekanî ev beşî

1. Hêmin, serçawey nawborî la 24
2. Dr. Kemal Mezher Ehmed, Têgeyiştinî Rastî û Şiwênî le rojnamenûsî Kurdî da, çapî Bexda/1978
3. Govarî Gelawêj, jimare 3 / salî 3 Martî 1946
4. Dr. Kemal Mezher Ehmed, s.n.
5. Dr. Kemal Mezher Ehmed, s.n.
6. Dr. Kemal Mezher Ehmed, s.n.
7. Eegleton, W. op. Cit. P.10
8. Eegleton, W. s.n.
9. Eegleton, W. s.n.
10. Kongirey Sêhemî Hizbî Dîmokratî Kurdistan (Êran), Eylulî 1973. la 11.

Pirsa Sereke di Pirsgirêka Kurd de

Îsmail BEŞİKÇÎ

wergerandina ji tirkî: Roşan Lezgîn

Li Tirkîyê derbarê Pirsgirêka Kurd de zêdetirîn mijara ku tê qisetkirin 'çareserî' ye. Bêguman her tim kurd li ser 'çareserî'yê diaxifin, kurd 'çareserî'yê munaqêşe dikin. Lêbelê beriya 'çareserî'yê pêwîst e ku ev mijar zelal bibe: Gelo sedemên bingehîn ên vê pirsgirêkê çi ne? Ev pirsgirêk ji kengî ve pirsgirêk e? Ev pirsgirêk ji kîjan qonaxa dîrokî hasil bûye? û hwd.

Di vê axiftinê de ez dê hewl bidim xwe da ku li ser vê mijara bingehîn rawestim. Qonaxa bingehîn a dîrokî ku Pirsgirêka Kurd jê hasil bûye, qonaxa Şerê Cîhanê yê yekemîn e, yanî qonaxa pevçûna parvekirinê û piştî wê ye ku meriv dikare bi kurtahî bibêje, qonaxa danîna Cemiyeta Miletan jî. Tê zanîn ku *Misaka Cemiyeta Miletan*, wek beşa sereta ji peymanên aştiyê ye ku li Konferansa Aştiyê ya li Parisê hatibû nirxandin. *Misaka Cemiyeta Miletan* li mêjûya 10. 01. 1920 ligel Peymana Versailles dest bi jiyane kiribû.

Li salên 1920-1921an di çarço- veya

Cemiyeta Miletan de dewletên nû li ser xaka Împaratori- ya Osmanî ya erebîaxêf û kurdîaxêf hatin danîn. Iraq û Urdun û Filistin wek dewletên

İsmail Beşikçi

manda li jêr fermanrewayiya Brîtanyaya Mezin bûn. Sûriye û Lubnan jî wek dewletên manda li jêr fermanrewayiya Fransayê hatin danîn. Meriv dikare têgeha 'manda' wek cureyek kolonî jî fam bike. Li vir pirsa derbarê kurdan de divê ev be: Gelo ji bo çi Konferansa Aştiyê ya li Parisê yan jî di çarçoveya Cemiyeta Miletan de pêşî li danîna Kurdistanê hatiye girtin? Digel daxwaz û têkoşîna kurdan, dîsan jî li hember danîna Kurdistanê hatiye rawestin? Ji bo çi li hember Kurdistanê ku dê li bin fermanrewayiya Brîtanyaya Mezin an jî Fransayê bûya hatiye rawestin, ji bo çi

nehiştine ku Kurdistaneke kolonel (manda) jî were danîn? Di wê demê de çima Kurdistaneke manda, wek dewletên manda yên Iraq û Sûriye, wek Filistin û Urdun û Lubnanê nehate danîn? Digel ku wê demê kurdan di bin pêşengiya Şêx Mehmûd BERZENCÎ de têkoşîneke sext ji bo danîna Kurdistaneke serbixwe dane jî belam dîsan jî nehêlane Kurdistan bête danîn lê di navbera dewletên Iraq û Sûriyeya manda û Tirkiyeya ku teze hatibûn danîn de hatiye parvekirin. Bi vî awayî Brîtanyaya Mezin (Iraq), Fransa (Sûriye) û dewleta Tirkiye bûne cîranên hev. Ev, tê wê wateyê ku Kurdistan wek welat û wek netewe hatiye daqurtandin. Di deheyên 1920an û 1930an û 1940an de Tirkiye bi Iraqê re, yanî bi Brîtanyaya Mezin re, bi Sûriyê re yanî bi Fransayê re bûye cîran. Her du dewletên emperyal jî fişareke tund li ser kurdên di bin fermanrewayiya xwe de dane meşandin. Gelek bi baldarî tevgeriyane da ku daxwazên netewî yên gelê kurd neyêne cih. Ji vê çendê polîtîkaya par-çekirin û parvekirinê li ser kurdan encameke wêranker, encameke giran pêk aniye. Ev encam, wek parçekirina laşê însanekî, wek pelçiqandina mejiyê însanekî ye. Ji Şerê Cihanê yê yekem re dibêjin pevçûna parvekirinê jî. Di rastiya xwe de di piroseya vî şerî de û li dû wî jî kurd û welatê wan Kurdistan hatiye parçekirin û parvekirin. Di pêvajoya Pevçûna Parvekirinê ya yekem de û piştî wê ev yek li ser xaka Osmanî ya erebîaxêf jî pêk hatiye. Erebe, wek dewletên cihê û wek dewletên manda hatine danîn belam

kurd, ji bo ku navê wan ji ser zar û zimanan û ji dîrokê bête maliştin hatine parçekirin û parvekirin. Ji vê çendê ew polîtîkaya klasîk a "Parçe bike-Îdare bike" li ser kurdan wek "Parçe bike - Îdare bike - Tune bike" hatiye meşandin. Lewre jî, Konferansa Aştiyê ya li Parisê û Cemiyeta Miletan ji bo ku aştiya navnetewî pêk bînin hewl didan xwe, di meseleya Kurdistanê de berovajiya istîqrar û aştiyê tevgeriyane! Çünke, li gor vê biryarê salên pişt re gelek surîştî ye ku kurd dê ji bo bidestxistina mafên xwe, ji bo azadiya xwe hewl bidin xwe û di encamê de helbet dê pevçûn derbikeve.

Ez di wê baweriyê de me ku li dawîya sala 1919an heta bi destpêka sala 1921an ku teqrîben ev dike 18 meh, li Brîtanyaya Mezin; li Wezareta Karûbarên Kolonîyan û li Wezareta Karên Derve û li Wezareta Birêvebirina Hindistanê û li Wezareta Karên Şer û Hêzên Hewayî, li pişt deriyan derbarê kurdan û Kurdistanê de gelek guftugo û munaqêşe hatine kirin. Ev guftugo û munaqêşe li Bexdayê, li Qahîrê, li Delhiya Nû, li Londonê û li Stenbolê jî hatine kirin. Ez wisan bawer dikim ku di encama van guftugo û munaqêşeyan de ji bo fermana kurdan biryar hatine standin û çarenûsa kurdan hatiye pelçiqandin. Meriv bala xwe bide ser dokumantên îngilîzan dê ev qonax derkeve ber ro-nahiyê.

Wek tê zanîn, Kurdistan li sedeyê 17. (1639) bi Peymana Qesrî Şîrîn di navbera Împaratoriya Osmanî û Împaratoriya Îranê de hatiye parvekirin. Û dîsan tê dîtin ku li çaryeka pêşîn a sedeyê 19. qismek ji xaka bakur

a Kurdistana Rojhilatê di encama şerê Rûsyaya Qeyser û Îranê de daxilî nav sînoren Împaratoriya Rûsyayê dibe, her wiha di encama Peymana 1828an de ku di navbera van her du dewletan de pêk hatibû, Kurdistana Qafqasyayê ketiye bin fermanrewayiya rusan.

Birîtanyaya Mezin û Firansa... Ev her du dewletên emperyal, hêzdarên çareya sedeya 20. her dem li dijî kurdan reftarî kirine, politîkayeke li dijî kurdan meşandine. Ev yek bi awayekî zelal di pêvajoya Pevçûna Parvekirinê ya yekem de li Peymana Sykes-Picot ku li Gulana 1916an hate îmzekirin û her wiha, li Konferansa San Remo ku li Nîsana 1920an pêk hatiye tê dîtin. Çi hukûmetên ku di van her du dewletan de ji salên 1920an û vir de hatine serkar, tim di helwesteke li dijî kurd (antî-kurd) de bûne. Te divê bila muhafizekar, an lîberal an jî çepgir û komunist werine serkar, qet ferq nekiriye. Belam bi dewletên ku kurd xistine bin nîrê xwe re jî tim di nav reftariyeke dostane de bûne. Ger em bala xwe bidin ser, dê bête dîtin ku derbarê kurdan de politîkaya Yekîtiya Sovyetan a li salên 1920an jî ji politîkaya van dewletan hê ne cihêtir e. Te divê ew 14 xalên ku serokê DYA Woodrow Wilsonî ku ji bo tayînkirina mafên çarenûsa wan miletên ku di bin fermanrewayiya dewleta Osmanî de bûn, an jî te divê ew mafê tayînkirina çarenûsa netewan ku ji aliyê rayedarên Sovyetan ve dihate ziman, tu car jî bo kurdan nehatine karanîn. Pêwendiyên Yekîtiya Sovyetan bi wan dewletên ku kurd xistibûn bin nîrê xwe re jî her tim xweş bûye.

Helbet divê ku politîkaya kurd a

van her du dewletên emperyal bi teferuat bête vekolîn. Ev gelek eşkera ye ku ev politîka, bi îdareyên ereb û fars û tirk re hatiye danîn û geşkirine. Dema ku ev mesele bête vekolin helbet divê meseleya ermenan û meseleya aşûrî-suryanî-keldanî, her wiha pêwendiyên Mudafaeya Millî (li Tirkîyê) û Yekîtiya Sovyetan jî ji ber awiran dûr nemîne.

Ew miletê ku bûye hedefê politîkaya "Parçe bike-Îdare bike" bêguman miletekî xwedî zeaf e. Hêzên emperyal û yên dagîrker bo parçekirin û îdarekirina wî gelî û welatê wan helbet ji zeafên wî gelî îstîfade dikin. Lêbelê, bo numûne, ew xasiyetên ji hevûdin re destnedanîn an jî nenaskirina otoriteya hev ku di kurdan de tînin dîtin di ereban de jî hene, ger em rastiye bibêjin ev yek di hemû civakên ku hîn di heyama eşîrtiyê de dijîn tê dîtin. Belam ev rewş ji bo dewletbûna ereban, ji bo danîna dewletên cihê-cihê yên ereb nebûye asteng!

Girêdayî bi vê pirsê bingeîn ku me piçek berê îfade kir, em dikarin çend pirsên din jî bikin. Brîtanyaya Mezin ji bo hemû koloniyên xwe rêvebirîyeke xodmuxtar ava dikir. Li Hindistanê, li Afrîqaya Başûr, li Rodezyaya Başûr (Zambiya), li Rodezyaya Bakur (Zîmbabwe)... Digel ku di Tebaxa 1921an de dema ku rêvebirîya manda ya Iraqê dihate danîn, ango dema ku Feyselî li Bexdayê taca qraltiyê dida serê xwe, hingê Cemiyeta Miletan hin normên ku tê de ji bo kurdan otonomî hatibû dayîn jî danîbûn, belam dîsan jî Brîtanyaya Mezin li Mosilê, ger hîn bi awayekî rasttir bête gotin, li Kurdistanê rêvebirîyeke xodmuxtar ava nekir.

Digel ku kurdan otonomî taleb kir, digel ku Cemiyeta Miletan vê yekê pêşniyaz kiribû, dîsan jî Brîtanyaya Mezin qet bersiveke erênî neda van daxwazan. Helbet divêt ev rewş bi hûrbînî bête vekolîn. Di wan salan de li Kurdistanê têkoşîneke sext hebû. Digel ku Şêx Mehmûd BERZENCÎ hate girtin, cezayê îdamê lê hate birîn û bo Hindistanê (1919) hate nefîkirin jî, lê têkoşîna danîna Kurdistanê her berdewam bû. Piştî ku Şêx Mehmûd BERZENCÎ ji Hindistanê vegerandin (1922) û wî danîn ser rêvebirîya kurd, dîsan jî têkoşîna danîna Kurdistanê her berdewam bû, lêbelê tevayî raperîn û têkoşînên kurdan bi xwînê hatin fetisandin. Kurdistan bû qada temrîna çekên teknolojîk ên Hêza Hewayî ya Qraliyeta Îngilîz. Hasan YILDIZ di kitêba xwe ya bi navê *Fransîz Belgeleriyle Sevr-Lozan-Musul Üçgeninde Kürdistan* (genîşletîşmiş 4. baskî, Doz Yayınları, 2005) de têkoşîna Şêx Mehmûd Berzencî bi dorfirehî qiset dike.

Li Konferansa Lozanê meseleya neqebên deryayî yên li rojavaya Tirkîyê, rewşa Stenbolê, meseleya hindikahiyan (ekaliyet) û gelek meseleyên din jî hatine qisetkirin. Yek ji meseleyên girîng ên ku li vê konferansê hate axiftin meseleya Mosilê bû. Di rastiya xwe de li ser navê meseleya Mosilê Pîrsgirêka Kurd dihate munaqesekirin, belam Mosil wek ku bi awayekî qanûnî parçeyek ji xaka dewleta manda ya Iraqê be dihate rojevê, raperîn û serhildanên kurd ên li herêmê hîç li ber çavan nedihatîn girtin, li hember rewşa kurdan, li hem-

ber xwestekên kurdan xwe kerr dikirin. Wek objekteke siyasî ya xwedî daxwazan li kurdan nanihêrin lê kurdan wek bîrovekê dihesibînin. Ji ber ku bi vî çavî li kurdan dinihêrin lewma jî her tim wek kategoriyeke ku divêt bête berterefkirin, ji holê bête rakirin hewl didine xwe. Rastî ew e ku ev herêm welatê kurdan e. Tevayî serjimareyên ku ji aliyê Brîtanyaya Mezin ve û her wiha, yên ku ji aliyê Tirkîyê ve hatine kirin de jimareya (nufûs) kurdan her tim ji ya ereb û tirkman û suryanî û keldaniyan zêdetir bûye. Di wê raporta Komîsyona Cemiyeta Miletan de ku di 30ê Êluna 1924an hatiye pêkanîn de jî ev yek tê isbatkirin. Ev raport li kitêba *Musul Kerkük Sorunu ve Kürdistan'ın Paylaşımı* ku têde beşek bi sernavê "Milletler Cemiyeti Belgelerinden" heye, hatiye weşandin (Med Yayınları, Eylül 1991, İstanbul, s. 236 vd.).

Lêbelê li Konferansa Lozanê nûnerên kurd nîn in. Li Konferansê nûnerên ku daxwazên kurdan bînin ziman jî nîn in. Gelek bi baldarî tevgeriyane da ku ev nûner li konferansê cihê xwe negirin. Berpirsiyarê delegasyona tirk İsmet İnönü'yî gotiye "Em nûneriya kurdan jî dikin..." belam her tim daxwazên tirkan aniye ziman û xwedî li dîtinên ku li dijî kurdan e derketiye. Esasê wê, li dawîya sala 1919an nehiştine ku nûnerên kurdan beşdariya Konferansa Aştiyê ya li Parîsê bikin. Brîtanyaya Mezin û Fransa ku li vê herêmê zal bûn, pêşî li her du nûnerên Şêx Mehmûd BERZENCÎ girtin ku dê beşdarî Konferansa Aştiyê ya li Parîsê bûbûna. Her du nûnerên kurd ku dê ji

Sûriyê bi riya deryayê biçûna Fransayê, ji aliyê rayedarên îngilîz û fransîz ve hatine astengkirin, pêşî li wan hatiye girtin. Refîk Hilmî di kitêba xwe ya bi navê "Anýlar, Şeyh Berzenci Hareketî" (Nujen Yayincilik, İstanbul, Temmuz-1995, r. 21, 43-44) de derbarê vê yekê de agahiyên heja dide me. Şêx Mehmûd BERZENCÎ du nûnerên xwe yên bi navê Zekî Kaban û Seyid Ehmed dixwaze bişîne Parîsê. Namyek ku têde daxwazên kurdan hatiye nivîsandin di destê van her du nûneran de ye. Ev nameya ku daxwaz-ên kurdan têde heye divê bikeve destê Şerîf Paşayê ku li ser navê kurdan beşdarî Konferansa Aştiyê ya li Parîs dibû. Dema ku ev her du nûnerên Şêx Mehmûd digihên Helebê, hingê ji aliyê îngilîzan ve pêşî li wan tê girtin. Ji bo ku nehêlin ev her du nûner xwe bigihînin Konferansê bi derewên wek "Rewşa hewayê ne baş e, keştî xirabe ye, keştî xistine tamîrgeyê û hwd..." hatine xapandin. Pêwendiyêke orga- nîk a Şerîf Paşayê ku li Konferansa Aştiyê ya li Parîsê gotibû "Ez nûnerê kurdan im" bi kurdên herêmê re nîn e. Ev her du nûnerên kurdan, piştî ku Şêx Mehmûd ji aliyê îngilîzan ve hate girtin, hîn bo Kurdistanê hatin vegeandin.

Digel ku yek ji meseleyên bingehîn ên ku li Konferansa Lozanê hatibûn qisetkirin meseleya Mosilê bû û dîsan, digel ku li herêmê raperîneke xurt a kurd hebû jî, gelo ji bo çî li Konferansê nûnerên ku daxwazên kurdan binin ziman nîn bûn? Gelo ji bo çî beşdariya nûnerên kurd bo Konferansê hate astengkirin? Gelo ji bo çî kurd wek objekteke siyasî ya xwedî daxwazan

nayê dîtin lê wek bîrovekê ku bandoreke nexweş li ser her kesî dike tê hesibandin? Bi pirs sereke ve girêdayî divê ev pirs jî wek pirsêke muhîm ku pêşî li pirs sereke ya Pirsgirêka Kurd vedike bête hesibandin.

Ger li salên 1920an di çarçoveya Cemiyeta Miletan de wek Iraq û Filîstîn û Lubnanê wek dewleteke manda yan jî kolonî Kurdistan bihata danîn, hingê dê wek "Kurdistana manda" yan jî "Kurdistana kolonî" bihata binavkirin, pirtirîn dibe ku bigotana "Kurdistana manda ya filan dewletê" yan jî dê bigotana "Koloniya bêvan dewletê" û hwd. Ev, di radeyeke nizm de be jî, dîsan statuyêke siyasî, şexsiyeteke siyasî bi şanî me dide. Ma ev "Iraq Mandaya Îngilîz" yan jî "Sûriye Mandaya Fransîz" statuyêke siyasî bi şanî me nade? Lêbelê li salên 1920an kurd ne xwediyê piçûktirîn statuya siyasî ne jî! Gelek bi baldarî tevgeriyane da ku kurd bêstatu bimînin. Ji vê çendê Kurdistan tew ne kolonî ye jî. Li vir divê mirov bi baldarî li ser vê edata "jî" bi xwe jî bisekine!

Ji bo zelalkirina pirs sereke mirov dikare pirsêke din jî bike ku ev jî derbarê Yekîtiya Sovyetan de ye. Li sala 1923an, li navçeyên wek Laçîn û Kelbajar û Qubatlû û Zengilan ku di navbera Ermenistan û Qerebaxa Jorîn de diman bi navê Kurdistan Sor min-tiqeyeke otonom hatibû danîn. Ev diyarde heta sala 1928an jî jiyana xwe berdewam kir. Li sala 1928an ev diyardeya otonom hate felişandin. Te divê bila pêwendiyên li navbera Yekîtiya Sovyetan û Tirkîyê baş bin an jî te divê bila xirab bin, em dibînin ku her tim kurd ji Qafqasyayê ber bi

Asyaya Navîn ve têne nefîkirin. Nefîkirin li salên 1937 û 1944an her berde-wam bû. Ev mijarek girîng e ku divêt baş bête vekolîn bê hela çima Kurdistan Sor hate danîn û dû re hate felişandin?

Li ser meseleya kurdan helsen-gandina salên 1920an, di navbera qewimînên ku bi awayekî fiilî pêk hatine û vekolîn û analîzên ku hatine kirin de berovajîyeke (zitbûn) mezin heye. Kurd, wek ajan (sîxur) û hevkarên emperyalîzmê têne îthamkirin. Belam li wê demê di navbera kurdan û Brîtanyaya Mezin de pevçûneke sext heye. Brîtanyaya Mezin arezûya kurdan a bo serxwebûna Kurdistanê yan jî bo xodmuxtariyê qebl nake, jî bo pelçiqandina vê arezûyê çî jî dest tê texsîr nake. Hêza Hewayî ya Qraliyeta Îngilîz li deheyên 1910 û 1920 û 1930 û 1940an pirtirîn li Kurdistanê hatine karanîn. Ji vê hêlê ve hêja ye ku meriv bala xwe bide ser têkoşîna Şêx Mehmed BERZENCÎ. Belam digel ku hîç caran Kuvayî Milliye (bizava tirk) bi Brîtanyaya Mezin re neketiye nava pevçûnekê, dîsan jî wek ku li dijî emperyalîzmê têkoşiyabe tê nîşandan. Li salên bi dû re jî ev rewş hemin wisan e. Kurdan bo alîkariyê carinan serî li Brîtanyaya Mezin û Fransayê dane belam ev alîkarî hîç caran bo kurdan nehatiye dayîn. Derbarê nedana alîkariyê bo kurdan de nivîsarên wan jî hene. Belam Kuvayî Milliye mîna ku li hember emperyalîzmê be tê nîşandan, dîsan jî jî van her du dewletan alîkarî xwestiye û ev daxwaza wê jî her dem bicih hatiye. Dema ku em diyardeyên salên 1920an hildidin dest û em van diyardeyan analîz dikin divêt em van

nakokiyan jî bidin ber lêpîrsînê.

Ji aliyê siyasî ve dema ku em bala xwe didin salên 1920an hingê sê kate-gorî têne dîtin. Di kategoriya yekem de dewletên mezin ên wek Brîtanyaya Mezin, Firansa, DYA û Yekitiya Sovyetan hene. Di kategoriya duyem de dewletên serbixwe yên wek Tirkiye û Îran hene û her wiha dewletên manda (kolonel) ên ku bi dewletên emperyal ên wek Brîtanyaya Mezin û Fransayê ve hatine girêdan hene. Tê dîtin ku dewletên serbixwe yên wek Tirkiye û Îran jî ji aliyê aborî ve ketine bin nîrê dewletên kategoriya yekem. Di kate-goriya sêyem de jî gelên ku nebûne xwedî dewlet, ger rasttir bête gotin, gelên ku mafê dewletbûna wan hatiye xespkirin hene. A gelê kurd jî, miletekî wisan e. Ewên ku li ser pêwendîya di navbera dewletan de analîzan kirine her dem têkiliyên dewletên kategoriya yekem û duyem hildane dest, gelên ku di kategoriya sêyem de ne, her tim li derve hiştine. Ev gel jî aliyê dewletên kategoriya duyem ve her dem wek bîrovekê hatine hesibandin. Her dem tê gotin ku, ev gel jî bo ku dewletên kate-goriya duyem lawaz bixinin, pêşî li mezinbûn û serketina wan bête girtin dewletên kategoriya yekem ên wek Brîtanyaya Mezin û Fransayê wan ajo-tine meydanê. Bo numûne, dewletên ku kurd di bin fermanrewayîya wan de ne, dewletên ku kurdan di bin fişarê de dihêlin her dem bi têgehên wek "eşqiya", "mêrkuj", "qerwaşên emper-yalîzmê", "piyonên emperyalîzmê", "hevkarên emperyalîzmê", "sergerde", "paşvemayiyên feodalîst", "serhişkên têkiliyên kovî yên li dijî modernîteyê",

"kevneperest û îrtîcaperestên li hember dewletên modern û laîk" kurdan îtham dikin û wisan didine nîşandan. Her tim gelek bi baldarî tevdişerîn ku hem bo rayagiştî ya hundirîn û hem jî bo rayagiştî ya derve kurdan bi van tîgehên bidine nîşandan. Lêbelê, ev gelên ku di kategoriya sêyem de hatine hiştin, bo numûne, gelê kurd wek objekteke siyasî xwedî daxwazên siyasî û xwedî îradeyeke siyasî ye, belam arezûyên vî miletî, bi taybetî ji aliyê dewletên kategoriya duyem ve bi awayekî sext di bin fişarê de tîne hiştin. Ji bo ku daxwazên wî pêk neyên teroreke sext a dewletî tî karanîn. Carinan ev gel li hember vî terorê hawara xwe digihîne dewletên kategoriya yekem, bo numûne, li dewra rejîma Sedam Husênî ew operasyonên Enfalê ku di radeya komkujiyê (jenosîd) de pêk dihatin rewşeke bi vî rengî ye, belam tî dîtin ku di rewşên bi vî rengî de jî hawara wan nehatiye bihiştin. Îcar, berovajîya vî rewşê, dewletên ku di kategoriya duyem de ne ji bo ku gelên kategoriya sêyem hîn pirtir di bin fişarê de bihêlin û wan bipelçiqînin, îradeya wan a siyasî û her wiha, daxwazên wan ên siyasî bêne şikênandin her dem ji dewletên kategoriya yekem daxwaza alîkariya ekonomîk û polîtîk û leşkerî kirine, ev daxwazên wan jî bi awayekî giştî hatine bicihanîn. Li vir bi kurtasî be jî tiştê ku ez dixwazim bibêjim ev e. Te divê analîzên li ser Rojhilata Navîn dibin, te divê bi awayekî giştî analîzên li ser pêwendiyên navdewletî dibin, gelên ku di kategoriya sêyem de ne, divê ew jî tevî analîzê bibin. Ne ku wek "bîrovekê", na, divê wek objekteke siyasî ku xwedî daxwazên siyasî û

xwedî îradeya siyasî ne, wisan daxilî analîzê bibin. Li gor qenaeta min pirs a bîgehîn ne ew e ku, "Gelo kurd dixwazin dewletekê ava bikin an na, dê kengî ava bikin?", na, pirs a bîgehîn ev e ku, "Digel ewçend jimareyî (nufûs) gelo çima kurd heta bi roja îro dewletekê ava nekirine?" Dewletek wek Luksemburgê ku jimareya xwe 450 hezar e, gelo çawan dikare paşeroja miletekî ku li Rojhilata Navîn xwedî jimareyeke 40 milyonî ye, gelo çawan dikare paşeroja gelê kurd tayîn dike? Gelo kurdan çima nikaribûye vî nîzama navnetewî ya li dijî kurd bi awayekî ciddî rexne bikin? Reftariya li dijî kurd a dewletên ku kurdan xistine bin nîrê xwe tî famkirin, belam divê bi baldarî li ser vî mijarê bête rawes-tîn ku bê hela Demokrasiyên Rojavayê çima li dijî kurd in?

Gelo sedemên ku rojavayî (ewropî) ewçend li dijî kurdan e, çi ne? Ez ne bawer im ku pêwendiyê vî dijberiyê bi komelkujiya ermenan a li sala 1515an ve hebe. Dibe ku hin kes ji kurdan di wê komelkujiyê de tetik-çîtiyê kiribin. Û her wiha dibe ku di nav unsûrên ku ji aliyê Teşkilat-i Mahsusa ve hatibin rêxistinkirin de gelek kurd jî hebin, lêbelê ev ne îrade ya jî daxwaza kurdan e. Îrade, ya Îttîhad we Teraqîyê ye, ya hukûmeta Osmanî ye. Kurd bi tenê tetikçî ne. Heta ku meriv dikare bibêje ku Îttîhad we Teraqî û Teşkilat-i Mahsusa ji bo ku kurdan bikin hevparê tawana xwe halan didan kurdan û wan li hemberî ermenan sor fikir û digot, "Her çawan dibe bila bibe, ger hûn ermenan ji gundên xwe, ji taxên xwe bidûrxînin, hûn wan tune

bikin hingê dê mal û milkê wan, pez û dewarên wan, xanî û dikanên wan ji we re bimînin..." Belam divêt ev bête zanîn ku ev tişt hemû bi îradeya Îttîhad we Teraqî û Teşkilat-i Mahsusa çêdibûn.

Dibe ku ev dijberiya rojavayîyan a li hemberî kurdan ji rûyê wê serdegirtina asûrî û suryanan be ku ji aliyê Bedirxan Begî ve pêk hatibû. Dema ku Bedirxan Begî di deheyê 1840an de li hember Împeretoriya Osmaniyan serî hildabû, hingê ji asûrî-suryaniyên ku li herêma desthilatdariya wî niştecih bûn, ji wan doza bacê kiribû. Wan jî piştî xwe bi rojavayîyan ve girê dabû û vê bacê nedabûn. Di encama vê prosesê de bi hezaran asûrî-suryanî telef bûbûn...

Meriv dikare vê dijberiya rojavayîyan a li hemberî kurdan ta ji dema seferên xaçparêzan jî bide destpêkirin. Ewê ku pêşî li xaçparêzan girt Selaheddînê Eyubî bu. Rojavayî dizanin Selaheddînê Eyubî, yê ku xaçparêzan ji ber deriyê Qudsê paş ve vegerand, ew qomutanekî kurd bû. Piştî Mutarekeya Mondrosê (30ê Kewçêra 1918an) artêşa îngilîz Sûriyeyê dagîr dike. Wê demê jeneral Allenby li Şamê diçe ser gora Selaheddînê Eyubî û bi qîrîn dibêje, "Rabe Selaheddîn, ev e, em dîsan hatin!" Rafîk Scamî, di romana xwe ya bi navê *Sineksagan* (Kabalcý Yayînevi, Çev. Saffet Günersel, Mayıs 1999 s.129) de qala vê meseleyê dike. Herçendî Rafîk Schamî Selaheddînê Eyubî wek ku qomutanekî ereb be behsa wî dike jî belam rojavayî dizanin ku ew qomutanekî kurd e.

Nîzama ku di çarçoveya Cemiyeta Miletan de li Rojhilata Navîn hatiye danîn encameke wisan derxistiye holê: Ji ber ku Kurdistanê bi awayekî muşterek kontrol dikin, di navbera Brîtanyaya Mezin (li dû wê re Iraq) û Fransa (li dû wê re Sûriye) û Tîrkiye û Îranê de pêwendiyên qewî pêk hatine. Te divê di gelek warên din de ev dewlet li hember hev di nava pevçûnê de bin jî lê dema mesele tê ser meseleya kurdan, bi hev re dikevin nav hevkarîyeke gelek qewî. Ev hevkarî, gelek eşkera ye ku li dijî kurd e. Li navenda Rojhilata Navîn istîqrar bi vî awayî hatiye danîn. Lêbelê ev yek jî eşkera ye ku van dûmenên "İstîqrarê" bêistîqrariyekê jî derxistiye holê. Çünke, çi dema ku kurd firsenda xwe dibînin her tim bo bidestxistina mafên xwe û bo azadiya xwe dikevin nav têkoşînê. Ev rewş jî, gelek eşkera ye ku her tim dibe çavkaniya bêistîqrariyê.*

* Birêz Îsmail Beşikçi vê gotarê li "*Konferansa li Tîrkiyê Pirsgirêka Kurd*, Stenbol, 11-12 Adar 2006" pêşkêş kiriye.

DI MEM Û ZÎNÊ DE ÊZDIYATÎ

Hecî CEFER

Yek ji sûd û qezencên çîrok û dastanan ew e ku rewîşt û tîtal û baweriyên miletan tê de têne parastin. Xanî jî di *Mem û Zînê* de bo me çend rewîşt û tîtal û baweriyên kevn ên kurdan parastine, hindek jî wan pêşzayînê bi hezar salan in û hindek jî dizivirin serdema îslamê. Ew rewîşt û tîtal û baweriyên pêşzayînê, mirov dikare di dastan û çîrok û çîvanokên kurdan de jî bibîne û her wisan, di nav komela kurdên êzdî de tên dîtin. Ev ên li jêr jî, çend wêneyên êzdiyatîyê ne ku Xanî di *Mem û Zînê* de kar anîne. Em jî dê li ser bi axifin û raxînin pêş çavên xwendevanan.

1. Roj, Agir û Ronahî

Xanî bi pîrozî roj û agir û ronahiyê di *Mem û Zînê* de kar anîne, ev jî ne kêmasî ye, çünke peristina rojê kevin-tirîn peristin bûye di nav toximê mirovî

de, bi taybet di nav nifşê Arî de⁽²⁾. Bigre ji misriyan, yewnaniyan, efrîqiyan, sumerîyan, babiliyan û asûriyan. Heta ku digihe îtaliyan û kaşîyan û îlamiyan jî. Hemûyan rojê perisitine⁽³⁾. Îşaret hene ku li welatê Yemenê jî roj hatiye peristin. Qurana pîroz dibêjî, "Bi navê Xwedayê mezin û dîlovan. *Weceduha we qewmeha yescudûne lil-şemsî min dînî -Ellahî*: Min dît ku ew û qewmê xwe bo rojê secde dibin, ne bo Xwedê⁽⁴⁾. Li Hindê û Çînê jî roj hatiye peristin. Êl, xêl û eşîretên Arî jî gelek bi rojê ve girêdayî bûn, wan jî buhayê rojê zaniye, lewma ariyan rojê peristiye û kirine xwedawendê xwe, ku digotîne "Mîtra" yan jî "Xurda"⁽⁵⁾. Hêjayî gotîne ye ku bibêjim, mirovan roj neperistine heta ku negihîştine qonaxa çandinê, di wê qonaxê de roj hatiye peristin⁽⁶⁾. (Şê)şimsîyan xwedawendê Şems, ku xwedawendê xêr û rizq û serbestiyê ye,

bi mezintirîn xwedawendê êzdiyan tê jimartin.⁽⁷⁾ Belê, êzdiyan roj peristiye û kirine xwedawendê xwe⁽⁸⁾, heta îro jî dema roj hil tê êzdî dest û çavên xwe di şûn û qesta wî cihê dikin, ew cihê ku rojê lê daye, berê xwe didin rojê û daxwaz û dua jê dikin û paşê ew erdê ku rojê lê daye, sê caran wî erdî maçî dikin⁽⁹⁾.

Bi hizra min dema ku Xanî di *Mem û Zînê* de gotiye:

Hin roj perist û hin şeb evrûz

Hin xise revîn û hin xem endûz⁽¹⁰⁾

Mebest ji gotina "hin roj perist", kurdên êzdî bûne, yan nîşan bûye bo wan, çunke nêzîktirîn komela rojpe-rist bo Xanî êzdî bûn. Li nik êzdiyan xwedawendê rojê digihe pileya Tawîsî Melek, hindê caran jî digihe dereceya Xwedê⁽¹¹⁾. Xanî vî wêneyê êzdiyatîyê kar tîne, dema ku dibêje Xwedê:

Şems ne ji qismê nûr û narî

Şems ji eyan, Tu perdedar î⁽¹²⁾

Dema ku êzdî daxwaz û duayan dikin, li pêşberî rojê radwestin û bo xwe daxwaza dilovaniyê (rehmetê) ji rojê dikin.⁽¹³⁾

Xanî jî dilovaniyê di kevlûjanka rojê de dibîne, dema ku dibêje:

Hukam bi batin û bi zahîr

Bêşubhe muşabih in bi agir

.....

.....

Rehmê ku dikin ji rengê roj in

Qehrê ku dikin cihan disojin⁽¹⁴⁾.

Agir, hêmaya rojê ye li erdî, lewma kurd bigiştî êzdî bitaybetî agirî pîroz dikin, hemû rojên çarşemê û îne, êzdî agir li malên xwe û ciyên dîmî hil dikin⁽¹⁵⁾. Xanî jî bi gelek rengan bêhtir ji bîst caran agirî di *Mem û Zînê* de kar

aniye, bi hemû rengan jî bi pîrozî berê xwe daye agir û mamleyeke êzdiyane li gel kiriye. Xanî di *Mem û Zînê* de nexweştirîn aloziyê di tengtirin delîvê de bi agir çareser dike, ku dibêje, "*Xelk agirî bi avê divemirîne, ez avê bi agirî dikûjim...*" Ev jî nîşaneke dî ye, ku agir çendî li nik Xanî pîroz e. Xanî bi helbestê dibêje:

Xelk vedikujit agirî bi avê

Ez dê vekujim bi agirî avê

Mala xwe ji rengê qewmê Zerdeşt

Da agir û gaziya xwe raheşt.⁽¹⁶⁾

Xanî rayeka cuda ji dustûra îslamê re di vî malika jêrîn de dide, agirî li ser axê çêtir dibînit, dema ku dibêje:

Zîn nûranî ye, ne av û xak e

Mîranî ye ew, ji neslê pak e

Nûranî ye ew, ne ab û xak e.⁽¹⁷⁾

Xanî li vir dibêje, Zîn ji axê nebû ye, ango ne ji Ademî ye belkî ji rona-hiyê dirust bûye (çêbûye). Xanî dema agirî li ser axê çêtir dibîne, ew wê pêwendiya xwe ya berdewam li gel agirî dide xuyakirin, ev jî diyar dike ku heta çî radeyê Xanî bi agirî daxbar bûye. Li nik min, ew nimûneyên ku min anîn hemû nîşan in ku Xanî bo ola kurd a kevin ku ola êzdiyan a niha ye.

2. Îblîs

Pêşî em biçin nav babeta xwe ku pêwîst e, em bizanîn Îblîs kî ye?

Îblîs, di ola îslamê de yek ji melekên Xwedê bû, lêbelê bi fermana Xwedê nekir, dema daxwaz jê kirî, wî got, "Sudeyê bo Adem nabim! Çunke te ez ji agirî çêkirime û Adem ji axê..."

Vêca Xwedê wî kire şeytan û ji buhiştê derxist.

Di Tewratê de "Mar" şûna "Îblîs" digre⁽¹⁸⁾ û di Encîlê de, "Şeytan" wek hêza şerrî hatiye⁽¹⁹⁾. Li nik îraqiyên kevin Tiyyamat hebûn, ku hemû îblîs û dêw bûn, xwedawend bûn û xelkî ew diperistin⁽²⁰⁾. Li nik misriyan Seth mîna Îblîs bû û xwedawendê wan bû xelkî ew diperistin⁽²¹⁾. Li nik hindîyan, Mara û Sîtala mîna Îblîs bûn, xwedawendên wan bûn û xelkî wan diperist⁽²²⁾. Di dînê Zerdestî de, Ehrîmen mîna Îblîs bû, xwedawendê şerrî bû beramber Ahura Mezda disekînî⁽²³⁾. Li nik êzdiyan peyva Îblîs, yan jî Îblîs bi xwe tune ye, ew xwe ji vê peyvê tûre (aciz) dîkin. Belê hindek dibêjin, "Êzdî Îblîs diperêsin, ji bo ku xwe ji şerrê wî dûr bixînin û xwe jê biparêzin!" Her çend peyva "Îblîs" yan jî "Şeytan" li cem êzdiyan kar nayê, lê dema mirov sebeqên wan dixwîne, Ezazîl û Tawîsî Melek bi rengekî xêrê cihê vî navî digrin û li nik êzdiyan Ezazîl û Tawîsî Melek yek in⁽²⁴⁾.

Li nik Xanî jî Îblîs, Şeytan, munafiq, Mar, Bekir û Ezazîl hemû yek in. Ya li ber mijara gotina me peyva Ezazîl e, ku li nik Xanî û li nik êzdiyan dubare bûye.

Êzdî dibêjin:

Ezazîl jî yek e ji heft melean û ew e, yê ku şîreta Xwedê ji bîr nekiriye çaxê gotiye wan "Sudeyê bo Ademî bibin!" Ewî gotiye "Sude bo Te bi tenê ya fer (ferz) e, ezîzê min". Vêca Xwedê kire serokê melean (melayiketan), navê wî ji hingê ve bû Tawîsî Melek (Melik Tawîs)⁽²⁵⁾.

Di vê parçeyê de diyar dibe ku hizra

êzdiyan û musulmanan hev nagirin. Ehmedê Xanî di *Mem û Zînê* de navê Ezazîl mîna yê Şeytan biriye, dema ku li ser saloxên (xasiyetên) pîs ên Bekir diaxife û dibêje:

*Ew kîne welê xebîsê mudebir
Yanî Bekirê bi dilmizewir
Xewfa wî hebû, bi xef ji Tajdîn
Dayîm di dilê wî de hebû kîn*

.....
.....

*Xef bi ademîyan wekî Ezazîl
Mehza xereza wî kizib û teswîl.*⁽²⁶⁾

Ji van malikan derdikeve ku Ezazîl "Şeytan û Îblîs" e, Xanî jî mîna musulmanek berê xwe daye Ezazîl, lêbelê ji aliyekî dî ve bi çavê êzdiyatîyê navê Ezazîl hîna ye.

Bi gotineke din:

Xanî bi du çavan berê xwe daye Ezazîl; bi çavê musulmanan û bi çavê êzdiyan! Bi çavê musulmanan Xanî Îblîs kire Şeytan û nekir Tawîsî Melek, berovajîya bawerîya êzdiyan. Bi çavê êzdiyan berê xwe daye Ezazîl, çunke Xanî negot, "Xef bi ademîyan wekî Îblîs", got "Xef bi ademîyan wekî Ezazîl", ango Xanî navê Îblîs bi navê Ezazîl bir, her wekî ku êzdî dibêjin.

Navê Ezazîl di Quran û Tewrat û Encîlê de nehatiye, lê di sebeqên qewlên êzdiyan de hatiye, heger tîhna xwedevanan bi vê çendê neşkê, em dê du nimûneyên din bihînin ku diyar bikin, çawan Xanî rehên êzdiyan di *Mem û Zînê* de kar anîne:

1. Baweriyên êzdiyan wisan bo diçin ku jêderê xêr û şerran yek e, ew jî Xwedê ye... Duayeke êzdiyan dibêje: "Ya Rebbî xêran bide şerran wergerîne⁽²⁷⁾". Û kurdên musulman jî dibêjin, "Derd û derman li nik Xwedê ne".

Li nik Xanî jî Xwedê jêderê xêr û şerran e. Îblîsî çi guneh nîn e⁽²⁸⁾. Xanî dema li gel Xwedê diaxife, dibêje:

Meqsûd û miradê dil Tu şa ya

Ema Tu tezil men teşa ya

.....

Bê sucde te ey cenab mabûd

Adem kire qublegêh û mescûd

Îblîs feqîrê bê cinayet

Hindî te hebû digel înayet

Her roj dikir hezar taet

Lewra te dawî isfîtaet

Wî sucde nekîr bo xeyrî mabûd

Gêra te ji ber derdê xwe merdûd.⁽²⁹⁾

Di van malikan de diyar dibe ku Xanî Xwedê dike jêderê xêr û şerran, wî çi bivê dike, (*Tezil men teşa we tehdî men Teşa*: Tu kê bixwazî ji rê derdixînî û tu kê bixwazî hîdayet dikî). Her wisan Xanî Îblîsî bêguneh dike, çunke sucde ji bo xeynî Xwedê nebiriye.

2. Hizra di ya ola êzdiyan, ya ku Xanî hînaye di *Mem û Zîna* xwe de, ev e:

Mîranî ye ew ji neslê pak e

Nûranî ye ew ne ab û xak e.⁽³¹⁾

Ev malika *Mem û Zînê* li gel vê ayeta Qurana pîroz hev digirin: *Bismillahirrehmanîrrehîm. Qale mamene' etke ella tescude îz emertuke, qale ena xeyrun minhu xeleqtenî min narin we xeleqtêhu min tînin*: Bin avê Xwedayê Rehman û Rehîm. Got, "Gava ku min emrê te kir, çi tiştî nehişt ku tu biçî secdeyê?" Got, "Ez ji Wî (Adem) çêtir im. Te ez ji agirî çêkirim, wî ji herriyê.⁽²³⁾". Mîrov wisan têdigihe ku meqseda Xanî ev e, bibêje ku Zîn ji wê jêderê dirust bûye, ya ku Şeytan jê dirust bûye, ku agir û ronahî ye, ne ku mîna Adem ji axê dirust bûye.

3. Birayê Axretê

Fer e (girîng e) li vir em vê pîrsê bikin, birayê axretê çi ye û çi wate li nik êzdiyan dide?

Bersiva vê pîrsê nameyeke Pîr Xidir Silêman e ya ku li roja 26.06. 1995 de ji min re nivîsiye û dibêje:

Li cem me du cûreyên "Xwişk û Bira" hene: 1. Xwişk û birayên ji dê û bav, yan ji dayê bi tenê yan ji babî bi tenê, ev dibin xwişk û birayên dinê, lê li cem me; 2. "Xwişk û Birayên Axretê" jî hene û ev cûre pîroziyek tê de heye, lewra di sebeqeke duaya hêvarê de ev bi yek ji pênc ferzên heqîqetê tê danîn:

Ya xwedê tu me bidî xatira şêx, pîr, hosta û merebî, yar û birayên axretê. Ew in her pênc ferzên heqîqetê. Îro li dinê û sube li bangê axretê. Fer in bo me û çendî sunetê.

Lewra her êzdiyek hebe çi kur çi keç, divê yan xwişka axretê yan birayê axretê hebe. Kur ji xwe re birayê axretê digre, keç ji xwe re xwişka axretê digre, car heye heger keçê birayê ji day û bab nebe, ji xwe re birayê axretê digre û kur jî wisan ji xwe re xwişka axretê digre.

Divê xwişk û birayên axretê ji çîna wî, ango heger şêx bû, divê ji tayê şêxên xwe yên ku jin û jinxwazî di nêva wan de heye negre, her wisan tayê pîran jî nabe ku xwişk û birayan ji wan bavikan bigre, yên ku jin û jinxwazî di nêva wan de heye. Vêca murîd, xwişk û birayan ji çîna şêxan, yan pîran digrin û şêx û pîr jî xala ku me li serî bas kirî raçav dikin...

Nameya Pîrî dirêj e, lêbelê xala herî girîng bi dîtina me ev e, ya ku dibêje:

Di mîtolojiya êzdiyan de, xwişk û birayên axretê mîna şêx û pîrên kesê mirî bi hana wî diçin û daxwaziya sivikkirina barê mirî dikin, da ku Xwedê rehmekê pê bike û zebanî giyanê wî neazirînin. Lewra fer e, her êzdiyek xwişk û birayên axretê hebin.

Heger em berê xwe bidin nameya Pîrî em dê bikarînin bibêjin:

1. Birayê dinê li nik êzdiyan wek birayê hemû miletan in, ew e, yê ku Xwedê kiriye birayê mirovî.

2. Birayê axretê, ango birayê roja qiyametê.

3. Birayê axretê li nik êzdiyan ew e, yê ku mirov bi dilê xwe ji xwe re dibijêre, li pey destûra êzdiyan.

4. Her êzdiyek divê birayê axretê hebe.

5. Armanc ji bijartina xwişk û birayên axretê ku li roja qiyametê harîkariya mirovî bikin.

6. Navê birayê axretê bi pîrozî di sebeqên qewlên êzdiyan de hatiye.

Bi hizra min Xanî agahdarî van zaniyariyên jorîn bûye, li ser birayê axretê, lewra dema di *Mem û Zînê* de kar aniye, wî jî du rengên birayan diyar kirine, ku birayê axretê û birayê dinê ne. Xanî di *Mem û Zînê* de bo Tajdîn birayê axretê dirust kiriye, ku Mem bûye. Mem ne bi tenê birayê axretê bûye, belkî birayê axretê û dinê bûye, ev malikên jêrî di *Mem û Zînê* de bi êşkera ola êzdiyan nîşan dikin, dema dibêje:

*Nageh sihrê ji rojê heştê
Rezwan meşîya ji nêv buhiştê
Mem hêj wisan li ber derî bû
Dayîm wî ser li ser berî bû*

*Hêja ewî mesken Astan bû
Rojan û şevan we pasepan bû*⁽³⁸⁾

4. Çilrojî

Di ola êzdiyan de, dîndar çil rojên çilê havînê û çilên zivistanê bi rojî dibin⁽³⁹⁾. Ev çil rojiyên ola êzdiyan, Ehmedê Xanî bi vî rengê li jêr veguhastine nav rûpelên *Mem û Zînê* û dibêje:

*Çil rojî nexwar, ne xiwab Zînê
Ser rane dibû ji girînê
Xûna dili bû xeza û xwarin
Hêstir bi xwe şerbet û vexwarin.*⁽⁴⁰⁾

Li gor min ev jî nîşan bûye, Ehmedê Xanî daye ola êzdiyan, ku rojîgirtin bûye.

5. Duaçî

Duaçî, ew kesê dinî ye, yê ku karê wî daxwaz û dua bo xwe û xelkê dike. Di ola êzdî de duaçî heye, ew jî "Babê Çawîş" û "Micêwir" e. Di tewafkirinên êzdiyan de dema ku xelk li ber qubeyê kom dibe, Micêwir li ber dereceka qubeyê rûniştiye, dest bi duayan, dirozan, qewil û beytan dike⁽⁴¹⁾. Babê Çawîş ku pîr e ne ku koçek e, jinê nayne û hemû jiyana xwe di xizmeta Lalişê de (Mala Şêx Hadî) dimezêxe (xizmetê dike) û karê wî yê herî girîng dua ne, ew bi xwe jî duaçî ye⁽⁴³⁾.

Xanî vî wênayê ola êzdiyan veguhastiye *Mem û Zînê* dema li ser zarê Sitî û Zînê dibêje:

*Ev reng e, bêje wan hebîban
Mecmûyê mewalî û xetîban
Hindek ji we re bibin ricaçî
Hindek ji me re bibin du'açî*

*Belkî kiribe Xwedê muqeder
Wesla me û we bibe muyeser*⁽⁴⁴⁾

Wisan diyar e, ku di ola kurdan a kevin de (êzdiyatî), duaçî hebûne, karê wan daxwaz û dua bûye.

Ev kes jî divê damanpak û paqij be, eger na, daxwazên wî bi cî nayên.

6. Vexwarin (Noşîna Meyê)

Xanî di *Mem û Zînê* de wêneyek ji koçka mîrê Botan digre. Xanî vî wêneyî şanî me dide ku vexwarin wê demê li koçka mîrî tiştêkî asayî bû. Bi gotineke dî, Xanî wisan mirovî têdigihîne ku ev ne wêneyê koçka mîrekî musulman e, belkî koçka mîrekî êzdiyan e.

Nexwe çawan dibe vexwarina hemû rengên şerbet û şeraban li koçkê hebin û mela, şêx, mîr û axa... hemû tê de beşdar bin? Xanî li ser zarê Mîrî dibêje:

*Mecmû'ê mela û şêx û mîran
Axa û ekabiran û feqîran
Vêk re bi devê xwe wan sena kir
Têk de bi dilê xwe wan du'a kir
Mîr go, "Bikutin dev û rebaban,
Bînin hemî şerbet û şeraban
Da bezmeke şadimane danîn
Îro ye, ku subhe em nizanîn
Dê şibhetî vî demî di xweş bin
Ya dê bimirîn û yan nexweş bin"*⁽⁴⁵⁾

Ne her ev e, belkî hemûyê koçkê sekran û serxweş dibin. Xanî dibêje:

*Saqî şewîşîn bi abî hengûr
Mitrib herîşîn bi hîti sentûr
Qewal û muxenî û xezelxwan
Mexmûr û siyah û mest û sekran.*⁽⁴⁶⁾

Ne ku carekê bi tenê koçka Mîrê Botan vê rewşê dîtiye, belkî di hemû

helketinan de koçka Mîrî vê xemlê di ber xwe kiriye... Bo nimûne, dema Mîr ji nêçîrê vedigere û têye koçkê, Xanî dibêje:

*Saqî şerab û şem'ê xwestin.
Dîwaneke hakimane bestin.*⁽⁴⁷⁾

Fer e bête pîrsîn, vî wêneyî çî pêwendî bi êzdiyan ve heye? Bi dîtina min pêwendiyek muhkum (qewîn; berdewam) pê ve heye:

1. Vexwarin li nik êzdiyan ne heram e, li vê koçkê jî (Koçka Mîrî) heram nebûye.

2. Her çend ev koçk a mîrekî musulman bû, lêbelê wêneyê koçka mîrekî êzdiyan dide.

3. Xanî diyar kiriye ku qewal di vê koçkê de bi rex şêx û mela û mîran ve rûniştî bûn. Qewal jî têgeheke taybet e, bi ola êzdiyan ve. Ev e, hemû nişan in ku Xanî çend girêdayî reh û rîşalên êzdiyan bûye. Her wisan Xanî bibêje yan nebêje, li vê derê wê hizrê pesind dike, ya ku dibêje, "Mîrên Cizîra Botan bi regez êzdî bûn û ji eşîreta xalidiyan bûn"

7. Tewq-Toq-Tok (Girîvan)

Li pêşiyê fer e, em bizanin "Tok" (Tewq; Toq)çî ye. Hêja Corc Hebîb dibêje, "Ji rewîştên kevin û herî resen li nik êzdiyan ew e, kirasên bi tok li ber xwe dikin, lêbelê divê toka vekirî nebe, ev jî nişan e ku êzdî dorpêçkirî ne bi toka Xwedê (Êzî), tok divê gelek xirbûyî (çirrandî) be, lê birrandî nebe⁽⁴⁸⁾. Mêjûnivîs Rezaq el-Huseynî jî dibêje, "Dema ku êzdî kirasê xwe didirûn, xwişka axretê kuna kirasê vedike û xir (çîrr) dike, ji vê kunê re dibêjin, 'Toka Êzî' ango evîna 'Êzî Toke' bi stûyê wî

yan wê ve⁽⁴⁹⁾". Û Dr. Xelîl Cindî dibêje, "Tok, kuneke taybetî ya cilkên êzdiyan e. Mêr û jin û zarokên êzdiyan li ber xwe dikin, kerkirin û dirûna wî cilkî divê bi destê êzdiyan be... Ev nîşanên mirovê êzdî ne, kuna xir û taybet, 'Toka Tawisî Melek' an jî 'Toka Êzî'⁽⁵⁰⁾".

Li nik êzdiyan Tok û her tiştekî di yê ku bi Tokê biçe, pîroz e: Wek Toka sitûyê Marê Reş, Gêra Êzî û Xirqeya li stûyê feqîran.

Xanî vî wêneyê pîroz ji ola êzdiyan wergirtiye û di *Mem û Zînê* de kar aniye. Xanî li ser zarê Mîrî dibêje Zînê, "Ciwaniya te bû Mem kiriye giriftar / Evîna te bû Mem kiriye birîndar / Ew kil te di çavan de kêşa / Heta tu nedîtî dil neêşa..." Paşî dibêje wê, "Ew Tewq(Tok), te li gerdena wî danî..." ango eşq û evîna Zînê bi tokeke pîroz zaniye ku wek "Toka Êzdiyan" a pîroz e. Xanî dibêje:

*Tewqa te li gerdena wî danî
Dava te veda li qelb û canî
Çawa vekirin te her du ahû
Berdane feqîrî her du cadû.*⁽⁵¹⁾

Dûr nîn e mebesta Xanî li vir peyva "Feqîr" bi wê ramana giştî nebe, ya ku em dizanin, belkî mebest pê feqîrê ola êzdiyan be, ku dîndarekî hêja ye di Komelgeha Êzdî de, bi taybet heger em bizanîn peyva "Cadû" dijî peyva "Feqîr" e, yek tacirê şerrî ye ku cadû ye, yê dî tacirê xêrê ye ku feqîr e.

8. Derazînk (Derçîk)

Derazînk xanî (malê) li nik hemû

kurdan pîroz e, bi taybet li nik kurdên êzdî pîroztir e, bitaybet jî derazînk qapiyê gorra Şêx Hadî û xasên êzdiyan li Lalişê.

Mêjûzan Rezaq el-Huseynî dibêje, "Sala 1947 ez çûme seredana Lalişê, min şiya ziyareta mezargeha Şêx Hadî bikim. Babê Çawîş gote min, 'Pêlavên xwe pêxe, beriya ku bikevî ciyê pîroz û piyê xwe daneyne ser derazînkê (derçîkê)⁽⁵²⁾'. Heta îro jî dema ku êzdî diçine Lalişê, pêlavên xwe derdixînin û derazînkê maçî dikin, paşê di ser re derbas dibin, ne tenê ew derazînk pîroz e lê hemû derazînkên xasên êzdiyan pîroz in.

Derazînk li nik Xanî jî pîroz bû, bi taybet derazînk koçka Mîrê Botan ku hêlîna Zînê bû. Xanî dibêje bayî, heger tu gihiştî qesra ku Zîn tê de ye, beriya hemû tiştî here derazînkê maçî bike. Xanî dibêje:

*Carek here sidre el-seadet
Gavek here sidre el-nihayet
Ewel tu bibûse astanê
Paşî here pêşî dilistanê.*⁽⁵³⁾

Xanî nehêlaye ku "Ba" bigihe Zînê heta ku derazînk xanî maçî neke, çunke maçîkirina derazînk xênî, hîma xêrê ye... Careka dî Xanî dibêje "Ba"yî, ger tu ji nik Zînê zivirî, hindek axa dergehê xaniyê Zînê ji min re bîne, çunke ew ax dermanê derdê min e.

Bi hizra min axa dergehê xanî, li vir her mebest pê derazînk e (Êzdî jî dema ji ziyareta Babçak û xasên xwe vedişêrin hindek axê bi xwe re ji nexweşên xwe re tînin mal), ku Xanî dibêje:

*Ey badê seba, bi heq mabûd
Gava wekû tê ji pêş meqsûd*

*Zinhar hinek ji xakê dergah
Bîne ji me re di gel xwe hemrah
Toza ku ji rengê tûtiyan e
Bîne bi xwe re ku kîmyayî ye.*⁽⁵⁴⁾

Ji bilî van wêneyên ku Xanî ji ola êzdiyan wergirtine û di *Mem û Zînê* de kar anîne, hindek nimûneyên din ji hene, mînak: "Mar", "Çîna Şêx", "Mîr", "Murîd" û her wisan "Şevberat", "Xidir Zinde" û hwd. Xanî van wêneyan bi ciwanî û hunermedane di *Mem û Zînê* de kar anîne.

Encam

1. Rewîşt û titalên kurdên êzdî û kurdên musulman gelek caran yek in û hevûdin digrin.

2. Kurdên musulman hindek ji van rewîşt û tital û baweriyên ji bîr kirine lê di nav kurdên êzdî de mane.

3. Her çend Xanî sofîyekî musulman bûye lê baweriyên ola êzdiyan li cem mabûn.

4. Di demekê de ku kurdên musulman êzdî bûne, li ser dînê Ezdan bûne.

5. Xanî berztirîn sembolên ola êzdiyan di *Mem û Zînê* de kar anîne: Wek peristina rojê, Ezazîl, Tok, xwişk û birayên axretê...

6. Rewîşt û titalên kurdên êzdî ku Xanî di *Mem û Zînê* de kar anîne, pîr-raniya wan heta serdema Xanî li nav kurdên musulman mabûn.

7. Baweriyên êzdiyan di nav demarên Xanî de hebûn, lewma nikariye xwe jê biparêze.

8. Xanî di *Mem û Zînê* de, roleke hêja û pîrr buha daye baweriyên êzdiyan.

9. Xanî bi çavekî pîroz berê xwe

daye ola êzdiyan.

10. Xanî diyar kiriye ku mîletê kurd bigiştî û êzdî bitaybetî hîn ji girêdayî baweriyên xwe yên kevnare ne.

11. Xanî derbarê ola êzdiyan de şarezayek baş bûye.

12. Xanî, êzdî kurd zanîne, lewma baweriyên wan kar anîne, bê ku navê wan bîne ser zimên.

13. Xanî sûd û qezenc ji çîrok û çîvanokan kiriye ji bo wergirtin û karanîna baweriyên, bi van baweriyên Xanî yekîtiya neteweyî û derûnê kurdan parastiye.

Jêder-Çavkanî:

1. Demelogî Sedîq, *Êzdî*, Mosil-1949, r. 303, "Êzdî dibêjin ola me dizivire serdema Bîrahîm Xelîl".
2. Dilkovan B.Ş., *"Roj di Baweriyên Kevin de Heta Niho"*, Govara Lalish jr. 2-3, Duhok-1994, r. 129
3. Dilkovan B.Ş., *"Roj di Baweriyên Kevin de Heta Niho"*, Govara Lalish jr. 2-3, Duhok-1994, r. 129
4. Qurana Pîroz, *Sûret el-Nemil*, Ayet-24
5. Mizhir, Silêman, *Çîroka Olan*, r. 71.-177.
6. Aleksander Hicretî Girab, Rîcme Ruşdî salih, Zaniyarî folklor, r. 33.
7. Cindî, Dr. Xelîl, *Ji Bo Zanîna Ola Êzdiyan Xelaka Yekem*, Almanya-1992
8. Zêbarî, Mihemed Salih, Govara *Lalish*, jr. 1, Duhok-1993, r. 67.,
9. Cindî, Dr. Xelîl, *"Duayên Êzdiyan"*, Govara *Lalish* jr. 1, Duhok-1993, r. 70.
10. Xanî, Ehmedê, *Mem û Zîn*, Hewlêr-1968, r. 151.
11. Govara *Lalish*, jr. 1, Duhok-1993, r. 67.
12. Xanî, Ehmedê, *Mem û Zîn*, Hewlêr-1968, r. 21.
13. Cindî, Dr. Xelîl, *"Duayên Êzdiyan"*, Govara *Lalish* jr. 1, Duhok-1993, r. 70.
14. Xanî, Ehmedê, *Mem û Zîn*, Hewlêr-1968, r. 92.

15. Cindî, Dr. Xelîl, "Ji Bo Zanîna Ola Êzdiyan *Xelaka Yekem*", Almanya-1992, r. 12.
16. Xanî, Ehmedê, *Mem û Zîn*, Hewlêr-1968, r. 121.
17. Xanî, Ehmedê, *Mem û Zîn*, Hewlêr-1968, r. 128.
18. Cindî, Dr. Xelîl, *Ji Bo Zanîna Ola Êzdiyan Xelaka Yekem*, Almanya-1992, r. 16.
19. Cindî, Dr. Xelîl, *Ji Bo Zanîna Ola Êzdiyan Xelaka Yekem*, Almanya-1992, r. 16.
20. el-Ehmed, Samî Seyid, *Êzdî*, Berg-1. Bexdad-1971, r. 20.
21. el-Ehmed, Samî Seyid, *Êzdî*, Berg-1. Bexdad-1971, r. 20.
22. el-Ehmed, Samî Seyid, *Êzdî*, Berg-1., Bexdad-1971, r. 21.
23. el-Ehmed, Samî Seyid, *Êzdî*, Berg-1. Bexdad-1971, r. 23.
24. Silêman, Xidirê, *Gundiyatî*, Bexdad-1985, r. 27.
25. Silêman, Xidirê, *Gundiyatî*, Bexdad-1985, r. 27.
26. Xanî, Ehmedê, *Mem û Zîn*, Hewlêr-1968, r. 90.
27. Cindî, Dr. Xelîl, *Ji Bo Zanîna Ola Êzdiyan Xelaka Yekem*, Almanya-1992, r. 25.
28. Resûl Dr. Îzedîn Mistefa, *Ehmedê Xanî (1650-1707) Helbestvan û Zana*, Bexdad-1979, r. 296.
29. Osman, Emînê, *Mem û Zîn*, r. 132.
30. Silêman, Xidirê, *Gundiyatî*, Bexdad-1985, r. 199.
31. Xanî, Ehmedê, *Mem û Zîn*, Hewlêr-1968, r. 128.
32. Qurana Pîroz, *Sûret el-E'araf*, Ayet-11.
33. el-Ehmed, Samî Seyid, *Êzdî*, Berg-1., Bexdad-1971, r. 22.
34. Osman, Emînê, *Mem û Zîn*, r. 85.
35. Xanî, Ehmedê, *Mem û Zîn*, Hewlêr-1968, r. 49.
36. Resûl, Dr. Îzedîn Mistefa, *Ehmedê Xanî (1650-1707) Helbestvan û Zana*, Bexdad-1979, r. 427.
37. Demelogî Sedîq, *Êzdî*, Mosil-1949, r. 70.
38. Xanî, Ehmedê, *Mem û Zîn*, Hewlêr-1968, r. 87., û Rûdînkî, *Mem û Zîn*, Moskow-1962, r. 94.
39. el-Huseynî Rezaq, *Êzdî Demê Niho û Rabirdû*, çap-7, Bexdad-1980, r. 81.
40. Osman, Emînê, *Mem û Zîn*, r. 196.
41. Silêman, Xidirê, *Gundiyatî*, Bexdad-1985, r. 18.
42. Babê Çawîş ji çîna pîran e, ne ku ya koçekan, her wekî ku min bi şaşî li "Govara *Lalish* jr. 5, Duhok, r. 73." nivîsandiye.
43. Govara *Lalish*, jr. 5, Duhok-1994, r. 166.
44. Osman, Emînê, *Mem û Zîn*, r. 143.
45. Osman, Emînê, *Mem û Zîn*, r. 146.-147.
47. Xanî, Ehmedê, *Mem û Zîn*, Hewlêr-1968, r. 120.
48. Hebîb Corc, *Êzdî Bermayê Oleke Kevnar e*, Çap-1, Bexdad-1978, r. 60.
49. El-Huseynî, Rezaq, *Êzdî Demê Niho û Rabirdû*, çap-7, Bexdad-1980, r. 106.
50. Cindî, Dr. Xelîl, *Ji Bo Zanîna Ola Êzdiyan Xelaka Yekem*, Almanya-1992, r. 24.
51. Osman, Emînê, *Mem û Zîn*, r. 335.
52. el-Huseynî, Rezaq, *Êzdî Demê Niho û Rabirdû*, çap-7, Bexdad-1980, r. 33.
53. Osman, Emînê, *Mem û Zîn*, r. 218.
54. Osman, Emînê, *Mem û Zîn*, r. 222.

PÊDAÇÛNEK LI SER ZARAVASAZIYÊ DI ZIMANÊ KURDÎ DA*

Reşîd Findî

Zarav (term; têgeh; kavram) di zimanî da peyvek e yan jî peyvekê pêtir diyarkirina ramaneka taybetî û xumalî didet û armançeka diyarkirî digihênet. Lewra "zarav" ramaneka dûrtir û kûrtir ji ramana peyva asayî xuya dike û mewdiwayekî berfirehtir werdigre û ciwaniyeka baştir didête.

Hebûna zarava di nav her zimanekî da nîşan û sifeta hizr û şiyar û pêvehatina wî zimanî ye û kevnatî û rese-natî û werar û geşbûna berdewama wî zimanî diyar dike. Lewra "zarav" an "zanistî zarava" tayekî zimanî ye û renegekî diyar ê rehwanbêjiya wî ye.

Kurdî jî mîna hemî zimanên resen û xwedan werar û geşbûn ên dewlemend, bi hemî rengên zarava û hêjayê vekolînê ye di derfetê zaravan da.

Babetê destnîşankirin û datiraşîn û çêkirina zaravên her zimanekî karekî girîng û fire û mezin e, ji ber rolên wan ê sereke di her zimanekî da. Ev karê

girîng û mezin hemî li bin sîbera zanistekî çêdibin, ku dibêjin "zara- vasazî" yan bi erebî "ilm el- mesteleh" an jî bi inglîzî dibêjin, "terminology".

Û ev zanist di hindek jêdera da têtê nasîn (ev zaniste yê xwendina peywendiyên diket di navbera têgehên zanist û zaravên ziman da ewên derbirînê jê diket).

Anku li pey vê boçûnê, divê ew zaravên bêne danîn ji kakila zimanî derkevin an hatibine datiraşîn û çêkirin û jêkirin û çî çewtî di derheqê ziman da neken û li heman demê jî derbirîna têgeheke zanistî biken ku gelê me bi başî têbigihê. Ziman û ew kesê di vê delavê da kar biket divê di zimanî da şareza be.

Derbarê zimanê me yê kurdî jî ew kesê fire kar bike, şarezaiyeka baş di zimanê kurdî da hebî, nemaze di hemî zarên (lehçe; diyalekt) kurdî da yan jî çî nebe şarezayî di her du zarên serekî de hebin da bişêt zaravesazî bike û mifayê (feyde) ji van zariyên ha bigre

* Akademî, *Kovari Korê Zanyarî Kurdistan*, jimare 1, 2702 Kurdî, 2002 Kurdistan, Hewlêr, L. 71-85

bo dîtîn û çêkirina zaravê pêdivî. Me got dîtîn û çêkirin bo çi? Dîtîn, anku şarezayiya wî/wê kesî/ê di nivîsinên kurdîyên kevn da bişet zaravên kurdîyên ciwan û resen ji edebê kurdîyên kevn helbijêre û bizane ka bo çi mebestî bikar hatine ku di gel evroya zimanê kurdî biguncîne, bêguman ev kar sanahî nîn e û pêdivî ye kesê "zaravesaz" edeba kurdî ya kevn baş xwendibî û şareza bibit da bişet ciwantirîn û li bartirîn zarav digel evroya kurdî bi guncînit. Ne şarezayî di edeba kevn a kurdî da anku dabirîn di navbera duhî û evroya kurdî da û qutkirina mêjûya me ya edebî. Bo wî mebestî dibêjin hinde "zaravesaz" hene bi tenê li zaravên evro dinêrîn û hindekên keşefirêt dihelbijêrîn ku digel muzîka zimanê kurdî naguncin û neşazekî di muzîka zimanê kurdiya şîrîn da peyda diken. Yan jî demê zarav dibînin û di helbijêrîn her bi tenê yek zarav li bîra wan e û li ber ronahiya wê şemalek bi tenê, wî karê mezin encam diden.

Çêkirina zaravan karek dibête temamkerê karê dî tenê. Çünke jiyana şaristanî di îro da hêrîşa rojaneya şoreşa teknoloji li vê serdemê çendîn zarava dihavête beriya me ku fire em bizanin dê çawa serederiyê digel biken û dê çawa şiyên van zaravan bindest biken û nerm biken, da bi sanahî bînine nav baxçê zimanê me yê kurdî. Millet bi xwe baştirîn davdan e bo wergirtina zaravê serkeftî û rêzkirina wan di nav rêzên zimanî da û ne wergirtin û havêtina zaravên ne li bar û dest nexweş û dariştina çi yasa û qanûnan, vî çendî li ser milletê me naspînin anku yasa neşên çi zaravên lawaz û seqet

biçespînin û neşên çi wan baş durust biket û baştirîn rê bo vî çendî dîtîn û çêkirina zaravên ciwan, da millet werbigre. Û bi sedan nimûne li ser vî çendî hene.

Pêdivî ye em karekî mezin encam biden û gelek bi hêşyarî û zîrekî kelepura xwe ya kevn vekolin û berhemên nivîsiyê milletê xwe li ber çav daynin. Ewên berê çend çerxekê hatine nivîsin û heta niha, da ciwantirîn zarav û peyvan jî derbiçînin û ji layekî va ew durr û mirrarî berze nebin û ji layekî dî va mifayê ji hebûna wan wergirin. Û divê ev kar jî di nav hemî zarên kurdî da bête kirin û hemî pêk va kom bibin, her wusa fire bo berhelistî û berberekaniya şoreşa teknolojiya evro. Em bi zîrekî karekî wusa encam bideyn da zimanê me yê kurdî bêbar nebit ji vî lêfana zaravên hemî cûr di xardana şaristaniya evro da, da zimanê me pêtineka serkeftî digel zaravên evro biket û bişet zaravên li bar û guncayê bo zanistî pir leq û çavê evro bibînin.

Divê vê rastiye jî jibîr nekin, ku şoreşa teknolojiya evro, pêtirîn hêjmar ji zaravên biyanî dixê nav ferhenga zimanê me. Zarav hene divê em zaraveke kurdî ya ciwan li cihê wî bibînin û bi çi renga neşiyin wusa bihêlin. Zarav jî hene yên bûne za-ravên cihanî û baştir e ger wek xwe bimînin, da em ji pencereka kurdî cîhana evro bibînin.

Erê hinde zaravên wek "sînema, televîzyon, radyo, kompîtur, satelayt, dîcîtal" wek xwe bihêlin, an jî wek hinek zimanzanên ereb, bo nimûne, hewl biden peyvê xumalî bo wan bibînin, her wekê wan jê ra dîtîn û datirastên û paşê kesî guh nedaye û ew peyv

bi ber avê da çûn. Bo nimûne, wan peyvên "el-meşwaf" bo televizyon danîne yan "el-mezya" bo radyo û "el-hesub" bo kompîtur û "el-hefum" bo hamburger. Li dû hizra me em jî dê tûşî xeletiyeka berçav bibin ger wek wan biken û bila ew zaravêt cihanî wek xwe bimînin. Çûnke milletê me bi baştir û sanahî têr werdigre.

Hinek peyvên din jî hene her di binyata xwe da biyanî ne, lê kurdan jî bo sanahîkirinê livînek (herke) danê, da bo wan nerm bibêt û qalibê muzîka kurdî wergire, mîna peyva "tirumbêl" bo otomobîl û hwd.

Bêguman hinek nivîsên kurdî hebûn berê bîst salan hewl dabû mîna ereban, li ser nezmê "seyare" navê tirumbêl bikene "gerîn" lê ser negirt û zû winda bû. Lê bêguman kurdan zîrekane hinek peyv bo çêkirên nû dîtine mîna "balafir û şimendîfer" bo "teyare û qetar."

Herwusa xaleka di jî heye, dema em li zaravêt xwe yên kevn digerin divê em jibîr neken, şair û nivîsar û zanayên me yên berê heta pileyeka pêşkeftî sarezyayî di zimanên rojhelatê da hebû, lewma em jî zaravayên farisî û erebî û tirkî di nivîsînên wan da dibînin. Her yek jî van zimanan jî egera xwe hebû, farisî li serdemeke dirêj zimanê rewşenbîrî û şîr û edebê bû, nemaze vî zimanî gelek kar li ser şairên me yên kevn kiriye, herwusa erebî jî zimanê dîn (ol) û peristinê bû (el-ibadet). Lewma hêjmara zaravên erebî jî di kultura me ya kevn da zêde ye, çûnke tirkên Osmanî bo pêtir jî çar çerxan desthilatdar bûne li Kurdistanê. Lewra hinek peyv û zaravên tirkî jî di kultura

me da hene. Lê rêjeya (hejmar) tirkî kêmtir e ji farisî û erebî.

Dê bila bo xweşwergirtina navero-kê li kultura xwe ya kevn biden û berperên hinek nivîsînên kevn têk va daynin, da bizanin ka zanayên kurd çî zarav bikar anîne bo derbirîna hizr û birên xwe li wan rojan.

Bo nimûne çend zaraveyan li cem Cizîrî (1567-1640) bibînin ku di hozana (helbest) wî da hatine:

Afirand: Çêker, xûlqandin, jêderê wî dibête "afirandin" ku niha jî bo ibda' di nav nivîsaran da li kar e.

Alistin: Alastin, bi zimanê tirkî "yalamak".

Aşêvkirin: Bi ramana xeparekirin têt, anku "toprađý çapalamak" ya bi tirkî.

Avis: Jina bi hemil.

Avisbûn: Bi ramana "döl tutmak, tirkî" niha jî li kar e.

Awar: Helaw, herwusa heta niha jî bo mirovekî têkvedanê dike û arêşa li navbera xelqê çêdikin, dibêjin "darekî awarê" wusa diyar e, darek hebû awar pê têkva dida lewma ew nav girtiye.

Axafit: Mirovek digel mirovekî diaxivit.

Axift: Miroveka axeft.

Ayîne: Zaravek bo "xwedêk" yan "qewdek" bi kar tên, herwusa eynik, neynik, awêne jî li kar in.

Aza kirin: Azad kirin, gerdên aza kirin.

Bac: Bi ramana "gümrük vergisi" ya bi zimanê tirkî niha jî li kar e.

Bardar: Bo jina bihemil (hamile kadýn: tirkî) bi kar aniye.

Bê dadî: Zilm, cebir, ez bê dadiyê qebûl nakim, anku zilmê qebûl nakim.

Bê wajî: Lawaz, yan zext.

Bê wecî: Bê xêr, bê mifa, bê fayde.

Bêdar: Heşyar, ne nevest.

Bêgav: Bi ramana "mecbûr" bikar aniye û zaravekî gelek ciwan e û li cem me

nemaye, wusa baş ser ji nû bikevête di nav axaftina me da, ez "bêgav im" wate "ez mecbûr im".

Belaş: Herwe, yan ji xwe, yan badihewa, yan bê beramber.

Berevajî yan berûvajî: Bi ramana "ters yüz, tirkî" têt, bi kurmanciya jorê dibêjin: Re'ya min berevajiya te ye anku eksê wî ye.

Beyhûde: Bê mifa, bê feyde, pûç, belaş, ji xwe.

Bi kutekî: Bi zorê "bi kutek" anku bi zor.

Bihatin, pêhatin: Zaravakî bi ramana "zuban" bikar aniye û di kurmanciya jorê da "bihujin" jî heye, lê bi ramana "... " têt.

Bij: Bi ramana zilif têt.

Bijwîn: Paqij, bijwînkirin anku paqijkirin.

Birajtin, biraştin: Bo "... " bikar aniye, niha jî li kurmanciya jorê li kar e û li kurmanciya xwarê "birjandin" li kar e.

Birek: Bi ramana "testere, tirkî" têt û zaravakî ciwan e bo wî hacetî.

Biryan: Biryana xwarinek e, niha jî heye ku goştê wî tete biraştin û sûrkin.

Parêv.

Bişaftin: Bi ramana helpişawtin bo maddeyekî kîmyayê li kar e, niha jî her du kurmanciyên serê da heye.

Bitperest: Senemperest.

Canewer: Xwedan ruh, candar, bo heyvanan pêtir li kar e.

Cerg: Bi ramana cîger bi kar hatiye û niha jî her wusa ye û li axaftina Hewlêrê her "cerge" maye, lê li Silêmanê bûye "cîger".

Cirrenêx: Micadile, gêre, şêwin li kurmanciya xwarê.

Civat: Meclis, niha jî li kar e.

Çavnas: Bi ramana arif, midrik têt. Zaravakî ciwan e bo wî mebestî.

Çekme: Anku cizme, çekmesor, wate cizmesor.

Çîçek: Guleke biçûk, jê ra dibêjin "Gulçîçek", niha jî heye û li kar e.

Daberistin: Bi ramana civîndan yan ciwîndan yan xeber gotin bikar aniye û daberistin heta niha jî li kar e. Daberist anku xeber gotin.

Damayî: Bi ramana xemgirtin yan hezîn bikar aniye û ev zaravaniya jî li kurmanciya jorê gelek belav e. Mirovekî dama ye anku xemok e.

Dijwîn: Zaravakî bo tiştê qirêj bi kar têt û niha jî li kar e, her çend zaravakî kêmbelav e.

Dirav: Bo pere bikar aniye, yan bo naqît û niha jî li kar e, di kevin da pere bo curekî diravê bikar hatiye. Bi farisî pare anku parçe her çend di kurdî da niha pere cihgir bûye.

Dojeh: Dozex, cehenem.

Êwergêh: Bi ramana mekan bikar hatiye, niha jî li kurmanciya jorê maye û gelek di nivîsên Mela Mahmûdê Beyazîdî da bikar hatiye.

Êwirîn: Bi ramana sekinîn an niştêcîbûn li kar e û berê çend rêzeka peyva "êwirgeh" ya borî.

Farî: Derê rê, bi ramana derkeftin ji rê têt, herwusa bi ramana dûrkeftin jî têt. Anku "sapmak, uzak durmak, bozulmak" yên bi tirkî.

Fereng: El-efrenc.

Fezelyan: Dirêjbûn, keftin, li kar e.

Firûz yan firwêz: Zaravakî ciwan e û niha jî li kar e, lê kêmbûye û ramana "fêt" yan "fêk" didet.

Gav: Bi ramana xetaw bikar aniye, ya diyar e heta niha jî li kurmanciya jor "gav" bo heman mebestî li kar e û li kurmanciya xwarê "hengav" e li kurmanciya jorê pêngav jî heye lê diyar e her du kurt bûne û bûne "gav". Bêguman li kurmanciya jorê "gav" bo demê jî li kar e, dibêjin: Gaveka dî têt, anku demeke dî, diyar e ev jî her

yek ramana digel "gah" a farisî û di kurmanciya jorê da bûye "geh" jî anku "dor" yan "ser".

Geh geh: Car car, dem dem, gav gav, herwusa peyva "geh" bo "mafsel" jî li kar e.

Geleh: Gilî, gil û gazinde, gelî, li kar in.

Genim reng: Bi raman "esmer" bi kar hatiye.

Gerew: Bi ramana rehîn li kar e. Di kurdiya evro da bi zarê kurmanciya jor dibêjin: Ez ketime gerewa wî. Herwusa li kurmanciya xwarê jî dibêjin: Were gerew dikeyn.

Giftugo: Dan û standin, gengeşe.

Gilî: Bi ramana "şikayet veya yakýnma" bi kar aniye û niha jî heye û di kurmanciya jorê da dibêjin: filan kes gilî û gazind diket. Em jî bo çî vî zaravî bo "suç duyurusu: tirkî" ya dadgehê bi kar naynin?

Giramî: Farsî ye û di kurmanciya jorê da "gerav" li kar e, anku bi biha û qedir giran. Eşiretek li Kurdistana Bakûr heye jê re dibêjin "gerav".

Guhan: Bo giyaneweran li kar e û di kurmanciya xwarê da "guwan" jê ra dibêjin anku "meme" bi tirkî.

Gurçik an gurçêk: Bi ramana "böbrek: tirkî" bi kar hatiye û niha jî her wusa ye, lê li devera Behdînan jê ra dibêjin "gulçêsk" û li kurmanciya xwarê "gurçêl" e.

Hejandin: Bo rec bikar hatiye, zaravekî ciwan e, niha jî li kar e û bo karê lêker dibêjin: hejiya, dihejin, bihejîne, hate hejandin, hejandin jêder e, di henek zaravokên kurmançî da dibêjin: "hejiya, hejandin... hwd".

Helbaskin: Rabûn ber singê yek bo karê şer.

Hemyan: Kemera zêran.

Henek: Yari, laqirdî, anku geme, galte, wazî.

Her wusa çend nimûneyan ji ferhenga "El-Hediyet'ul Hamîdiye" wekê vana.

Her wusa şairê navdar Xanî yekemîn ferhenga "Erebî/Kurdî" da bi navê "Nûbihar" ku li sala 1683 danaye, hinek zaravên ciwan bi kar dinîn. Em hinek nimûne ji wê ferhengê jî bibînin karekî baş e:

Herwusa binêre van nimûneyan ji deqekî Memê Alan ê folklorî:

Herwusa ger li nivîsîneka din a kurmançî binêrin çendîn zaravên ciwan ji me ra diyar dibin. Ew jî bo nimûne nivîsîneka Mela Mehmûdê Bazîdî ye ku li nîva yekê ji çerxê nozdeyê jiyaye. Ew nivîsîn bi rengê ferhengek û her du şîweyên "Hekarî û Bazîdî" ji xwe ra kiriye nimûne û ev babeta hêja pirofîsor Meruf Xeznedar di pirtûkekê da belav kiriye bi navê "Le Babetê Mêjûyê Edebê Kurdiyewe"⁵ Hêjayî gotinê ye ku Bazîdî zimanzan bûye ji bilî hinek ku mêjûnivîs û nivîser jî bûye. Dê bila çend nimûne- yan ji zaravên wî jî wergerin:

Hunijîn, punijîn: Bi ramana xewa sivik bi kar aniye.

Kelaştin: Zaravakî ciwan e bi ramana "şeqkirin" li kar e û niha jî heye û demên karê "lêker" dibîne.

Kerixîn: Gelek westiyan, reqbûn, zor mandîbûn.

Kevir: Berê mezin.

Kezî: Zulf.

Kiwara arê: Embara arê, mexzen, kog.

Kum: Kelaw.

Lêb: Hîle, fir û fêl.

Lêbandin: Xapandin, hîle lê kirin, di ser da birin, fêl lê kirin.

Lêbuk: Teqlîdker, teraneker.

Mak: Bo "dayik" bi kar aniye heta niha jî di kurmanciya jorê da heye dibêjin "biramak" wate ew birayê ji dayikê va digihête, anku kurê dayikê ne lê

neyêt babekî ne. Herwusa dibêjin: Berxê bide ber makê, wate ber guhanên daykê da şîr bimije. Her dîsan di kurmançiya jor û xwarê da peyva "maker" li kar e, anku "mak ker" wate maka ker yan dayka ker.

Mêhder: Bi ramana şefaet bikar anîye û peyveka gelek ciwan e ku niha li cem me nemaye û ji ber kartêkirina Îslamê her "şefaet" li kar e, baştir e ger mêhder bikar bînin.

Mêrxas: Şerhengew, şerengêw, şerengêz, egît.

Mezaxtin: Xerckirin, "harcamak: tirkî"

Mifreq: Bi ramana sefer anku "mes" bikar anîne. Bi kurmançiya jorê dibêjin: Filan tişt req e, tu dibêjî "pula û mifreq e".

Next: Rojên baran û ewr.

Perkende: Bi farsî jê ra dibêjin "perakende" anku pert û belav.

Pertal: Tişt, anku "döküntü" bi tirkî.

Pesn: Bi ramana medh têt.

Pişk: Beş, di kurmançiya xwarê da herwusa li demê lêkvekirina tişteki dibêjin: dê pişkeyn, yan dê pişkê havînin.

Pizdan yan Pistan: Anku "memik an çiçik" pêtir bo mirovan li kar e.

Pur: Bi ramana pirç têt, pursûr anku pirçsûr.

Qela: Bi ramana "... " bikar anîye. Ku bi kurmançiya xwarê jê ra dibêjin, qurquşim.

Qêvar: Sitrî, kerbeşk, giyayekî bi sitrî ye.

Qilupank: Teqle.

Rewal: Bi ramana "Delikanlý ya tirkî" "cehêl" yan "sinêle" bikar hatiye û niha jî di kurmançiya jorê da maye.

Sazende: Zaravek bo wî kesê bikar anîye yê ku sazê lê dide, herwusa li nav kurdan sazband, şazband, şazbêj jî li kar e.

Solband: Anku nalband, ewê nalên dewaran çêdiken.

Suba: Bi tenê, niha jî di kurmançî da heye, dibêjin filankes "sert û suba" ye anku bi tenê ye û bê girêdan û kar û peywendî ye, dibêjin filan jin a suba ye, wate zarokên biçûk nemaye û bi tenê ye û karê wê kêmbûye.

Surmedar: Çavkildayî, çav bikil.

Şal: Şuwitka hirî, heta berê çend salan jî li nav kurdan ya ku belav bû.

Şepal: Zaravek bi ramana ciwan, xweşik, şeng û şox li kar e.

Şilan: Mezummat, xwarina belaş, dibêjin şilan li tekya şêx heye, anku li tekya şêx xwarin bi belaş diden.

Şimik: Solên jinan, ew pêlavên didine ser pê xwe. Bi tirkî "terlik" jê ra dibêjin.

Tazî: Rûs, rût.

Temer: Kakul, guwik. Herwusa ew kuvikên bi situyê hespê datînin yan bi zînê da şor dibin. Min bawerî heye navê "temer" jî her ji hindî hatibit.

Temirandin: Anku vemirandin yan kujandinewe.

Tepsî: Sînî, qap, niha jî li kar e, lê ew xwarina di wî amanê da tete çekirin navê amanê girtiye.

Tîrêj: Tîroj, tişk.

Vala: Bo "boş: tirkî" bi kar hatiye û li kurmançiya xwarê "wala" dibêjin. Lê bi ramana vekirî têt, li kurmançiya jorê her bi ramana berê maye, aman di valan e, anku "qapekan betal in".

Vêk êxistin: Bi ramana tertibkirin, yan komkirin li kar e, karê wî "fe'l" dibête vêk bixe.

Virek: Derewîn, dirozîn, li Kurdistana Bakur li kar e.

Virr: Derew, niha jî li Kurdistana Bakur li kar e.

Xanêmal: Mela Mahmûdê Bazidî bo "mitbax, kîler" bikar anîye û hizra min zaravekî ciwan e û heta niha jî me girifta wî heye bo navkirina mitbaxê, hinek dibêjin, lêngangê yan lêngangê, lê ciyê

xwe bi durustî negirtiye û "xanîmal
yan xanêmal" baştir e.

Xeste: Nesax, nexweş, xestexane, anku
nexweşxane.

Xubar: Curekî xetê ye her dîsan peyvên
reyhan, dîwan "sulûs" muselsel jî wek
curên xetê erebî li cem Cizîrî hatine û
hinek ji wan li cem Xanî jî hene.

Xuya: Diyar, eşkere, aşîkar.

Zerbav: Bav zer.

Zexel: Bi teşqe, bi hîle.

Zox: Kêm û edav, ava pîs ji birînan têt.

Zuha: Zaravakî ciwan e, her mîna niha bi
ramana "nêv-heşk" bikar hatiye, hejî
gotinê ye ku her du peyvên "zuha û
kizir" niha jî li kurmanciya jorê li kar
in û ramana hindî diden, ku erd an cilk
an her tiştêkî dî, jî qonaxa "ter" yê der-
baz bibin û hêj bi baş heşk nebibin, je
ra dibêjin "zuha" yan "kizir". Zuha:
pêtir bo cilka bikar tê, kizir: bo erdê.

Encam

Em giheştine wê encamê ku "za-
ravasazî" îro zanisteka hewir e û dar-
iştina zaravan karekî bi sanahî nîn e,
îro berê her rojekê dê fere ji me ra em
li piştê li zaravên kevnên kurdî binê-
rin, ewên heta niha mane di nav perêt
edeba me ya kevn da. Em bi ciwanî lê
bigerin û sax bikeyn. Herwusa piştê
hingî em bi şeweyek zanistî û dûrbînî û
şarezayî karê digel zaravên îro biken û
li dû yasa û destûrên zimanê kurdî ref-
tarê vir biken û pê ra şaristanî jî li
navbera xwe û cîhana îro bihêlin ji bo
mifa wergirtinê ji wê şaristaniyê. Da
zimanê me yê kurdî ji aliyekî va mifayê
ji kultura xwe bigre û bi aliyekî din va
mifayê ji îro û sibêya şaristaniya
cîhanê bike.

JÊDER Û DEHMEN:

1. Findî, Reşîd, *Kovara Rewşenbîrî Nwî*, jîmare
111, Bexda, *Gotarê Zaravêt Edebî di Mem û Zîna
Xanî da*, L.303
2. Qasimî, Dr. Elî, *Muqaddîme fî Îlmil Maskelah*,
El-Mevsu'a Es-Saxîra, 169, Bexda, 1985, L.17-18
3. Doskî, Tehsîn Îbrahîm, *Dîwana Melayê Cizîrî*,
Berhevkirin û Vejartin, Hewlêr, 2000
4. Bahaeddin, Sadiq, *Nûbihara Seydayê Mezin
Ehmedê Xanî*, Xirvekirin û Lidûçûn, Tuwîjandina
Bexda, 1979
5. Xeznedar, Dr. Meruf, *Le Babet Mêjûy Edebî
Kurdîyewe*, Bexda, L.390-406, 1984
6. Jêderê borî, L.377.
7. Mukrî, Dr. Muhamed, Ziyaeddin Paşa, Xalidî
Meqdisî, *El-Hedîyetul Hamîdiye Fî Luxatul
Kurdiye*, Tehqîq, Çapa Duyemin. Lubnan ,1987

REFLEKSÎF DI KURMANCÎ DE*

Ergin ÖPENGİN**

Di hejmara duyem a rêzepirtûka ZENDê de birêz Samî Tanî gotarek derbarê refleksîfa kurdî de nivîsîbû û hin bikaranînên bi arîbe destnîpan kiribûn. Lêbelê tesbît û raveyên xwe bi tu rêzikan ve neçespanidibûn. Ji bo hin mînakên bi forma refleksîfê ku di hin deveran de têne bikaranîn, gotibû ku 'paþ' in. Bersivên pirsên wek çima û li gor çi þaþ in, di gotarê de nebûn. Di warê zimannasiyê de divê mirov ji normatîfbûnê bi dûr bikeve, lêbelê di nirxandinên navborî de nivîskar wek grameryenekî tevdigere û "rastî" yan jî "þaþî"yên mînakan bi boçûnên subjektîf dinirxîne. Ez jî dixwazim di vê xebatê de hewla hin agahiyên gelemperî bidim li ser teoriya bayndîng a sîntaksê ku bi vê mijarê re eleqedar e. Þaþî, ligel mînakên wekî 'bi arîbe' hatine destnîpankirin, li ser hin mînakên din ên vê teoriyê li kurmanciyê bisepînim.

1. (a) Zîrek çû nik wî.
- (b) Zîrekî xwe brîndar kir.
- (c) Zîrekî got ku ew xwe nexweþ hîs dike.
- (d) Zîrek li hêviya wî bû ku baþtîr bibe.
- (e) Ew li hêviya Elî bû ku baþtîr bibe.
- (f) Wî got ku Elî xwe baþtîr hîs dike.

Navdêrên li jorê ji hev cuda ne:

- i. Nav (full noun phrases), mn. Zîrek, Elî
 - ii. cînavk, mn. ew, wî
 - iii. elementên vegerok (refleksîf); mn. xwe
- Navdêrên wekî "Elî" referansa xwe bi awayekî serbixwe digirin. Anku ciyê

* Ji bo pêwîr û pêþniyarên wan spas bo birêz Îbrahîm Seydo Aydoğan û Prof. Dr. Meltem Keleşir û ji bo pêþkêþkirina daneyên debara Meletiyê spas bo kak Mahmut û kak Murat (E.Ö.)

** Beþa Mamosteyiya Ingilîzî ya Boðaziçi Üniversitesi

kesekî (bûnewer) digirin. Herwiha cînavk bi awayekî serbixwe referansê nagirin.

Mesela li cînavka /wî/yê binêrin: taybetiyên navdêrî ên (+yekjimar) û (+nêr) lê hene. Anku ev taybetî referansên ku ew cînavk dikare bigire bisînor dike; herwiha û jê wêdetir, mirov nikare her bûnewera (kesê) yekjimar û nêr ji bo "wî" wekî referans diyar bike. Mînak (1a), "wî" nikare "Zîrek"î nîþan bide.

Di (1b) de, "xwe" bi navdêra kirde "Zîrek" ve têkildar e. Xaleke calib, dema em (1c) û (1d)'yê muqayese dikin xuya dibe ku: Di (1c) de em dikarin bibêjin ku cînavk "ew" û kirde "Zîrek" hevreferans in (yek in, heman kesî dinimîn); herwiha di hevoka (1d) de em nikarin vê hevreferansiyê bibînin. Anku "Zîrek" û "wî" ne yek kes in, divê wekî du kesên serbixwe bêne sêwirandin. Sebebên vê dijayeti- yê qaydeyên sentaktîk in.

Niha li mînakên (1c) û (1f) binêrin. Di (1c) de, kirdeya hevoka sereke 'Zîrek' dikare bi kirdeya hevoka pêreyî 'ew' re hevreferans bibe. Di (1f) de, ciyên navdêr 'Zîrek', û cînavk 'ew' hevguherîne û êdî nikarin hevreferans bibin. Anku di (1c) de kirde û cînavk ji bo heman kesî tîn bikaranîn lêbelê di (1f) de tiptekî wiha ne mumkûn e.

Li mînakên jor diyar e ku þîrovekirina biwêjên navdêrî (noun clauses-mn. cînavk, navdêr) di destê rêzikên sîntaktîk de ye. Di (1a) de, 'Zîrek' û 'wî' bi tu awayan nabin hevreferans; gramer vê sînorkirinê lê ferz dike. Di mînaka refleksîf a (1b) de, gramer li refleksîvê ferz dike ku bi 'Zîrek' re tî-kildar be. Di

(1c) de, gramer dihêle ku 'ew' û 'Zîrek' hevreferans bin; herwiha di (1f) de, nahêle ku bi heman awayî bêne þîrovekirin.

Modula ku rêzikên biwêjên navdêrî diyar dike, 'teoriya bayndîngê' (binding teory (teoriya pevgirêdanê?)) ye. Ev teorî, rêzikên (formulasyon) gramerî yê li ser biwêjên navdêrî diyar dike. Sê rêzikên (principal) 'teoriya bayndîngê' hene. Rêzika A, B û C yê. Her yek ji bo yek ji sê cûre navdêrên biwêjî ye ku me di destpêkê de diyar kiribûn. Li vir em ê li ser rêzika A'yê bisekinin. Rêzika A, rê û rêçikên þîrovekirina elementên (hêman) hevreferans diyar dike; mn. refleksîf. Rêzika A diangêje ku refleksîf nav qadekê (doamin) de bi navdêreke biwêjî re tîkildar e. Ev qad wekî 'qada bayndîngê' (binding domain) tê binavkirin. Di nav vê qadê de, navdêreke biwêjî (NP) dikare bandorê li refleksîfê bike, û pê re tîkildar bibe. Mesela di (1b) de, divêt ku refleksîf 'xwe' bi 'Zîrek' re tîkildar be. Bi gotineke din, divêt ku 'Zîrek' bandorê li refleksîfa 'xwe'yê bike.

Layê dîtir, rêzika B bi þîrovekirina cînavkên kesane; û rêzika C jî bi ya hêmanên serbixwe re wekî Zîrek, Elî re eleqedar e. Di beþên dawî de, bi kurtî jî be, em ê rêzika B'yê jî hindekî rave bikin û hin mînakan pê analîz bikin.

Refleksîf:

Di vê beþê de em dê hewl bidin ku formulên þîrovekirina refleksîfan, wekî 'xwe'ya kurdî, 'himself'a inglîzî û 'kendi'ya tirkî biþespînin. Di kurmancî de yek element heye ku bi wezîfeya

refleksîfîyê radibe, û di rêzimanê kurdî de wekî 'cînavka vegerek' tê binavkirin.

2. (a) Ez xwe di + bîn + im
kirde refleksîf dem+raya lêkerê+ qertafa kesê
- (b) Elî xwe di + bîn + e
kirde refleksîf dem+raya lêkerê+ qerataf kesê

Di kurmancî de yek beklê refleksîfê heye, 'xwe'. Nêtar e, anku ji bo kes, hejmar û zayendê nayê tewandin an jî qertafekê nagire. Kurmancî zimanêke split-ergatîf e (ergatîfa qismî-nîvergatîf) (Durroei:2001), mîna zimanê hîndî; û di hevokên demên borî ên bi lêkerên têper hatine çekirin de, lêker bi bireserê re hevaheng e. Lê, di hevoka (3a) de ku bireser lê refleksîf e, lêker her gav li gor biresera yekjimar tê kişandin, anku qertafa yekjimariyê hildigire. Ev yek nîpan dide ku herçend refleksîf 'xwe' ji bo hejmarê qertafekê negire jî, wekî hêmaneke yekjimar tevdigere (Sami: 2005).

3. (a) Me xwe di televîzyonê de dît.

Wek ku diyar e, lêker li gor biresereke yekjimar hatiye kişandin.

Di kitêba xwe ya bi navê 'Syntax'ê de Donna Jo Napoli (1993) diyar dike ku, divê ku taybetiyên zayend, hejmar û kes ên refleksîf û hevreferansa wê (li vir 'me', di 3a de) yek bin. Ne zehmet e ku mirov têderxîne ku ew formulasyonên Napoli têra ravekirina mînaka li jor ku bi taybetiya ergatîfîyê hatiye sazkirin, nake; lewre kirde (me) pirjimar e û li gorî rêzikên li jor divê refleksîf (ku ew her du hevreferans in) jî pirjimar be û bi vî awayî lêker jî li gorî biresera pirjimar bê kişandin. Lêbelê di kurmancî de taybetiya ergatîfîyê ku me

li jor rave kiribû wê yekê qebûl nake; herwiha bikaranîn- eke aktîf a bi wî rengî, jixwe tune. Lêbelê lêkera me li gorî biresera yekjimar hatiye kişandin. Ev yek, wekî ku diyar e, divê zêdetir bête binkolkirin, anku mijara lêkolînê kûr û berfi-rehtir e.

Her wekî me berê jî gotibû, refleksîf nikare referansa xwe bi xwe diyar bike. Divêt ku hêmanek pêp wê de were; ew hêman jî 'antîsîdent' (antecedent) e. Antîsîdent pêp wê tê û bi vî awayî bandorê lê dike. Anku, antîsîdent bandorkerê refleksîfê ye. Ligel navdêrên serbixwe, cînavk jî dikarin bibin antîsîdent.

Mînak: Wî xwei brîndar kiriye. (i'ya piçûk nîpana hevreferansiye ye. Anku 'wî' û 'xwe' heman kes in.)

Divêt ku antîsîdenta refleksîfê nêzikî refleksîfê be. Ev nêzikî bi terma 'qada lokal' (local domain) tê binavkirin.

4. (a) [Elî xwei brîndar kir.]
- (b) Wê dît [ku Elî xwei brîndar kir.]
- *(c) Wê dît [ku Elî xwei brîndar kir.]

Li vir qada lokal hevokên pêreyî ne ku di nava goşebendan ([]) de hatine nîpandan. Ji mînakan diyar e ku divêt refleksîf û antîsîdent nava heman hevokê (an jî heman hevoka pêreyî de) de bin. Di (4a) û (4b) yê de, antîsîdent di qadeke lokal de ye; lewre hevok gramatîk in. Lêbelê, di (4c) yê de, antîsîdent 'wê', derveyî qada lokal de ye. Ji ber vê hindê jî nikare ji refleksîfê re bibe antîsîdent, bi gotineke din nikare bandorê li refleksîfê bike; bi gotina populer a lînguîstîkî refleksîf ne lî-sanskirî ye.

Em dikarin Teoriya Bayndîngê

wiha rave bikin:

Divêt ku X (refleksîf), antîsîdentê X'ê (bandorker) û kirdeyek, di nav qadeke lokal de bin. Qada lokal ew qad e ku tê de bandor li refleksîfê tê kirin. X, û antîsîdentê X'ê hevreferans in (Haegeman:1994)1.

5. (a) Zîrek dizane [ku Zerî her roj xwei dixemilîne.]

(b) Zîrekî dizane [ku Zerî her roj xwei dixemilîne.] (Ev () nîþan, "þapiyê" dinimîne)

Heke em bendên xwe li wan mînanan bisepînin: 5(a)'yê de, refleksîf (xwe) û antîsîdenta wê (Zerî) di nav heman qada lokal de ne ligel kir-deya hevokê. Herwiha antîsîdent bandorê li refleksîfê dike û hevreferans in. Di hevoka 5(b) de, antîsîdenta ku bi refleksîfê re wekî hevreferans hatiye nîþandan (bi îþareta 'i' yê(i ya piçûk)) di nav heman qada lokal de nîn e. Derveyî wê qadê ye; lewre ji layê gramerê ve ne durust e ku em jê re dibêjin "agrammatikal".

Di gotara xwe de Samî Tan balê dikêþe ser mînakên li jêr û digihe encama ku ew karanîn xelet in.

6. (a) Bavê xwe kî ye?

(b) Navê bavê xwe çi ye?

Li gor rêzik û qaydeyên me li jor behs lê kirî, arîþeyên di van hevokan de epkera ne. Ev mînak dijî qaydeyên þîrovekirina refleksîfan tevdigerin. Li gorî formula me em berê (i) li refleksîfê (xwe) dinêrin; (ii) paþî li antîsîdenteke ku di qadeke lokal de bandorê li refleksîfê bike digerîn

Niha em van bendan li hevokan bisepînin:

i. refleksîf 'xwe' di hevokan de heye.

ii. Antîsîdenteke refleksîfê tune.

Anku xwe di nav hevokê de bi hêmaneke din re têkildar nîn e. Lewre li rêzikên me nayên.

Birêz Îbrahîm Seydo Aydogan li ser vê mijarê wiha dibêje:

Ji bo ku mirov karanîna hin fenomenên kurmanciyê fahm bike, divê mirov li cudahiyan devokan jî binihêre. Wek mînak, li gora devoka Meletiyê, mînaka (6a) û (6b) guncaw e û bi hêsanî tê gotin. Di kurmanciya Meletiyê de her cara ku em bibêjin, "Navê bavê te çi ye?" em dibêjin, "Navê bavê xwe çi ye?", gava ku em bixwazin bibêjin "Navê te çi ye?", em dikarin bibêjin "Navê xwe çi ye?". Li gora vê, di devokên din de jî "Navê bavê xwe bibêje" gelek tê bikaranîn. Di vê mînakê de divê mirov "[Tu] navê bavê xwe bibêje" fahm bike. Antîsîdenta "xwe" li gora "ekonomiya axiftinê" berþê (veþartî) hatiye hîptin. Hingê ji bo þîrovekirina mînakên kurmanciyê, mirov, heta ku li hemû devokan nenihêre, nikare bibêje "rast" an "xelet". Wek di mînaka 7. de diyar dibe, "xwe" dikare þûna cînavkan bigire.*

Nivîskar (birêz Samî Tan), vê bikaranînê wekî 'xelet' dinirxîne. Lêbelê lînguîstek (zimannas) nikare li ser xeletî û rastiya formekê ku di zimanekî de heye û tê bikaranîn biryaran bide. Heke formek di zimanekî de hebe, raveyeke wê ya lînguîstîkî jî hetmen heye; lewre rêzikên lînguîstîkî

* Bi rêya peyamên þexsî

diyar nakin ka formek divê di zimanekî de çawa be, lêbelê ew tenê bi analizên zanistî tîrf û teswîr dikin ka ew form çawa di wî zimanî de pêk tên. Heke teoriyên lînguîstîkî nekarin bikaranînên zimanekî rave bikin ew ne xema (problem) zimên e, lêbelê a teoriyê ye. Divê ku teorî bête modîfîyekirin. Ê me jî em dibêjin ku ew form li rêzikên ku me heta niha pêpkeş kirine ve nayên, hevûdu nagirin.

Îcar divê rêzikên berfirehtir hebin ji bo ravekirina vê formê. Di wan hevokên awarte de (6) pêdivî bi antisîdentekê heye ku bandorê li refleksîfê bike û bi vî awayî hebûna wê meprû bike. Lînguîst vê yekê bi bicîkirina "pro" yê di nav hevokê de çareser dikin. Ev pro ne diyar e, lê wezîfeya antisîdentê di nava hevokê de dibîne (Haegeman: 1994). Hebûna proyê ku li pêp refleksîfê û wekî kirde tê ferz-kirin, hebûna refleksîfê di hevokê de meprû dike, lîsansê dide wê. Niha em hevokeke mîpkul li vir dubare bikin û bicîkirina 'pro'yê bibînin.

7. (a) [Bavê xwei proi] kî ye.*

Di berdewama gotara xwe de nivîskar hevokeke din li hevokên 'bi arîbe' zêde dike.

8. (a) Bager û bavê xwe çûn bajêr.

Li vir, ligel ku nivîskar bi eþkerayî dibêje ku hevok li layê watenasiyê (semantic) ve zelal e jî; dipirse ka bi awayê 'Bager û bavê wî çûn bajêr' rast

tir û tîkûztir nabe?

Em dîsa rêzikên xwe bisepînin:

i. Refleksîf: xwe

ii. Antîsîdentek ku di nav qadeke lokal de bandorê li refleksîfê dike: Bager

Pirs û rêzikên me bersivên xwe peyda kirin; lewre em dikarin bibêjin ku ev hevok li gor rêzikên teoriya bayndîngê durust e.

Heta li dijî wiya bi ya me, angaþta nivîskêr a jî bo hevoka duyem hem li layê watesaziyê û hem jî li layê sîntek-sê ve ne durust e.

Layê watesaziyê:

9. (a) ez û bavê min (b) ez û bavê xwe

10. (a) tu û bavê te (b) tu û bavê xwe

11. (a) ew û bavê wî (b) ew û bavê xwe

Di her du mînakên ewil (9, 10) ên li jor arîpeyeke ku maneyê lê nehêle tune. Em tîdîgihîn ka mijar çi ye. Lêbelê di mînaka 11(a) de em nikarin rasterast bibêjin ku 'ew' û 'wî' eynî kes in. Dibe ku 'ew' kesek be û bav, bavê yekî din be. Lê di 11(b) de, bê þik e ku bav, bavê wî (ewî) bi xwe ye.

12. (a) Ew û hevalên me çûn malê.

(b) Ew û hevalên we çûn malê.

(c) Ew û hevalên wan çûn malê.

(d) Ew û hevalên xwe çûn malê.

Li vir jî dîsa di hevoka (c) de em nikarin baþ tê derxin ka 'ew', û 'wan' heman kes in, an kesên cuda cuda ne. Yek dikare bibêje ku 'ew' û 'wan' kesên cuda ne. Hevoka (d) rasterast diyar dike ku 'heval', hevalên 'ew'an in; lewre ev bikaranîn wateya ku em li dû ne, çêtir dide. Di (a) û (b) yê de arîpeyên

* Li jor me antisîdent wekî hêmana ku li pêþiya refleksîfê tê, diyar kiribû. Ew pêþdehatin bi mebesta strûktûra hevokê a bîngihîn (deep structure) e. Anku ne di rêza hêmanan de pêþdehatin.

1 Ji bo çavkaniyeke berfireh bnr. Chomsky (1998)

bi wî rengî nîn e. Di van hevokan de heke mirov di jûna cînav- kên duyem de "xwe" bi kar bîne, wateya hevokê tê guhertin.

Layê sinteksê: Ji bo ku baftir bê famkirin em hevoka mijara guftugoyê li vir dubare bikin.

13. (a) Bager û bavê wî çûn bajêr

Li gor rêzika B ya teoriya bayn- dîngê (binding theory), ku li jor nav lê borî bû, divêt ku cînavkek di nav qada lokal de serbixwe be. Anku ji layê hêmanekê ve bandor lê neyê kirin. Di vê hevokê de, Bager û cînavk 'wî' di nav eynî qada lokal de ne. Herwiha 'Bager', antîsîdenta cînavkê (wî) ye, û bandorê li cînavkê dike; lewre jî rêzika serxwebûniya cînavkan bînpê dike. Bi gotineke din, di nav heman qada lokal de cînavk hevreferansan qebûl nake; di vê hevokê de Bager, wekî hevrefe- rasna cînavkê hatiye bikaranîn. Lewma jî bi ya me angafta Samî Tanî ligel bikaranînên aktîf ên zimên û teoriyên sintaktîk li hev nakin.

Herwekî ku tê zanîn form û strûk- tûra zimanê kurdî zêde jî nekevtiye nav dest û lepên teorî û formulas-yonên sintaktîk ên gerdûnî. Divêt ku zimanê kurdî jî êdî li wan teoriyan bê ceribandin; bi vî awayî dê rê û rêçik li zimên zelaltir bibin û bi heman awayî ew teorî jî dê bi saya zimanê kurdî cardin bêne ceribandin û gerdûnîtiya (universality) wan an dê bête piş- trastkirin an jî dê cardin bête guftu- gokirin. Di vê xebatê de me hewl da ku formên zimên li teoriyên sintaktîk bisepînin û bi vî awayî hin mijaran analîz bikin. Me dît ku nîrxandina form û karanînen ku di zimên de hene bi

boçûnên subjektîf têt tesel nayên analîzkirin. Herwiha formeke ku li standardên zimên (ku ew standard jî ji aliyê pisporên zimên ve hatine diyarkirin) neyê, ne 'xelet' e ; heke di zimên de hebe muheqqeq bingeheke wê ya lînguîstîkî heye.

Çavkanî:

- Chomsky, N. (1988) Language and Problems of Knowledge. The Managua Lectures, Cambridge, Mass. : MIT Press.
Heageman, L. M. V. (1994) Introduction to Government and Binding Theory, Weþanên Blackwell
Duroei, S. R. (2001) <http://www.cogsci.ed.ac.uk/~siamakr/Kurdish/KURDICA/2001/3/ergativity>
Napoli, J. D. (1993) Syntax Theory and Problems, Newyork : Weþanxaneyê Oxford University
Tan, S. (2005) 'Hin taybetiyên cînavka veg- erok', Zend, 2, 26-27

FERHENG A BIWÊJAN A ENSTÎTUYÊ

Roşan Lezgîn

Ferhenga Biwêjan a ku Mustafa Borak amade kiriye û Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê li Pûşpera 2005an çap kiriye, 1005 rûpel e û teqîben li dor 11-12 hezar îdyoman (biwêj) e.

Herçendî ku birêz Mustafa Borak di *Pêşgotinê* de dibêje, "... xebatên wer, xebatên saziyên bi rêkûpêk in. Xebatên kom û ekîban in... Ev lêkolîn û lêgerîn pêwist e ji hêla komek zanyar ve bên darivandin û tasnîfkirin. (r. 23)" lê ji ber ku berhem bi xwe ji destê enstîtuyekê çap bûye û ev sazî (Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê) bi van gotinên xwe jî piştrast dike ku ew wek ekîb li ser xebitîne, ku di *Pêşkekê* de dibêje, "... hevala me Aysel Çetin jî nêzî pênc mehan li ser sekinî û ji aliyê ziman ve jî sererast kir û ediland. Li aliyê din hevalên me Zana Farqînî û Samî Tan jî, ji bo amadekirina vê berhemê şêwirmendî kirin. (r. 5)" ji vê çendê, niha muxatabên vê nivîsê pêşî Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê (birêz

serok û berpirsiyar û şêwirmend û redaktor û endamên hêja û zana...) û dû re jî, danerê *Ferhenga Biwêjan* birêz Mustafa Borak e.

Ji serî de ez vê bibêjim ku kes, kom an jî sazî, dema ku xebateke rast û zanistî li ser zimanê kurdî bikin, ev yek ji bo pêşketina zimanê me û pê re jî, ji bo neteweya me dibe xizmeteke baş û helbet meriv dikare bi kêfxweşîyeke ji dil bibe minetkar, lê bi wî şertê ku xisara xwe ji kara xwe zêdetir nebe!

Xebatên nivîskî yên ku li ser zimên bi nezanî bêne kirin, ji ber ku piştî weşandinê dibin belge, dibin referans, hingê şaşiyên xwe jî dibin şaşiyên gelemperî, ji vê çendê qet çênebin çêtir e. Çünke ji bilî kesên zana û ehlên wî warî, ku dikarin şaşiyên bibînin, wekî din hemû muxatab û xwendevanên sade û xêşim; kesên ku bibin muxatabê wê enformasyona nivîskî, dê jê bawer bikin û ji xwe re bikin çavkanî û referans(*). Tew mebêjin ku ev berhem bi mohra (logo) saziyeke zanistî⁽¹⁾ hatibe çapkirin: Berga xwe çermî, rengê reş,

*Ez bawer im, kesine ku navê wan di vê ferhengê de derbas dibe ew jî di vê baweriyê de ne. Ger ez şaş bim jî, kêmîr, hêviya min ev e. Lêbelê bi çi awayî bûye, ez nizanîm, lê ev eyan e ku derxistina vê ferhengê ya bi vî awayî bêciddiyetîyek li ber çavan e, û tu xizmetekê ji zarê kurmancî re nekiriye ji bilî zêdekirina teşqe û tevlihevî û lewitandinê!... Her wiha, digel ku rola Enstîtuyê di gelek berhemên ku bi logoya xwe weşandine de bi tenê roleke basît e, ji rola weşanxaneyê weşet jî kêmîr e, lê ew refleksên amadekirin û weşandina vê ferhengê di gelek berhemên din de jî xwe didin der: Jixwe kurd naxwînin lê bila bête dîtin ku em çi kitêbên stûr (îllahîm stûr!) amade dikin!... Ev awa xebat dibe ku di demeke kurt de payeyekê (!) bexşî meriv bikin lê bi dirêj bûyina demê re dê sergoyeke genî bi ser vê kêfxweşîya erzan de raxînin!...(Derdê min? Dilê min bi halê vî zimani dişewite...)

¹ Meydan Larousse, Enstîtû maddesi. (Enstîtû i. (fr. Institut) Bilîmsel araştîrma, inceleme ve yayın yapan bağımsız kuruluş: Folklor Enstîtüsü. Bazî eđitim kurumlarına verilen genel ad. Bknz. ANSİKLOPEDİ.)

nivîsên zêrhelî, 1.350 kg giran, 1005 rûpel, 24x16.5 cm ebad û helbet buhayê xwe jî 40 YTL be, hingê hukmê xwe dibe wek hedîsekê, dê kîjan kes bikaribe yan jî curetê bike û rabe ji sehîhbûna wê bikeve nava şik û gumanan?!...

Birêz Mustafa Borak mutewazîbûna (!) xwe bo me dide nîşan û dibêje, "Ji bo ku pirtûk zêde stûr nebe, gelek biwêjên hemwate bi kurtenivîsa bnr. hatine nîşankirin. (r.23)" lê ez viya bibêjim, bila ciwanmêrî û qenciya wî ji wî re be! Çünke vê yekê li ser stûrbûn an jî tenikbûnê bi qasî nîvrûpelî jî tesîrek nekiriye. Wekî din her tiştî; dirêjbûna berhewa ya pêşgotinan, sistematîka îzehetê, mîzanpaj, -versiyon ne tê de- bi çend awayî nivîsandina îdyomekê, ji sedî nod (% 90) îdyomên çêkirî yên sexte, ewên ku motemot an jî bi awayekî şaş ji tirkî hatine wergerandin, li ser navê îzehetê di nava wateyê de îllahîm dubarekirina îdyomê ya bêwate... her tişt bi eşkerayî bang li me dike, bê hela çawan ji her hêlê ve zorê li xwe kirine ku pirtûk stûr be. De bila stûr be!

Çima stûr? Lewre, di hişmendiya kes an jî civakên paşdemayî de naverok û qelîte û sehîhbûn qet ne muhîm in, kitêb çendî stûr be, paye û rûmeta xwe jî ewçend zêde ye! Belkî hûn jî pê hesiyan, nivîskarekî me yê hêja çawan xwe nepixandibû û gotibû, "Romana herî stûr min nivîsiye!..." (Bijî!) Êdî kî dikare li ber camêrî xeber bide! A hîkmeta stûrbûnê ev e...

Ji min re wisan dixuye ku ne hemû lê di bingeha xeletî û şaşiyên vê pirtûkê de ev nexweşîya stûrbûnê heye.

Birêz Mustafa Borak derbarê xeba-

ta xwe ya berhevkirina îdyoman de tiştêkî balkêş dibêje, "... Min di van civînan de yên di dest xwe de xwendin da ku bên bîra wan û ew jî yên nû bidin ser. (r. 12)" Niha ez viya bibêjim, berhevkirina folklorê bi tena serê xwe dişîplînek e; xebateke ewçend hesas e ku pisporî û meharet û qabîliyeta teybet jê re divên. Lêbelê ger bi kurtasî bête gotin, berhevkirina folklorê li ser xwestekan nayête kirin; yanî, ne dirust e ku meriv civînan li dar xîne û jî kesekî re bibêje, "Ji kerema xwe re bo min çend îdyoman an jî çend gotinên pêşyan bibêje û ez ê jî berhev bikim..." (Ev ne darehirmî ye ku em bihejînin û hirmî jê birijîn!...) Çünke, folklor -bi taybetî jî îdyom- di nava zimên de wisan kelijîne û dirûv girtine ku bes dikarin bi axiftineke xwezayî rast werine gotinê. Ger ji axiftinê werin berhevkarin, hingê divêt berhevkar jî guhdarekî bêdeng be, berhevkarîya xwe qet nede hîskirin û tiştê ku hatiye gotin, ji xwe re bi awayek qeyd bike. Na, ger te ji yekî xwest ku bo te îdyomê bibêje, hingê ew qalibê otantîk difelişe. Nexwe, pişt re jî tu yê rabî wateya îdyomê jê bipirsî. Îhtîmaleke mezin, dê ew bi xwe wateyê jî şaş îzeh bike, jixwe êdî kes nikare ji nêv derbikeve!...

Di serî de ji îfadeyên camêrî dixwuye ku ew qet jî ne şarezayê berhevkirina folklorê ye û ev kar, ji her hêlê ve ne karê wî ye! Karê ku meriv baş ji heq derneyê, mebejin ku ev zimanek be, meriv qet destê xwe pê neke hezar qat çêtir e ji kirinê.

Birêz Mustafa Borak di destpêkê de nêzikî 20 rûpelî tiştin qiset dike; gotinê

virde-wêde digêrîne, bi dehan mînak ji gotinên pêşyan û îdyoman dide lê rasterast û bi awayekî zelal nikare bibêje îdyom çi ye. Lêbelê ji bo ku bibe xwedî kitêbeke stûr, hema çi ketiye ber an jî çi hatiye bîra wî; çiqas karibûye li hev bîne, li ser navê îdyomê tiştin li dû hev rêz kirine, şewirmendên Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê jî wan tesdîq kirine (!) û wek *Ferhenga Biwêjan* pêşkêşî me kirine.

Dema ku camêr dixwaze bo me îdyomê tarîf bike, gelek tiştên şaş dibêje. Ji vana yek ev e, ku dibêje :

"Biwêjek li gorî rewşê hin caran rengdêr e, hin caran navdêr e, hin caran jî dibe lêker. Mînak:

"Stûxwar" (rengdêr),

"Stûxwarî" (navdêr),

"Stûxwar bûn" (lêker)

Lê her sê jî ji aliyê wateyê ve biwêj in. (r.22)"

Di zimanê kurdî de jî û di zimanên din de jî gelek peyvên hevedudanî yên wisan hene ku bi tena serê xwe jî û di nav hevokê de jî nabin îdyom. Di lêkerê de jî, wisan dixuye ku ferqa di navbera "bûn" û "bûyin"ê de jî nehatiye zanîn! Mesela ev rengdêr bi vî awayî nabe îdyom:

"Stûxwar bûn (stûxwar man)

Bê çare li holê man. **Ew qas ewledê wî jî hebûn, lê jina wî ku mir, mêrik stûxwar bû û li holê ma.* (r. 840)"

"Stûxwarbûn/stûxwar bûn" nabin îdyom. Em bibêjin, "kezîzer, kezîkur, gulîbirr, rûreş..." tev heman tişt in (*rengdêr an navdêr* û te divêt bila *lêker* bin); du peyvên hevedudanî ne. Heke "stûxwar bûn" îdyom be, divêt "kezîkur bûn" jî bibe îdyom! Her wiha,

di kurmanciyê de bi hezaran peyvên wisan hene, çima ên din negirtine ferhenga xwe? Lêbelê ger îllahîm em rabin ji van her du peyvên îdyomekê bixuliqînin, hingê divêt wisan bête nivîsandin:

stûyê xwe xwar kirin: li ber gerîn; lava kirin, rica kirin; xwe reben kirin; belengazî, teslimiyet an jî bêçaremayîna xwe nîşandan

keziyên xwe kur kirin: şînî bûyin, şînê gerandin; li dû yekî mirî xweşikbûna xwe xirab kirin; dev ji xwebewekirinê berdan

Bo numûne, dema ku em bibêjin, "Ew yekî stûxwar e", di vir de wateya xwe ya rasteqîn ew e ku, stûyê wî kesî xwar e, ango stûyê wî ne rast e. Bi vî awayî ne îdyom e, bi tenê rewşekê dîyar dike (navdêr?), wek ku em bibêjin "Ew yekî rîhspî ye". Îcar, dema ku em bibêjin "Ew yekî stûxwar e" (ji ber ku *jina wî miriye?*), ev jî manaya rengdêrekê (sifet) nîşan dide, wek ku em bibêjin "Ew yekî xemgîn e". Bala xwe bidinê, yek peyv e, du wateyên cihê ne lê her du jî ne îdyom in, bi vî awayî nikarin bibin îdyom! Lê çi dema ku em bibêjin "Wî stûyê xwe xwar kir", a li vir dibe îdyom. Çima? Çünke, di vî hevoka dawîn de îbareya "stûyê xwe xwar kirin"ê di wateya mecazî de ye, ango di wateya tabîrê de hatiye karanîn. Newxe, şertekî bingeşîn a îdyom bûyîne jî divêt di wateya mecazê/tabîrê de be!...

Niha ez jî dizanim ku xebatên bêqusûr nîn in. Ger xebatek nîvenîv jî xwedî qusûr be, meriv dikare bi fesal xwe lê nêzik bike lê ger berhemek ji çar paran sê par û sê ribên xwe şaş be

hingê ez jî nizanim ku meriv bi uslûbeke çawan û bi kîjan metodî kirîtikê bike? Ev *Ferhenga Biwêjan* ku di warê xwe de tekane ye û ji aliyê qewareyê (hecm) ve jî (bênezêr be!) gelek stûr e, ger ez rabim hemû xeletiyên wê binivîsim, hingê divêt kêmtir deh-panzdeh hezar rûpel bêne nivîsandin! Ji wê çendê ez dê ne bi awayekî sistematîk lê di ser re çend numûneyan pêşkêş bikim. Lê beriya wê, ji bo îddîayên "Ev ferhenga biwêjan di warê xwe de tekane ye. (r. 5)" û "Di xebatên ku heya niha hatine weşandin de kesî biwêj wek vê xebatê bi wate û bi mînak nenivîsîne. (r. 11)" ez dixwazim xwendevan li kovara Vate, hejmarên 17, 18, 19, 20, 21, 22... û sala weşandina wan, her wiha, li berhemên weşanxaneyê Vateyê jî binihêrin. Çünke gelekê kurdan pir hewesdar in ku dîrokê ji xwe bidin destpêkirinê, wek îddîaya nivîsandina romana yekemîn a kurdî!...

Mînakî Ji Şaşîyan

Digel ku îdyom ruh an jî kakilê zimên in lê zimanê camêrî ne zimanekî xas û xwezayî ye; tu bêhn û tahm û ekla zimanê kurdî jê nayê, seranser zimanekî çêkirî û naylon e; tu hevoka ku li gor qaydeyên gramera kurdî rast hatibe nivîsandin nîn e, ne xwedî tu stadardekê ye; ne di yê berhevkirî yan jî wergirtî de, lê di axiftina wî bi xwe de heman peyv bi çend formên hatiye nivîsîn û her wiha, îdyom li gor sistema rêzkirina alfabetîk jî nehatine rêzkirin... Lêbelê ez dê bêhtir li ser mentiq û wateyê bisekinim. Em ferz

bikin, ji îdyoman yeke wiha:

"Di kulekê de ketin

Bêrûmet bûn. **Ez çûm mêvaniya wan lê te digot ez di kulekê de ketime, wekî merî û însanan li min nenihêrîn.* (r. 290)"

Di kulekê de ketin (bacada düşmek), ne ku ji kulekê de yan jî di kulekê re ketin, li nava kulekê ketin e. Û tiştêkî wisan jî ne mumkûn e, çünke kulek ne meydana beza hespan e ku meriv tê de bimeşe û bikeve! Bes meriv dikare jê bikeve. "Têdeketin" û "Jêdeketin" du kiryarên cihê ne. "Bacadan düşmek = Di kulekê re ketin/Ji kulekê ketin" e. Û her wiha wateya xwe ya tabîr/mecaz an jî îdyomkî/biwêjkî jî, ku camêrî gotiye "Bêrûmet bûn", lê ji ber ku camêr jî binî ve şaş e, lewma jî ev îdyom bi vê şaşbûnê dîsan jî tu eleqeya xwe bi "Bêrûmet bûn"ê ve nîn e! Her wiha, ew hevoka ku camêrî ji bo zelalkirina wateyê lê zêde kiriye jî, ji bilî şêlokirinê tu wateya "bêrûmet bûn"ê jî nade! Çünke dibêje, "...wekî merî û însanan li min nenihêrîn." Yanî, ji mentîqa vê hevokê ev tê famkirin ku "di kulekê de ketin" kesî nake bêrûmet; qusûr ne yê ketî ye, ewên ku lê dinihêrîn xwedîqusûr in, lewre wan wekî merî û însanan li wî yê ku di kulekê de ketiye nenihêrîne!

Ev "Bêrûmet bûn" di çi wateyê de hatiye karanîn? Çünke, wateya "Onursuz oldular"a tirkî dide. Lêbelê wisan dixuye ku wan ne di vê wateyê de xebitandiye, ez guman dikim ku di wateya "Onursuz bir duruma düşmek" yan jî di wateya "Onursuz olmak" de hatiye karanîn. Ger di wateya

"Onursuzlaşma" de bûya, divêt "Bêrûmetbûn" bihata nivîsandin û ger di wateya "Onursuz olmak" de bûya, hingê diviyabû wek "Bêrûmet bûyin" bihata nivîsandin.

Wateya wê îdyomê ne "Bêrûmet bûn" e, belkî meriv bikarîbe wisan îzeh bike:

di kulekê re ketin: ji derdora xwe bi qasê ku heq dike qedr û qîmet nedîtin; neheqî lê hatin kirin (Hesenî ji birayê xwe re got, "Tu çima para min înkâr dikî, ma ez di kulekê re ketime? Wate: Ew dê û bavê ku tu jê ketiyî, ez jî ji wan ketime, heqê te çiqas be, yê min jî ewqas e!)

Lêbelê, ne ji peyv û hevok û îzehetên qasê vê îdyoma ku camêran wisan şatopato rêz kiriye lê ger meriv piçekî serwestê folklor û kultura kurdî be, îcar ji bo îzeheta îdyoma wan jî, teqrîben dê têbigihê ku îdyomeke wisan heye:

segê nevexwendî bûyîn: xwendî yan jî mêvanê ku bêyî vexwendinê (ji ber xwe ve) çûbe şahiyekê yan jî mêvaniyê bûyin (Ew segê neve-xwen dî ye. Wate: Kesî ew venexwendîye, ji ber xwe ve hatiye dawetê, xwe daxistîye sewîyeya segekî, rûmetê medîne wî! Yan jî, tu dibêjî qey em segên nevexwendî ne, tew mazûbanan li rûyê me jî nenihêrîn, tu rûmetekê nêdan me!...)

Seranser bi vî awayî, tu îdyomeke heqîqî ya ji folklorê kurdî bi awayekî rast û tekuz di vê qasê ferhengê de cih negirtiye, her wiha, tu îdyom bi awayekî rast îzeh jî nebûye. Ger ji bo îdyomek a ji Ferhenga Biwêjan evqas şîrove bête nivîsandin, ku helbet divêt

li ser gişan bête nivîsandin, çunke ji bo ku ez dirêj nekim min ewa kêmtêşqe le hilbijart, ê de hûn felaketê texmîn bikin!...

Peyvên Balkêş

"Atar anîn serî (yekî)

Dek û fen li yekî kirin. **Serhat atar anî ser me lê bi ser neket.* (r. 51)"

Ez vê peyvê (atar) hîn nuh di zimanê me de dibînim. Ji îzehetê têdigihêmin ku wateya xwe neyînî (menfî) ye. Em ferz bikin ku me vê peyvê (atar) û vê îdyomê qebûl kir. Lêbelê, îzeheta wê hişê min tevlihev kir! Bala xwe bidinê, di îdyomê de dibêje "atar anîn serî" lê di îzehetê de dibêje "atar anî ser me". Ez dizanim ku di zimanê kurdî de "serî" û "ser" du peyvên cihê ne, her wiha "anîn serî/anîn serê yekî" û "anîn ser/anîn ser me" jî du wateyên ji hev cihê ne, tu pêwendiya wan bi hev ve nîn e. De werin safî bikin!

Ji aliyê din, di zimanê kurdî de kes nabêje "dek û fen" lê wek qalibekê "dek û dolab" an jî "fen û fût" bi hev ve têne gotin. Heke îdyom be, ew îzeheta ku hatiye kirin belkî îdyom be, ne ku îdyoma camêrî! Meriv dikare wisan bibêje:

li serê yekî dek û dolab gerandin: li yekî hîle kirin, xapandin; derheqê yekî de bi nihênî amadekariya tiştên xirab kirin

Ev wisan, lê dema ku min wê îdyoma li binî xwend, hişê min ê tevlihevibûyî xirabtir bû! Çunke di wê îdyomê de jî ev peyva "atar" îcar bi wateyeke erênî (musbet) hatiye

karanîn. Bala xwe bidinê, dibêje:

"Atara (yekî) li serê (yekî) bûn

Ketin rewşeke erênî. **Atara min li serê te be, tu derd û kulan nebînî.* (r. 51)"

Xulasa min fam nekir, gelo ev "atar" çi ye? Tiştêkî baş e yan xirab? De werin vî kerî di vî bihurî re derbas bikin!

Îdyomên Çendbarebûyî

Versiyon ne tê de lê bi sedan, belkî jî bi hezaran îdyomên çendbarebûyî hene. Ez nikarim hemûyê wan nîşan bidim lê ji wan, mînakêk jê wisan e:

"Av di gerdênê de xuya kirin

bnr. Av di sûretê de xuya kirin (r. 51)"

Li jêrî vê îdyomê îcar dibêje:

"Av di gerdênê (yekê) de xuya kirin

Pir bedew û spehî bûn. **Gurî li devê derê qesrê li ser kursî rûniştiye, bala xwe daye Gulperiyê qîza Hesên Axa, avê ku vedixwe, di gerdênê wê de xuya dike.*" Celîlê Celîl, Ordîxanê Celîl (r. 51-52)"

Ez têngîham ku cihêtiyeke çawan di navbera van her du îdyoman de heye ku dubare bûne û her wiha, yekî îzeh kiriye lê ji bo ewa din dibêje "bnr. Av di sûretê de xuya kirin". Û li jêrê wan jî dibêje:

"Av di qirika (yekê) de xuya kirin

bnr. Avê di sûretê (yekê) de xuya kirin (r. 52)"

Ji bo ku ez lê binîhêrim, min her du bnr. jî nedît. Lê ev îdyoma li jêr hebû:

"Av di sûretê (yekê) de xuya kirin

Pir bedew bûn. **Maşelêh bûka Zero wisa ne ku av di sûretê de xuya dike.* (r. 52)"

Her sê jî ne wekhev in:

"bnr. Av di sûret de xuya kirin (r. 51)

bnr. Avê di sûretê (yekê) de xuya kirin (r. 52)

Av di sûretê (yekê) de xuya kirin (r. 52)"

Di hevoka îzehetê de "av"ê nekiriye bold. Li gor sîstema camêrî, ger em "av"ê hesab nekin, em dê ji ku bizanibin ku *di sûret de* çi *xuya* dike? (Tu sîstem û standard nîn e, hema elelkeyfek!) Em viya jî bidin aliyekî, ez dixwazim bipirsim bê çima ji bo îdyoma jorîn gotiye, "Pir bedew û spehî bûn." lê ji bo ya jêrîn bi tenê dibêje, "Pir bedew bûn.", heke "û spehî" jê kêmbê, çi ferqa xwe çêdibe? Û ez ténagihê ku însan avê vexwe, çima di sûret de dixuye?! Di gerdenê de xuyabûna avê -tabîr/mecaz- hebe jî ev yek dikeve serê meriv, çunke rîya avê ye (tabîr/mecaz ne bementiq in!), lêbelê ez nizanim av çawan di sûret (rû) de dixuye! Baş tê zanîn ku dema însan avê vedixwe, ne ku bi aliyê sûret/rû de berjor diherike, na, di gewriyê re berjêr diherike. Îcar çi îşê avê di sûret de heye?!

Ferhenga Biwêjan a stûr wisan bi tevliheviyên komîk dagirtiye ku gelekê caran ji hêrsbûnê wêdetir êdî kenê meriv tê, eynî wek lîstika zarokan e. Mesela dibêje:

"Av ku di ser de qelaptî, ya bihostek, ya çartilî

Mirov ku nok bû nav, kêmbê an jî zêdebûn êdî ferq nake. *"*Av di ser de qelaptî, ya bihostek, ya çartilî.*" *Zana Farqînî* (r. 52)"

Wek ku dixuye, camêrî li binê hin îdyoman navê nivîskarekî nivîsandiye lê çavkaniya xwe nedaye xuyakirin.

Lewma jî, nayê zanîn gelo bi rastî jî vî nivîskarî hevekekê yan jî îdyomeke wisan karaniye yan na? Heke karanîbe, gelo di sohbetê li ser piyan an jî di belegeyê nivîskî de? Heke belge be, ev kîjan e? Niha ez ji vê hevoka lihevhatî ketim gumanê! Gelo îdyomeke wisan heye yan na? Çunke ez dizanim ku îdyomeke wisan heye: Ger meriv kete avê ha li çokê ha li navê! Lê di *Ferhenga Biwêjan* a hêja û stûr (!) de tune ye. Sedemên din ên gumankirina min jî hene ku, ya pêşî ev e: Di yekê de "ku"yek zêde ye yan jî di ya din de "ku"yek kêmbê, çima? A duduyan jî, ez nizanim gelo di çavkaniya xwe de peyva "çartilî" di wateya "çar tilî" de hatiye xebitandin û li vir wek xeletiyê teknîkî bi hev ve zeliqîye, yan jî, di rastiya xwe de peyveke xweser ya wek "çartilî" (pîvan) heye? Her wiha, min viya jî fam nekir ku di îzehetê de dibêje, "Mirov ku nok bû nav". Ev, tê çi wateyê, çawan *mirov bûye nok nav*? (Mirov ku nok bû nav,: Insan/kişî ki nohut oldu ad/iç,) *Noka* çi, *navê* çi? Ez baş nizanim, gelo xwestiyê bibêje, "Noqî avê/navê bûyin; noqavî bûyin (bi tirkî: suya batmak)" an jî tiştêkî din?

Çend rûpel bi şûn de jî dibêje:

"Avê ku da serî, çi bihostek çi çartilî

Mirov ku kete nav êdî ji wê şûn de ne xem e. *Êdî ji min re derka wê nîn e, jixwe ketime nav. Avê ku da serî, çi bihostek çi çartilî. (r. 58)

Ji serî de bibêjim ku ev "derka wê" çi ye, gelo peyveke wisan (derk) heye? (Peyvek ji peyvên balkêş!). Gelo "derketina ji nava wê" bûye "derka wê"? Û

her wiha, *av çawan dide* yan jî *daye serî*, ku *çi bihostek çi çartilî* yan jî *çar tilî, êdî ji wê şûn de dê nebe xem?* Li jor gotiye "ferq nake", lê di viya de dibêje "ne xem e" û her wiha, di îdyom an jî wê hevoka lihevhatî ya jorîn de dibêje, "Av ku di ser de qelaptî," gerçî jî aliyê gramerê ve şaş e, lê qet nebe ji aliyê wateyê ve kê-m-zêde tê famkirin ku bê hela dixwaze bo me çi bibêje, lê di îdyoma jêrîn de dibêje, "Avê ku da serî," û her wiha, îzehetên wan jî ne wekhev in. Ez dixwazim fam bikim ku gelo çi ferq di nava wan de heye û dîsan, ez dixwazim bînim ber çavê xwe, *gelo av çawan dide serî*, yan jî *av dayîn serî* wateyek an jî termeke (têgeh) çawan e? Heram be ku tiştê hatibe ber çavê min an jî wateyek/îzehetê hatibe bîra min! Ez nizanîm çi navî li vê kirinê daynim?!...

Ji aliyê din, çima ew peyva "çar tilî" li jêr ji hev çûye û bûye "çar tilî" û dîsan, di îdyoma jorîn de "çi bihostek, çi çartilî" lê di ya jêrîn de "çi bihostek çi çartilî" hatiye nivîsandin, yanî di yekî de vîrgul (,) heye lê di ya din de nîn e, çima? Lewre, tê zanîn ku vîrgul (,) ji ber keyfîyetê nayê xebitandin!... Dibe ku camêr bibêjin, ev tişt-miştên hûrik in! Lêbelê, ewên ku ji zimên fam dikin, divêt teqdîr bikin ku di nêv hevokê de ne bi tenê hebûn û nebûna wî, ew cihê ku vîrgul (,) tê danîn jî dikare wateyê ji binî ve biguherîne, mebejin ku ev jî ferhengê be!

Ez naxwazim serê we biêşînim, digel ku ne qabilî tehemulê ye lê ji kerema xwe re sebr bikin, hema bi kur-tahî ez dê bala we bikişînim ser çend îdyomên balkêş û tevlihevî û şaşiyên din:

"Avrî avêtin (Awir avêtin)

bnr. Awir dan

Avrî (awir) li (yekî) dan

Di demeke kurt de bi bandor li derekî yan jî li tiştêkî nihêrîn. **"Em gihîştin rasta xwendengeha wê û ez bi tenê hêlam, berî li derî berze bît, avriyek li min da û çû..."* Îsmet Mehemed Bedel

Awir pê ve dan

bnr. Awir dan

Awir tê de çûn

Bi awayekî baldar lê nihêrîn.

*Awirên min wisa di wê de çûn ku pê aciz bû û rûyê xwe guhest.

Awirên şewat avêtin

Bi awayekî xemgîn û keser nihêrîn.

**Dema ku di hucreyê zindanê de ez bi wî halî dîtim, awireke şewat avête min.*

Awirên tûj avêtin

bnr. Awirên tîrş avêtin

Awirên xwe jê dûr xistin

bnr. Çavê xwe jê revandin

Awirên xwe ji ser hilnedan

Xistina bin bandora xwe. Tim şopandin. **Min çawa kir, Canxwas awirên xwe ji ser min hilnedan.*

Awirên xwe tûj kirin

Bi armançê neyînî yan jî xerab li kesekî nihêrîn. **Sosinê awirên xwe tûj kirine, dixuye ku dê tiştinên xerab bibêje.*

Awir (avrî, avrû) lêdan

bnr. Awir dan

Awirên tîrş avêtin

Bi awayekî xerab û bi niyeteke nebaş nihêrîn.

**Salo wisa awireke tîrş avête ku Temo (r. 59-60)"*

Peyva "guhest⁽²⁾"

di çi wateyê de hatiye karanîn, di wateya "bada" yan jî "fetiland" de? Çünke, "guhastin" di wateya "taşmak" a tirkî de ye. Yanî, dema ku em vê hevokê wergerînin tirkî tişteki wisan derdikeve "... aciz bû û rûyê xwe guhest: ...rahatsız oldu ve yüzünü taşıdı." Meriv rabe qesten zimanê kurdî xirab bike jî ewçend biser nakeve. Her bijî!...

Zimanzanî ne pêwîst e, hema xwendevanek ku piçek aşinayê/a vî zimanî û kultura kurdî be, heke bala xwe bide ser van çend îdyomên (!) ku min jê hildane û awayê nivîsîn û îzêhetên wan û ew zimanê ku hatiye karanîn, hingê ez bawer im dê têbigihê ku ev çi ferhengeke hêja ye(!). Bala xwe bidinê, dibêjê "bnr. Awir dan" lê ez di temamê vê ferhenga giranbuha de geriyam, mixabin, min nedît, "Awir dan" nîn bû ku ez lê binihêrim bê hela ew çi ye? Ê jixwe, heke "awirdan/awir dayin (bakma/bakmak)" jî îdyom be, hingê "avdan" û "xeberdan" û "bazdan" û "pêvedan..." jî îdyom in! Gelo evên hanê çi qebehetî kirine ku di vê ferhenga zêrîn de cihê wan nîn bûye?

Em dizanin ku di zimanê kurdî de "tûj nihêrîn" heye û ev peyva "tûj" ne di wateya "acı" ya tirkî de lê di wateya "keskin" de ye. Gelo we kesî "awirên tîrş" tahm kirine? Xwedê me bisitirîne, ger "awirên şor" jî hebûna me

² Hejar (Evdirehman Şerefkendî), Ferhengî Kurdî-Farîsî, Çapî Sevvom, Intişarati Siroş, Tehran-2003, r. 537 (Veguhastin: Rragiwêzan, le şiwênêk bo şiwênîtir çûn; intiçal) û Farqînî, Zana, Türkçe-Kürtçe Sözlük, İstanbul Kürt Enstitüsü yay. İstanbul-2000, (taşma/taşmak maddeeri) s. 1103-1104

dê çi bikirana?!... Ê niha ez ji dilê xwe yê xas dipirsim, gelo we kesî bihistîye ku di nava kurdan de jî "awir (nihêrîn; mêzekirin)" re "awrî", "avrî" yan jî "avrû" hatiye gotin? Camêrî hevoka "Em gihîştin rasta xwendengeha wê û ez bi tenê hêlam, berî li derî berze bît, avriyek li min da û çû..." jî bo vê şaşiya xwe kiriye bingeh, lê ji ber ku çavkanî ne diyar e, lewma jî em dê nizanibin gelo Îsmet Mehemed Bedel peyveke wisan karaniye yan na? Ger karanîbe, şaşıyeke teknîkî ye, yan jî ew ne serwextê zimanê nivîsandinê ye, lewma? Dibe ku zimanê (qelem; pênûs?) camêrî bi xwe negeriyaye ku bikarîbe bibêje "awirek", lewma jî gotiye "avriyek", çünke li gundê me jî camêrekî zimangiran heye, wan çendê berê di çamûrê de mabû û gazî dikir, digot "Wellliin, şalltîgê m' ketne şamûllê! (Weriiin, lastîgên min ketine çamûrê!)", nexwe, ger birêz Mustafa Borak bibihîstana dê viya jî wek îdyomê bixistana Ferhenga Biwêjan û Ensîtuya Stenbolê jî helbet dê çap bikirana!...

Zimançepelî

Birêz Mustafa Borakî seranser zimanekî çepel karaniye û wisan cihaneke fehş û çors radixîne ber çavan ku li gor vê ferhengê, meriv dikare sond bixwîne û bibêje, di miletê kurd de ji binî ve ne esalet û medeniyet, ne edeb û terbiyet û ne jî nezaket heye! Ji vê cihanê çend mînak:

*"*Diya Serfirazê neviyê min avpîvazî kiriye diya wî dike nake tişteki naxwe. (r. 13), *Remezan yekî bêbav e, ji ku hatiye û kurê kê ye ne kifş e. (r. 95), * Fazilê*

gebrax helbet şerm nake. (r. 101), * *Boçika Eyşa Nado lê dixure, dîsa ji pey Seyadê Kemal naqete.* (r. 164), * *Piştî wan gotinên xwe yên şelişî Mexpûle kengê ku li çav Berfo diket, wê watrê ku bi bin erdê diket.* (r. 110), * *Hezîma qîza Nisoyê Hêlik Çortan.* (r. 123), * *Çîlêya Qûnsepet wê deh boçikan jî pê ve girê bide wisa bibêje.* (r. 164) * *Dîsa qîza Kemalê Çîpxwar boçika xwe li ba dikir û hemû xortên taxê bi pey xwe dixistin.* (r. 165), * *Xatûna çi ye, hema bûye avrûya mêrên taxa me.* (r. 169), *Karê wî bînamûsî jî wekî darika hewedelê tevdan e.* (r. 170), * *Çi ye dîsa vê jinikê dawa xwe daye ser serê xwe, derketiye meydanê, ma xwediyên vê tune ne?* (231) * *Ew qas xwarinên xweş hebûn, lê Xanê ji zotikê xwe carekê jî devê xwe pê nekir.* (r. 266), * *Nizanim Derdo çi bi Gewê kiribû, diya Gewê devê xwe girt û qûna xwe vekir.* (r. 270)"

Ji vana gelek fehştir hene ku min hilnedane.

Ma ev ne lîstika zarokan e, ev Ferhenga Biwêjan e! Enstîtuyekê çap kiriye û dê ji milyonan kurdî yan jî kordologên ku hene û yên ku hîn dê bîne dinê re bibe referans, bibe çavkanî, bibe babeta tez û lêkolînan...

Ma ewqas hêsan e ku meriv rabe webaleke wisan bigre stûyê xwe?!...

Îdyomên ku ji Tirkî Hatine Wergerandin

Bêguman di navbera gelek zimanan de û her wiha, di navbera zimanê kurdî û tirkî de jî danûstendina peyvnan, îdyoman û hwd. çêbûye, yan jî, gelek qalib di gelekê zimanan de di formeke wekhev de ne. Lêbelê dema ku tiştek bi kurdî yan jî tirkî be, meriv çawan jî

bike, dîsan jî ew tişt ji dirûv û mentiq û taybetmendiyên xwe bi eşkerayî aîdîyeta xwe bellî dike. Ji aliyê din, ger îdyomên me bi awayekî rast bîne berhevkirin û qeydkirin, tu pêwîstiya me bi îdyomên tirkî nîn e. Îdyomên tirkî di tirkî de, yên kurdan jî di kurdî de xweş in. Her wiha, her kes dizane ku gelek hêjahiyên kurdan hatine talankirin, hatine dizîn; di serî de muzîk û gelek tişt ji folklorê kurdî li zimanê tirkî hatine wergerandin...

Jixwe, talan û dizî ji karên pîs ên zaliman in. Îcar, heke mezlûm xwe bizane, ew şeref û heysiyeta mezlûmiyetê hezaran car jî selteneta zaliman birûmettir e, lê na, heke mezlûm jî xwe tenezulî van karên pîs bike, ku bi ser jî nakeve lê rûmeta xwe dadixîne sewiyeya zalim û jixwe êdî, ew zilma ku kişandîye jî ji kîsê wî diçe! Lewma jî, diziya îdyomên tirkî belkî ferhengê stûr kiribe lê tu qîmetek nedaye folklorê me, tew di ser de jî mentiq û sistema zimanê kurdî herimandîye!...

Îdyomên ku motemot yan jî bi awayekî xirabkirî (ji bo ku rêçê ji ser xwe bide windakirin, çewt wergerandîne!) hatine wergerandin gelek in. Lêbelê ez dê wek numûne vana nîşan bidim.

"Ba çandin, bahoz çînîn

Mirov ku xerabiyekê bike, dê rastî xerabtirînê bê. * *Zû nebe jî lê gelek caran kesên ku ba biçînîn, wê bahozê biçînîn.* (r.65)"

Tirkiya wê:

"Rüzgar ekip fırtına biçmek: Yaptıdı kötülüğün çok daha büyüdü ile karışlaşmak.⁽³⁾"

³ Bezirci, Asım, Deyimlerimizin Sözlüğü, Gendaş Yayınları, İstanbul-1991, s. 311

"Aqilê xwe revandin
bnr. Aqilê xwe winda kirin (r. 46)"

Tirkiya wê:

"Aklımı kaçırmak: 1) Delirmek, deli
gibi olamk. 2) Çılgınca, yersiz işler
yapmak. (4)"

"Ew çi çavê diya xwe ye, ... (r.261)"

Tirkiya wê:

O ne anasının gözüdür.

İdyomeke din a balkêş:

"Baş li me nagerin, pîs jî ji me
venagerin (danagerin)

Kesên baş na, lê yên xirab dev ji
yekî bernedan. **Lê mixabin, baş li me
nagerin, pîs jî ji me venagerin.* (r. 73)"

Tirkiya viya jî ev e: "İyisi bizi bul-
maz kötüsü bizden vazgeçmez".

Jixwe, tu pêwendiya vê gotina ku
şehar çocixleriye Diyarbekirê dibêjin
bi îdyom bûyîne ve nîn e, lê her çawan
bûye, bi awayek gihaye ber guhê birêz
Mustafa Borak, lêbelê wek ku tê dîtin,
ji ber ku wergera wê xirab çêbûye
lewma jî di kurdî de tu wateya xwe
nemaye û her wiha, îzeheta xwe jî,
heman tişt bi du awayî hatiye
îfadekirin, ewqas!

Kultura Siyasî û Pîvanên Exlaqî

Kesin hene, ji ber ku di nav qalîkê
xwe yê cematbûnê de asê mane û heke
kultura wan a siyasî li ser esasê
fanatîzmiyê şêkil girtibe, êdî di têkilî û
pêwendiyên xwe de, di xîtabkirinê de û
tew di xebatên zanistî (!) de jî nikarin
binhiş û refleksên xwe ji wan hisên
çors û bêedeb xalî bikin...

⁴ Bezirci, Asum, Deyimlerimizin Sözlüğü, Gendaş
Yayınları, İstanbul-1991, s. 30

Xebata li ser zimên û amadekirina
ferhenga biwêjan karekî zanistî (ilmî)
ye. Bêguman zanistî objektîvî ye,
meyla xwe bi hîzb û komik û komel û
partiyên siyasî û îdeolojiyan nîn e.

Ev çend mînakên li jêr derbarê kul-
tur û zîhnîyet û exlaqê siyasî yê
amadekarên Ferhenga Biwêjan de
fîkreke didine me, ji kerema xwe re baş
bala xwe bidinê:

"Bêxêr û bêoxir bûn

Jê xerabî û nepakî hatin. *Ev
Mistoyê Berzan mirovekî bêxêr û
bêoxir e. Roja ku derkeve pêş mirov,
ew roj reş dibe. (r. 100)"

"Berzeqî bûn

Li hemberî mezinan di nav helwest-
ek neyînî de bûn. *Ev lawê Berzan
wisa berzeqî bûye ku derdê wî nayê
kişandin. (r. 93)"

Û li beramber vana jî, ev hene:

"Bêje bimore bimore, bimîne
bimîne.

Tu car ji gotina yekî derneketin.
*Serokê tevgera azadî ya kurd, çi bibê-
je ew e, bêje bimore bimore, bimîne
bimîne. (104)"

"Mora xwe lê xistin

Bandor lê kirin. **Di wê pêvajoya
xeter de dîsa jî Serok mora xwe li
rojevê xist.* (r. 677)"

"Berzeqî bûn" çi ye, min nebi-
hîstîye û ez nîzanim lê "Mora xwe lê
xistin" jî tirkî hatiye wergerandin
(damgasin vurmak).

Em viya li vir bihêlin, *Mistoyê
Berzan* ê ku li gor Ensîtuya Kurdî(!)
ya Stenbolê *mirovekî bêxêr û bêoxir e*
jî em bidin hilekê û her wiha, em *lawê
Berzan* jî, ku li gor xwediyên vê fer-
hengê *li hemberî mezinan di nav hel-*

*westek neyînî de ye û derdê wî nayê
kişandin* bidin hêleke din! Lê ev peyva
"Serok" li vir ne navekî taybet, rengdêr
e. Ê em dizanin ku di nivîsîna kurdî
(Latînî) de bi tenê navên taybet bi herfa
mezin dest pê dikin, ne ku rengdêr
(sîfet)! Her wiha, ihtîmaleke mezin li
nêv kurdan bi dehan, dibe ku bi sedan,
heta ku bi hezaran serok (başkan; reys)
hebin. Nexwe, her kes rabe jî bo serokê
xwe vê peyvê bi herfa (S) mezin
binivîsîne, gelo dê tu qaydeyek bo
nivîsandinê bimîne?

Wek Encam

Xulasa, gelek kes û sazî hene ku bi
zimanê kurdî re mijûl dibin an jî bi
kurdî dinivîsînin, ez nîzanim derdê
wan çi ye lê tam hay jî xwe nîn in ku çi
dikin, lewre bi van xebatên xwe re
hezar gelemşe û teşqeleyî dixînin nava
zimên û edebiyata me; lîteratura me
diherimînin û dihêlin! Jixwe, dema ku
ziman biherime êdî tu tiştek paqij
namîne!...

Ev berhemên bi vî rengî siberojê
dibin referansa şaşiyên mezintir û her
wiha, felişîna sîstem û mekanîzmaya
zimanê me. Ê jî min re wisan dixuye
ku sed kes (kesên bi rastî jî zana) sed
sal li ser bixebitin, dîsan jî ez ne bawer
im dê bikaribin vê texrîbata bûyî bert-
eref bikin. Niha di roja îroyîn de jî me
ve naxuye lê bi qasî pêncî sal bi şûn de
jî rûyê van xebatên bi vî awayî, (heke
axiftvanên wî hebin!) lewitîna vî
zimanî tê ber çavê min û pê re jî girîn
dikeve gewriya min.

Heyf ku çi heyf!...

RADYOYA KURDÎ LI YÊRÊVANÊ Û BINGEHDANÎNA WÊ- II

(Bona 50. Saliya Radyoya Kurdî ya Yêrêvanê)

Prof. Celîlê Celîl

YÊRÊVAN XEBER DIDE:

-Hevalên radyoguhdar, em dest bi xebardana bi zîmanê kurdî dikin...

Pêncî sal e her roj xebardana kurdî ji Yêrêvanê bi peyvên "Yêrêvan Xeber dide" dest pê dike. Radyoya pêncî salî di jiyana xwe ya nîv sedsalî da şahidê gelek bûyerên girîng bûye, yên ku li dinyayê qewimîne, di jiyana gelê kurd û Kurdistanê de cî girtine. Di nava van pêncî salan da bi dehan rewşenbîrên kurd; ahil û cahil bi hev ra pişt bûne û dengê radyoya kurdî bi xurtî belavî ser hemû parçeyên Kurdistanê kirine. Her rewşenbîrek ku bi dirêjiya salan li radyoyê kar kiriye, gorî karîna xwe, bi armançekê rabûye û rûniştîye; ji bo ku xizmeta çanda

gelê xwe bike, barê ku girtiye ser milê xwe, bi serfirazî bi cî aniye. Navê van xebatkaran hêjaye yek bi yek bê bibîranin û ji ber emeka wan a rêtî em bibêjin "Spas ji we ra, bona keda we ya helal û welatparêziyê". Xebatkarê radyoyê evan bûne: Casimê Celîl, Nûra Egît Polatova, Ordîxanê Celîl, Xelîl Mûradov, Mirazê Evdo, Hamoyê Rizgo, Mîkayêlê Reşîd, Şikoyê Hesen, Emerîkê Serdar, Wezîrê Eşo, Fêrikê Êsiv, Sêvaza Evdo, Eznîva Reşîd, Egîtê Cimo, Ahmedê Gogê, Sîma Semend, Nûra Cewarî, Tîtalê Efo, Cemîla Celîl, Bariyê Mehmûd, Keremê Seyad, Hesenê Mehmûd, Gulîzera Casim, Lûsîka Huseyîn, Îşxanê Eslan, Cemalê Êsiv û yên mayîn.

Pirraniya van rewşenbîran nek her tenê karkerê radyoya kurdî bûne,

lêbelê, ewana bi berhemên xwe yên giranbiha li edebiyat û zanistîya kurdî ciyê xwe yê hêja girtine.

Cewhera radyoya kurdî ew para stran û awazên kurdî ye. Dîroka avakirina vê "Fonda Zêrîn" a taybetî ye. Bi vê fondê va girêdayî gelek muzîkkan û hunermendên ku di nava gel da pirr naskirî û hizkirî ne: Efoyê Esed, Şeroyê Biro, Karapêtê Xaço, Memoyê Silo, Mecîdê Silêman, Aramê Tigran, Egîtê Têcîr, Sûsîka Simo, Mehmedê Mûsa, Ahmedê Mîrazî, Gulîzera Etar, Aslîka Qadir, Zadîna Şekir, Belga Qado, Kubara Xudo. Ji muzîkkanan Şamilê Beko, Egîtê Cimo, Wezîrê Usiv, Xelîlê Evdile, Taharê Emer û yên mayîn.

Radyo, bi saya keda van dotên kurdan û camêrên ronakbîr û hunermend di nava van pêncî salên derbasbûyî da bûye xweyê nav û deng, dewra xwe ya hêja listîye di xwehesîn û xwenasîna gelê kurd da.

Zanyar û rewşenbîr û nivîskar ên kurd û ne kurd lêkolînên xwe ser kurdan ji bona weşandina radyoya kurdî dişandin. Ser pirsên dîrokê, ziman û êtnografayê, edebiyat û folklorê kurdan bi radyoyê va Qanatê Kurdo, Heciyê Cindî, M. B. Rûdênko, Emînê Evdal, Ordîxanê Celîl, Karlênê Çaçanî, Celîlê Celîl, Şekroyê Mihoyî, Şerefê Eşîr û yên mayîn bi nivîsarên balkêş va pêş da dihatin. Navê radyoya kurdî ewqas bi deng bû ku li sala 1957an Prof. V. F. Mînorskî ji Londonê meqaleyeke taybetî bi zimanê kurdî bi navê "Mîdî Pêşbavê Kurdan in" şandibû ji Qanatê Kurdo

ra, wekî ew bişîne radyoya Yêrêvanê ra.

Gava xeberdan tê ser radyoya kurdî nabe ku bê spasdariya mezin keda axaftarê emekdirêj û şuhretpirr Keremê Seyad neyê bîranîn. Ew yek ji wan karmendên radyoyê yên kêrmar e, ku jiyana xwe bi giştî diyarî radyoya kurdî kiriye. Dengê wî dehan sala rewşa radyoyê ya geş bûye. Têkştên ku wî dixwend, him bi kurdî bûn, him baş dihatin guhdarkirin û him jî pê ra marîfeta retorîkayê, fena axaftinê hebû. Piştî hilweşîna Yekitiya Sovyetê, di rojên dijwar û teng da, wî xwe da ber ku radyoya kurdî jiyandar bimîne.

Dewra axaftaran bona radyoyê û têlêvîzyonê pirr girîng e. Bona ku radyoguhdar naveroka têkştên ku têne xwendinê baş serwest be, bandora hostatiya xwendinê, rast teqlandina ziman û zelaliya fonetîkayê gelekî girîng in. Îro navên hemû axafterspîkêrên radyoya kurdî divê bîr ser zar. Ji axaftaran, dota kurdan a pêşin, xanima Nûra Egît Polatova bû, paşê Eznîva Reşîd, Sêvaza Evdo, Gulîzera Casim, Lûsîka Huseyîn, ji mêran Ordîxanê Celîl, Emerîkê Serdar, Keremê Seyad û yên mayîn.

Berpirsyarê radyoyê Casimê Celîl, Xelîl Mûradov, Ahmedê Gogê bûne û nika jî Keremê Seyad e.

Pêncî sal, demeke domdirêj e. Nîv sedsalek ji bona jiyana radyoya kurdî li Yêrêvanê. Radyo ji roja bingehgirtina xwe, bi taybetî li salên pêşin rastî gele dijiwariyan hatiye, lê bi serfirazî ser wan astengan ra derbaz bûye.

Asteng bi du awayî bûn: Astengên taybetî û astengên ku ji rewşa sistêma Sovyetê peyda dibûn.

Be daxawa (mixabin) di wê demê hebûn merî ji me kurdan, bona kur-siya serokê radyoya kurdî bigrin destê xwe, astengên taybetî pêşda danîn. Wana bi dexesî dehan nameyên şikayetê ji KGB, Serokê Partiya Komunîst a Ermenistanê, serokatiya radyoyê ya giştî ra dinivîsîn, ava zelal şêlû dikirin. Car jî dibûn, ku kevir davîtin stranên me, dinivîsîn, goya hinek ji wan stranên ser axa û began in, ser dijminê sinifê xebetkaran e, yan jî digotin bi radyoyê pesnê kol-xozê nayên dayîn, behsa çêlekdoşan nayê kirin... û hwd.

Evîna mezin ber çanda gelê xwe (Casimê Celîl bi xwe distra, li bilûrê dixist), ew astengên ber perdê û pişt perdê, hêza karkirina wî kêr nedikirin.

Her tenê di nava wan neh salên ku wî di radyoyê da kar kir, bi destê wî 700 stran û awazên kurdî hatin deng-nivîsandin û bûne bîngeha fon- da kurdan a stran û awazên zêrîn⁽⁷⁾. Piştî Casimê Celîl, Dewrêşê Efo (2 sal), Nûra Cewarî (2 sal) bûn rêdaktorê para muzîka kurdî, paşê ji sala 1967an Cemîla Celîl karê bavê xwe berde-wam kir heta sala 2003an.

Hilweşîna Sovyetê xirab geriya bona çarenûsa kurdên Sovyetê. Ji

hemûyan bêtir rewşenbîrên kurd perîşan bûn, bê sitar û bê piştgirtin man. Radyoya kurdî jî mîna ocaxên çandê yên mayîn zeyîf û jihevketî bû. Ji saet û nîvekê dema wî kurt bû, îro gihîştîye nîv saetî, nîv saetê dinê jî dane dengê êzidiyan. Hêza pêlweşîna (moc) kêr bûye. Nika dengê rad-yoya kurdî nagihî-je hemû aliyên Kurdistanê.

Lêbelê, radyoya kurdî zindî ye, ji ber ku dengê wî nika ser şîrît û kasê-tan di nava gel da digere.

Hurmet û rêz ji hemû kedkarên radyoya kurdî ra, navê kê me hilda û yê kê jî me ji bîr kir, bira biborin.

Sal derbaz bûne, dewran hatiye guhertin. Ji Sovyeta berê her tenê bîranîn mane. Ji wê demê karê baş bi şukirdarî tê bîranîn, karê xirab bi nîfir û dilêşî. Bona ku bîranînên ser rady-o-ya kurdî, bi taybetî ser bîngehdanîna wê neçin wînda nebin, ji çend kar-kerên radyoyê yên wê demê bîranînên wan ên ser şîrîtê hatine girtin⁽⁸⁾.

1. Bîranînên Arêvîk Davtyan

Ji sala 1951ê li Radyoya Ermanîstanê berpirsyara cabdar a para weşandina xeberdana bona walatên der bûye.

Arêvîk Davtyan dibêje:

"Ez dixazim ji dûrahiya salan dêmê wî mêrê xas, sîfetê wî xweş-mêrî bînim ber çavan. Helbet gele

⁷ Peyva "Fonda Zêrîn" ev gotina bavê mi ya hizkiri bûye. Pirtûkên kurdî gava sê û zêdetir nusxe dikirî danî malê, nav kaxeza sipî dipêça, bi benekî taybetî ku ji çapxana pirtûkan peyda kiribû, girêdida, ser de jî dinivîsî, "Fonda Zêrîn, bona nevî û neviçirkên mi."

⁸ Van bîranîna Cemîla Celîl li salên 2000-2005 li ser şîrîta dengnivîsokê girtine.

dijwar e. Xeber hindik in, wekî dêmê wî mêrê layîqî pesnê bi her aliyan bidim nasandin. Bona berhevkirin, xweyîkirin, propagandakirin û dewlemendkirina çanda gelê xwe Casimê Celîl nefsa xwe bîr kiribû. Meremê wî ew bû, dengê xwe bigihîne gelê kurd ê bindest li Tirkiyayê. Timê ev bû xiyala wî.

Ez Casimê Calîl zû va nas dikim. Nav me da firqeke mezin hebû, ew emir da ji min mezin bû û em tim bi hurmet û bi qedir nêzîkî wî dibûn. Ew bi xwe xizîneyek bû. Û bûyera ku layîqî bîranînê ye, ew danîna hîmê Fonda Muzîka Kurdî bû. Wê hênê li me gele ecêb dihat, wekî bona dengnivîsara muzîka ermenîyan komê dewletê yên hazir dihatin radyoyê û gele pere ser vê yekê dihat xerckirin, lê ya kurdan komê usa tunebûn.

Em îdî ji xaniyê radyoyê yê berê ser meydana Lênîn cîguhastî bibûn, hatibûn li vê xaniyê ser kuçeya Sayat-Nova, xaniyê ku mecalê studyoyên xwe va pirr dewlemend bû. Rêdaksiyona xebardana kurdî di wê demê ne ku mijxul bû, ku rêdaksiyona xwe rêk û pêk bike, lêbelê, çawa dibêjin, rûnê xwe da diqijilî û fonda muzîkayê ava dikir. We ra rast bibêjim, wê hênê femdariya rêdaksiyona kurdî tunebû, her Casimê Celîlek hebû.

Temamiya kurdên Ermenîstanê ser rûyê dinyalikê her Casimê Celîl nas dikirin. Ji wan ra ew her tişt bû. Li wê rêdaksiyona nûbişkivî da, ku îsal 45 saliya wî tamam dibe, ew him serkarê wê rêdaksiyonê bû, him berdestî bû, him rêdaktor bû, him meqaledar bû,

**Casimê Celîl û dota wî
mûzîkar Cemîla Celîl (Sal: 1961)**

him meqala werdigerand, him mîrze bû, ji ber ku têks- tan bi destnivîsar dixwend û bi van giraniya xebatê, ewî pê ra digîhand fonda muzîka kurdî ava bike, stranan binivîse. Lê ser sazkirina fonda mûzî- kayê hinekan, nizanim çawa bibêjim, merivên bêaqil û nezan, bi şikayat digotin, ev çi kar e, çûye ji serê çiyê meriyek girtiye aniye... Lê kirinên Casimê Celîl, bi teybetî wê hênê, dema Şahên Tatûryan berpirsiyarê xebardane bona walatê der bû, pirr mezin bû, pirr girîng bû. Xebardane kurdî pêşiyê 15 deqîqe nek tenê ji bona bineliye Ermenîstanê dihatin waşandin, lê usa jî bi pêla kurt diçû ber bi Rohilata Nêzîk û Navîn, radyoguhdar gele gotin û xwestinên qenc ji me ra dinivîsîn. Name bi erebî

dinivîsîn. Ew namena hatine xweyîkirinê yan dane Casimê Celîl, nizanîm. Zanim, wekî qanûna dewletê bû, ew arşîvan mehê carekê berhev dikirin, mor dikirin dişandin arşîvê. Ew namana şadetiyeke bêhempa bûn derca kar û barê Casimê Celîl da û ne bêbingeh bû ku

zaroyê wî, her du kurên wî, du dotên (keç) wî riya bavê xwe dane pêşiya xwe. Hergê zanyariya akademîk bavê wan ra tunebûya, ewî nikaribû zaroyên xwe bianya ser vê rê.

Du kurê wî xwendina bilind standine, doktor in, bi zanyarî, bi helalî xwe pêşkêşî lêkolîna pirsên filologiyê û yên tarîxê kirine, helbet bi maştabên fire. Mala Casimê Celîl derca çanda kurdî da kar û barê mezin kiriye. Hema em tenê navê kitêbên dota (keça) wî Cemîlê yên çapkirî hildin, yên ku ewê ser stranê kurdî nivîsîne. Cemîlê, xwendina xwe Konsêrvatoriya Ermenîstanê ya Dewletê stan diye. Bi gilîkî zaroyê wî ji bavê derbaz bûne. Lê Casimê Celîl heta bîna dawiyê nek tenê zaroyê xwe ra bav bû, lê ew wana ra usa jî dersdar bû. Wê malbatê da wana ser pirsên zanyariyê da timî şewra xwe hev ra kiriye. Hinekî dostaniya min wê malbatê ra heye. Cemîlê, hevala min ya salan e. Ez wê rind, zaf rind nas dikim. Dostê wê malê bû usa jî zanyarê folklorê ermenîyan doktor Artasêş Nazînyan, yê ku diaxivî, meha Oktobira (cotmeh) sala 1999an

Dehol Memoyê Sedo, zurne Şamilê Beko, zurne Şeroyê Biro Sala 1936

çû ser dilovaniya Xwedê.

Radyoyê da gava me komê kurdan bi kumê mezin ser serê wana ber radyoyê civiyayî didît, ew gundiye ku ji serê çiyayê Elegezê def û zurne destê wan da dihatin, me hinekî bi qerf ser wana dinihêrî û em bin pozê xwe da dikenîyan. Casimê Celîl ji ku wan peyda dikir? Çawa digeriya û didît? Dêmek serê wî de her ew fikr bû ku stran û awazên milletî xilas bike. Ew karekî mezin e. Ê ez, wek qîza folklorîst û zanyara çanda ermenîyan sêrînê vê pirsê da kirinên Casimê Celîl rind fam dikim û qîmetê didim. Ê ya here seyr ew bû ku Casimê Celîl maşûqê stranên gelêrî bû. Carna dikete mitala û ber xwe diket gava stranên ermenîyan, îlahîm stranên Ermenistana roava dibihîst. Ê carna gava hinek pirsên hucetê pêş da dihatin, ewî digot, "De zanin çi, em her du cimet cimetine cînar in, dostê hev in, gele sala em rex hev jiyane..." diya min jî usa dîgo. Niha Casim ber çevê min e...

Em gerek bîr nekin nimûnê helaliya Casimê Celîl. Mesela 7-8

xebatkarên me berev dibûn diçûne bal Şahên Tatûryan⁹ şikayat ser Casimê Celîl, digotin: “Ev çi hal e, ewana muzîkkarên profesyonel nîn in. Şahên Tatûryan caba wana dida, digo, komê wan ên profesyonel tunene, evî camêrî diçe, diçirçire, digere dengbêj û sazbandan bi çetînayî tîne tê, parçê sazbandiya gelêrî ji windabûnê xilas dike, hema bona vê kirinê lazîm e em ji Casimê Celîl pirr û pirr razî bin. Çima em ha kirina wî bêqîmet bikin?” Ji kurdên we jî hinekan bi şikayet û kirinên neqenc dixwestin riya Casimê Celîl bigirtana lê ew ne mumkin bû. Ez rast divêjim Şahên Tatûryan bi heqî, mêrkanî piştî Casimê Celîl digirt. Pey Şahên Tatûryan dewsa wî profesor, filosof Xirlopyan hat. Ewî ber meriyan dikeniya lê alîkarî nedikir. Wê hênê Casimê Celîl nedixebitî.

Şahên Tatûryan digot, “Em gerek stranan binivîsinin çiqas dikarin, çi ku Casimê Celîl dike. Û Casimê Celîl diçû dengbêjan dianî, dibire mala xwe nan, av, xwarin, ciyê razanê dida wan, ceribandina stranan li mala xwe dikir. Dengbêjan du-sê roj, hergê lazîm bûya heftêk mala xwe da xwedî dikir, çînkê ji gundê dûreke dihatin. Mêrê mîna wî, ku bona gelê xwe usa xwe pêşkêş bike, usa rehm û helal be, niha kêmhene, diha rast tunene. Destê wî da kêmhê bû, lê ruhê wî bê kener bû. Merivê mîna Casimê Celîl xasên ji milkê merivatiya cîhanê ne. Ewana ne

bi gotin lê bi şuxul, bi helalî xizmet dîkin bona dostiya gelê dinyalikê. Meriyê usa gerekê nava mîletan da hebin û ser meriyê usa divê biricîfin. Û ez şa me ku ewladê Casimê Celîl derca zanyariyê da û bi xeysetê xwe va bûne peyhatiyê bavê xwe yê hêja. Tu çilkeke nasyonalîzmê nava wan da tune, lê heye serbilindî bona gelê xwe. Û ew ji Casimê Celîl, ji berma-liya wî ya qedirbilind Xanima Cindî tê, ya ku şikir zindî ye.”

Axaftina bi kurdî li radyoyê pêşiyê 15 deqîqe bû, lê zûtîrekê, salvegerê da ew bû saetek, saetek û nîv. Dirêjiya dema axaftinê heta gihîşte saet û nîvekê, ev hema usa bi hêsanî dest neketiye. Tê de hêz û hereketa berpirsyarê wê Casimê Celîl hebûye. Ser vê mijarê çêtir merivên wê demê şedetiye didin. Arêvîk Davtyanê berdewam dike, “Demekê, wexta Casimê Celîl tik û tenê karê xeberdana radyoyê 15 deqîqe dimeşand, ewî hêdî-hêdî wextê xeberdana kurdî zêde kir heta saet û nîvekê. Ew probelêmeke mezin bû bona radyoyê bi temamî. Wext, deqîqe radyoyê da pirr bi nirx bû, dest nediket, em bin bando- ra Moskovayê bûn. Tê bîra min hêna serokê radyoya Ermenîstanê Ayvazyan Hakob Rafayêlovîç da bû. Demeke çetîn bû. Casimê Celîl ra diketine hucetê, lê bi kurahiya xwe va ew hucet hucetine bê kîn, bê ziyan bûn. Casim, ku tu kesî ra xebereke tahl, xebereke tirş negotibû, pîrsa wadê zêdekirina weşandina xeberdana kurdî da, xwestinên xwe da dibû yekî hişk û ji gotinên xwe tu car paş va nedikşiya. Hema dibû civata

⁹ Şahên Tatûryan wê demê radyoyê da serokê para xeberdanên ji bona welatên der bû.

organîzasyona partîaya radyoyê, di civînên partîayê da problêmên wade nedihatine enenekirin, pirsên usa nedihatine lênihêrîn. Ew wade, ew saet îdî hatibûne parvekirin. Lê Casimê Celîl di civatên partîayê da jî radibû gilîk, dudu ser pîrsa wê rojê digot û xeberdan dîsa dizivirand ser problêmên xwe, ser kul û derdê cimeta xwe. Yanê 2-3 deqîqe jî digot ser xeberdanê para kurdî zêde bikin, hine wextê rêdaksiyona me jî zêde bikin. Em gişk bi kêf şa dibûn û bi sidqê qenc dikeniyar, wekî Casimê Celîl tu mecal û momênt destê xwe bernade, wekî wextê xeberdanê para kurdî zêde bikin. Nizanim, hizkirin, hurmet, siyanet hebû ber bi Casimê Celîl û me wî dibexşand. Kirinên wî, xwestinên wî me ra famdar bûn, ku em ermenî jî dikarin xwe usa pêşkêşî gelê xwe bikin çawa Casimê Celîl bû. Me hêdî-hêdî wadê xeberdana rêdaksiyayê zêde dikir, îlahîm cejnan da. Casimê Celîl digot, "Ez nikarim wadeke usa hindik da xeberdana xwe biweşînim, min ra wext hindik e!" Tê bîra min ji Moskovayê komîsyon hatibû Yêrêvanê şuxulê me dinihêrî, me kontrol dikir. Komîsyon berk bû, hemû kirinên me da nasyonalîzm didîtin. Tatûryan gazî me kir, got "Di riya Xwedê, usa bikin Casimê Celîl pênehese wekî ji Moskovayê komîsyon hatiye, bikin ku ew neyê civatê. Te hew dît..." Belê me didît, wekî Casimê Celîl hemû civatan der radibû jî derd û kulê rêdaksiyona xwe xeber dida..."

Egîte Cimo, mûzîkar(Salên 1950-1960).

2. Bîranînên Egîte Cimo

Sazbendê kurdan ê bi nav û deng, ji sala 1955an xebatkarê radyoya Emenîstanê bûye û ji roja roj da xwe radyoya kurdî va girêdaye.

Egîte Cimo dibêje:

"Sala 1955an bû, ez rojekê hatim malê, pryomnîka⁽¹⁰⁾ min hebû, min jî ew pryomnîk tim dida ser Îraqê. Xeberdanên Îraqê yên kurdî gelek bi min xweş dihatin, kilamên wana ji min ra hewaskar bûn. Min rojekê pryomnîka xwe pê va kir, nişkê va, ji cem me kurmançî hate xeberdanê. Dengê Ordîxan, Nûrê Polatovayê bû. Paşî hingê jî em bibêjin 15 deqîqe bû wadê wê. Kilam hate dayînê, dengê Egîte Têcir û bilûra Taharê Emer, ki-

¹⁰ Radyoya bêtêl.

lama "Xecê û Siyabend" bû. Tê bîra min, gelek, pirr bi min xweş hat. Min ji xwe ra go, 'Camêr, eke radyo jî kur-mancî xeber dide û kilamên me dide!...' Ez nizamim çi cûreyî şa bûm. Wê êvarê heta sibê ez hema usa duşurmîş dibûm. Min go, ez gere herime radyoyê, kanê em bêjin ew xebêrdan çawa tê hazirkirinê. Ez xwe bi xwe jî sazband im, dikarim gele miqamên sazbandiyê lêxim.

Ez sibetirê rabûm, dûz çûme radyoyê. Ez çûme radyoyê, min pirs kir, para kurdî kî derê ye? Gotin, 'Para kurdî qatê sisêya ye.' Ez çûm, min derî xist, Apê Casimê rehmetî derî vekir:

- Xortê delal, kerem ke. (Ez çûm.)

- Kerem ke rûnê. (Ez rûniştim).

Min go:

- Bibexşînin, ez jî sazband im. Min di radyoya vira, kur-mancî bihîst, gele şa bûm. Ez jî dikarim sazbandiyê bikim, lêxim. Sazbandiya min jî wê kêrî we bê.

Go:

- Kerem ke, em jî hema merivên mîna te digerin.

De Apê Casim jî merîkî laqirdçî bû. Me hinekî xeber da, virda-wêda, xulase Apê Casim ez teklîfî radyoyê kirim.

Go:

- Tu gere bêyî, dengbêjên me hene, sazbandiya te heye, em gere studiya hildin dengê we binivîsîn (qeyd bikin), pê radyoyê bidin.

De ez jî pirr şa dibim, dengê min dê li radyoyê derkeve, li dinyayê bela bibe.

Xulase, li wê rojê jî min dest usa

pê kir. Eleqetiya min û Apê Casim zaf rind bû, orta me xweş bû, ez teklîfî mala xwe kirim. Wî gele wexta, çawa dibêjin, sazband dianîn, dibirin. De cî tunebû bona cêribandinê, di mala Apê Casim da me cêribandina xwe hazir dikir. Apê Casim wade hildida, me diçû dinivîsî.

Usa, em bêjin salek, dudu, sisê, çar, pênc, xulase çend salan hema usa mijûl bûn, dengê min radyoyê dihate dayînê, ez jî firnax dibûm, wekî dinya dengê min dibihê. Min jî têra qeweta xwe komekê (alîkarî; yarmetî; ardim) dida Apê Casim.

Apê Casim roja radyo vekirin, heta kutasiya emrê xwe hîmdarê radyoyê bûye. Hîmdarê sazbandiya radyoyê bûye. Eke em nişkê va bihatana, kilam, miqam hazirkirî, stûdya nedana Apê Casim, Apê Casim diçû şerê teva. Ew temam zanê da, ermenî xwe bi xwe jî wê temam zanê da. Digo, 'Çawa, divê, eke dengbêjê me, sazbandê me ji gunda hatine, ji çiyê hatine, niha em çawa dikarim paşda bidin. Gere hûn zapîsê⁽¹¹⁾ xwe derxin yê me pêşiyê binivîsîn'. Usa jî dihate nivîsarê.

De îdî orta min û Apê Casim gele xweş bû. Apê Casim go, 'Tu dikarî îdî cem me bixevitî, kar bikî'. Hilbet, em bêjin mecalê ştatê⁽¹²⁾ tunebûn. Hetanî 9-10 sala çawa wî cûreyî ez diçûm-dihatim. Honarara⁽¹³⁾ min ra dinivîsîn, min mal da distand. De ew jî hindik.

¹¹ Zapîs: Peyva rûsî ye, yanî, dema dengnivîsandinê.

¹² Ştat: Kursiya kar di dayrê de.

¹³ Dirava pêş kedeke rêfî.

Apê Casim paşê teşkîl kir, go, 'Egît, gere cem me bêyî hildanê ser kar'. Ez usa jî ketime ser xebatê, pêşiyê niv ştat dane mi bona sazbandiyê, paşê jî niv ştat opêretoriyê dane mi. Eva temam bi hunerê Apê Casim bû.

Çaxê em diçûne mala Apê Casim, mala Apê Casim heke ne ku tenê hîmdarê radyoyê, usa jî em bêjin çîqa xwendkarê walatê derekê; ji Îraqê, ji Îranê, ji Sîrîaê, ji Turkîyayê vira Ermenîstanê hîn dibûn, timê danî mala xwe, mala xwe da cî-war dikir, guhdariya wî ser wan bû. 'Em kurd in, timam yek in, birê hev in...' Eva gotinên Apê Casim bûn. Timê em mala Apê Casim da van xwendkara ra dibûne nas. A bi vî cûreyî ew maleke usa emekdar e, ne ku tenê sazbandiyê da, lê usa jî emekdar e, çewa mala pêşin bi hizkirin û bi zanîn, ku em kurd in, gere dereca walatê xwe, sazbandiya xwe dewlemend kin û hemû dereca da. Usa jî em bêjin mala wana temam xwendekar; Ordîxanê Celîl, Celîlê Celîl, Apê Casim. Nivîsarê wî van paşwextiyê ez dixûnim, kitêbê wî, dîna xwe didimê, mi gele kitêbê mayîn jî xwendine, lê kitêbê Apê Casim qîmetlî ne. Em bêjin şiyêrê wî, nivîsarê wî vekirî, erke çî cûre hebe temam, çewa em bêjin ji bîna ruhê cimeta me derketiye. Meriv çawa gerekê qîmet neke emekê Apê Casim, bona hemû dereca da, îlahîm aliyê sazbandiyê da, ew temam emekê Apê Casim e.

Hîmdarê radyoyê, Apê Casim, komandîrovke⁽¹⁴⁾ dida mi ez diçûme

gunda, mi dengbêj dibijartin danî mala Apê Casim. Me cêribandina xwe mala Apê Casim da hazir dikir. Em dihatin. Apê Casim îdî derengî nedixist, digot, tenê hûn hazir in? Tu bona stûdyayê duşurmîş mebe. Eke stûdyaya zanît (mejxûl) be jî, wê sehetê Apê Casim pêşiyê digirt, digo, 'Na, cimeta me, dengbêjê me hatine, gere bê nivîsarê'. De îja ewa heseb ke, em bêjin ne kilamek e, ne dudu ye, eva heta hezar, du hezar kilamî, fonda radyoyê. Eva temam vî cûreyî hatiye nivîsandin. Bi qeweta, merîfeta Apê Casim tu wexta em zadêrjke (eglekirin) nekirine, hizkirin hebûye. Ez dikarim meselekê bêjim. Apê Casim carekê dema zapsê hilda, mi gerekê tenê miqama lêxista. Îskoyê rehmetî defçiyê mi bû, egle bû. Ez ser kuçeya Ginûnî dimam, nêzikî radyoyê. Apê Casim hate mala me. Ez hinekî, weke 10 deqa derengî ketim. Mi dîna xwe dayê Apê Casim hate malê. Go:

- Lê em hîviya we ne, me stûdiya hildaye!

Mi go:

- Apê Casim, hazir im, hîviya Îsko me.

Îsko jî hat. Xulase em rê ketin. Hatine radyoyê. Defa Îsko jî defeke mezin bû, rast mala Xwedê, Apê Casim def avîte milê xwe û kete orta şoşê da⁽¹⁵⁾, nek ser trotvarê (peyarê). De Apê Casim merîkî maqûl, galûs - tûk (grafêt), sîlîndir, niha cimeta lê dinêre. Camêr, eva merîkî ha, ew çî defeke mezin avîtiye milê xwe, orta rê da diçe? Ez jî divê, 'Apê Casim, tu çima defê nadî Îsko, tu merîkî

¹⁴ Çûyîna derekê bi armanca karê resmî.

¹⁵ Riya erebeyê/seyareyê.

maqûl î, bira Îsko defê hilde, ew defa mezin te avîtiye milê xwe, ne baş e!

Go:

- Na, kurê mi, defa me mezin e, em jî mezin in; mîletê me jî mezin e, kurd jî mezin e!

Usa def hilda heta hema em hatine radyoyê. Radyoyê jî hilkişya stûdyayê. Eke tenê cimet bizanibe wekî Apê Casim, hizkirina wî derca sazbandiya xwe de çi cûre qîmet dike, defa defçî jî hildida."

3. Bîranînên Karapêtê Xaço

Dengbêjê bi nav û deng dibêje:

"Gelî xelqê kurmancê zane, heke file be, heke bisilman be, heke êzidî be. Roja ewilî, gava çûme radyogomîdê, şuxulê dewletê, ewilî ewilane çûme mala Casimê Celîl. Zêdî wî pêştir kesek tunebû radyogomîdê de. Mezin ew bû. Wînaका اساسê wî danî. Ewî şuxul çêkir û xelqê civand, dengbêja, heke kî hebû, kî tunebû temama anî, dengê wî stand, da xelkê. Temamî ewilê ewilan ewî camêrî kir. Ewê ku dibêjin pişt ra, ew başqê bû, hîmkê¹⁶ wî, ewil, اساسê wî Casimê Celîl danî. Rehma Xudê lê be. Ewî mi wî nas kiriye, ewî jî mi nas kiriye, zêdî wî pêştir evê din tunebûn, kesekî din tunebû. Mezin ew bû. Ewî radyogomîdê çêkir û para wî ew bû, para kurmanciyê ew bû. Ê welle me jî çend kilama got, ewî jî dida dinyayê. Stranê ewil mi "Zembîlfiros" gotiye."

(Karapêt dest bi strana Zembîlfiros dike.)

Kurê wî navbiriyê dide û bi zimanê ermenî dibêje:

"Bavê mi gilî dikir, gava di hate radyogomîdê bistirê, mala Casimê Celîl da dima. Du kurê wî hebûn Ordîxan û Celîl, ji bavê mi pirs-pirsyara dikirin û stranên wî jê dinivîsin".

Paşê Karapêt dixwaze wekî gotinên wî cî bigrin, ji wî bawer bikin, dîsa dibêje:

"Gelî cimeta, ez rastgo me, yanê tiştê ku ez zanim zêdeyî kurmancî tiştekan nizanîm. Mi ewilê ewilan, vêga go, gava ev radyogomîdê li welatê ermeniya da çêbû, Casimê Celîl, zilamekî şande pey mi, ez çûm. Hema ez feqîr bûm, banvor [karker] bûm, çûm. Çûme mala wî camêrî. Ewî ez birime radyogomîdê. Welle radyogomîdê ewî çêkir. Hingê yekî din tunebû. Pişt ra ewî camêrî şuxulî, ewî camêrî çêkir, timama ewî kir. Ê heyra, em diçûne radyogomîdê, ji xwe pê ra, e diçûm, êvarê jî dihatim mala wan radizam. Mi nanê xwe jî li wir dixwar, şevbihêriya xwe jî li wir derbaz dikir, em mijûl dibûn weke edebê dinyayê. Ê Casim bû, kulfeta wî Xanim bû. Bi hizra Xwedê her du jî ji mi mezintir bûn. Belkî Xanim weke mi be, lê Casim ji min mezintir bû. Ê lao, me bi hev ra xeber dida, me şevbihêrka xwe derbaz dikir. Em kurmancî mijûl dibûn, zêdeyî kurmancî tiştekan bal mi tunebû. Her du kurê wî jî, Xwedê wan bihêle, Ordîxan û Celîl, her du keçikê wî jî eva Cemîle, eva jî Zînê, çûçik

¹⁶ Hîmk: Peyveke ermenî ye, yanî bîngeh, hîm.

bûn. Me bi hev ra derbas kir, me hev nas kir, pêncî salî me hev ra derbaz kir.

Rastî, ez zû va neçû-me mala wana. Ez zanim mala wana kû ye. A hiraba ragê (meydan) dikevî jor, aha diçî, ne usa? Zêdeyî mala wana kesî mi tunebû. Mi kesî nas nedikir ez biçûma wira.

Kesî mi nas nedikir. Na! Kurmancî dibên, bi xêra laoqa (helaw). Bi xêra wînakî [bi xêra Casimê Celîl] ez jî bûme dengbêj, bûme naskirî nava kurda temama da. 05. 02. 2000, Sovxosa IV.

4. Bîranînên Varûjan Voskanyan

Rojnamevan û xebatkarê radyoya Dengê Ermenîstanê dibêje:

"Navê Casimê Celîl hê di biçûktiya xwe da mi li Gurcistanê, kê derê ez ji dayka xwe bûme, ji radyoya Ermenîstanê bihîstiyê. Ew şayîr, zanyar û berevkirê zargotina kurda bû, dostê ermeniya û Ermenîstanê bû. Pêşiyê wî jî mîna ermeniyê ji Ermenîstana roava ji ber şûrê Romê xilas bûyî koçber bibû. Ewî hêşîriya ermeniya û êzdiya rojê buhurî da dîtibû, ewî bi ruh û can xwe pêşkêşî mehkemkirin û qewînkirina dostiya ermeniya û kurda kir. Mîna bava nêzîkî xortê kurda û ermeniya dibû. Ewî timê şêwrê qenc dida wana, ku bi biratî hev ra bijîn, bi biratî berbirî hevdu bin, komekê bidine hev, ku

Casimê Celîl tevî karmendên radyoyê, ji destê çepê H. Badalyan

dostaniya me her du cimeta diha qewîn be.

Çewa mi go, Casimê Celîl, rewşenbîr, şayîr û zanyarê zargotina kurda bû. Ewî tevî zanyariya zargotinê, alîkariya berevkirina, lêkolîna, rêdaktorîkirin û çapkirina zargotinê kiriye. Bi van kirina xizmeta Casimê Celîl xilas nabin. Ew kesê pêşin bû, ku hewa Ermenîstanê da xebera kurdî weşand, yanê ew bû hîmdarê radyoya kurdî li Ermenîstanê. Hemanî sê sala ew tiktenê xebardanê radyoya kurdî diweşand û pê ra jî fonda muzîka radyoya kurdî danî. Û îro, gotinê mi her rastî ye, ez venaşêrim, gava rêdakşyonê xebardanê para kurdî û yê êzdiya weşanê xwe da ew fonda behra bêbin propaganda dikin û bikar tînin, ew keda Casimê Celîl e.

Casimê Celîl merîkî xwedî rehm û destfire bû, merîkî hevalhiz û mirovhiz bû, çawa divêjin, ew biçûka ra biçûk bû, mezina ra mezin bû. Ew bû, wekî kurd û êzdî, usa jî ermeniyê ku hema carekê wiya bidîtana pê ra dixevitîn, berbirî wî dibûn çawa

dostekî zû va, zef zû va, çewa merîkî gelekî nêzîk, wek pismamekî û hogirekî.

Casimê Celîl emrekî dirêj kir, lê rind dibû diha dirêj bijiya, wekî hereketa xwe, zanebûnên xwe diha dirêj gelê xwe ra, gelê me ra bikar baniya û mîna çirê zimanê kurdî û dewlemendiya çanda kurdî pêşkêşî gelê xwe bikira. Bi cûrê xwe, bi karîna ku her Casimê Celîl "Casimêabar (Casimane)" dikaribû dostaniya cimeta bide hebandin û propagandakirin.

Dostaniya êzdiya û ermeniya, eger wana serpêhatiya xwe da karekî jî nekiriba, wana ew dostanî şerê Deşta Sardarabadê da, himberî eskerê Romê yê bi telîm û tertîb wergirtî da xuyakirin. Siyarê Cangîr Axa û şervanê ermeniya tevayî ew serketin mor kirin. Meriv dirêj dikare ser rehmetyê Casimê Celîl da xever bide, giliyê xweş bêje, lê em gerekê bîr nekin û carekê jî bêjim, wekî "Fonda Zêrîn" a muzîka kurda, ku ewî damezirandiye, gelekî ferz e û kêrhatî ye. Hergê bi radyoyê her maleke kurda, her maleke êzdiya jê feyde distîne, wekî usan e, meremê Casimê Celîl miyaser bûye. Xebatçiyê radyoya Ermenîstanê ew fond navkirine "Fonda Casimê Celîl". Rehme li wî mêrê dilfire, mêrê mezin, mêrê aqil, dostê me yê bi qedir, bi hurmet, şayîr û zanyar Casimê Celîl be. Gotinê mi wê nîvci bima, helbet çiqas jî bêjim hemû nikarim bêjim, hergê mi negota wekî Casimê Celîl nek tenê bajarvanekî pêş bû, çawa ermeniyê roavayê divêjin, "Xwendî, zanyarê edebyatê û çanda gel bû, lê

ew dikaribû bibiya nimûne". Mal da ew bavekî zêde bû. Eva gotina mi kirinê zaroyê wî îsbat dikin. Her du kurên wî bûne doktorên tarîx û edebiyata gelê xwe vedikolin. Lê Cemîla me ya hizkirî, qedirgiran wextê da bû alîkar û piştovanê bavê xwe. Ewê, wek ez zanim, yek ji wan kurdan bû ku li Konsêr- vatoriya Ermenîstanê ya Dewletê xwendina xwe ya muzîkayê bilind stand û niha jî kar û barê bavê xwe, eva bû 33 sal, li radyoya kurdî da dimeşîne û jî radyoya Ermenîstanê muzîka kurdî radyoguhdara ra pêşkêş dike.

Mi got, wekî Casimê Celîl dereca hazira da gelekî xemxwûr bû. Ewî firqî dananî eva ermenî ye, eva kurd e, eva ûris e... Ew her aliya da camêr bû, her aliya da înternasyonalîst bû û eger yekî xwendî, nexwendî pirsekê va berbîrî wî biya, ew cî bi cî nek tenê caba pîrsa wî dida, yanê jî alîkariya wî dikir, lê usa jî hergê rêwî bû, ne bineliyê bajêr bû, dibire mala xwe hurmetê jê ra dikir, siyanetê jê ra dikir û paşê oxira xêrê jê ra dixwest. Hergê perê riya wî jî tunebû, perê rê jî dida. Ez bi xwe şede me. Ewî tim şêwr dida xortê kurda, rêdaktoriya nivîsarê wana dikir û piştovaniyê li wana dikir, ku nivîsarê wana çap bibin."

5. Bîranînên Emerîkê Serdar

Rêdaktorê rojnama *Riya Teze*, rewşenbîr, nivîskar û rojnamavanekî emekpîrr.

Dibêje:

"Me cahila Apê Casim ra, Casimê Celil ra digot 'Apê Casim'. Eva ne tenê

qedirgirtina emrê wî mezin bû, lê usa jî qedirgirtina wî, emeka wî bû, ku ewî salê sîhî da dest pê kirî hetanî dawiya jiyana xwe bona lîteratûr û çanda kurda rêtibû. Hela salê sîhî da Apê Casim kete nava goveka lîteratûr û çanda kurdê Ermenîstanê, ew jî bû hîmdarekî lîteratûra kurda yê teze, çanda kurda ya li Ermenîstanê.

Gava salêd hezar neh sed sîhî li Yêrêvanê têknîkoma kurda ya pişt Qavqazê ya pêdagogiyê vebû, Apê Casim bû dirêktorê wê yê pêşin. Pey wê derê ra gava neşîreta Ermenîstanê ya Dewletê da para neşîrkirina kitêbên kurdî vebû, Apê Casim serkarî li wê parê kir û bi seda kitêbê darsa, yê bedewetiyê, tercume da çapkirinê.

Emekeke Apê Casimî mezin jî ew bû, wekî ewiya ne tenê rêdaktoriya berevoka folklora kurda ya mezin a sala 1936a kir, lê usa jî alîkariya gelekî mezin da çapkirina wê kitêbê.

Ya dinê. Emeka Apê Casimî mezin ez wê yekê hesab dikim, wekî ewî hela salê 30î da xerîtê bi zimanê kurdî dide çapkirinê û ez niha bawer nakim, wekî cîkî mayîn ew xerîte hebin, xên ji arşîva Apê Casim, wê derê ew tê xweykirinê.

Ji salê sîhî da des pê kirî hetanî nîveka salêd 60î Apê Casim bi aktîvî tevî hazirkirin û neşîrkirina berevokê şair, nivîskarêd kurdê Ermenîstanê bûye. Ji ya pêşin da girtî hetanî bawer bikî ya dawiyê.

Usa jî salêd sîhî da Apê Casim nek tenê bi efrandinêd xwe yêd bedewetiyê pêş da hat, lê usa jî ewî gele afrandinêd şayîrê ermenî û ûris tercimeî kurdî kir û da çapkirinê. Hema berevoka serhatî, şiyêr, poêmê Pûşkîn,

ku bi tercima Apê Casim neşîr bû, dawiya salê 1940î, xweber şedetîya gele tiştî dide.

Ez hûrgilî xeber nadim derheqa efrandinêd Apê Casim ê bedewetiyê da, çimkî ew têmeke gelekî mezin e û lêgerînê mezin lazim in, bona karibin temamiya kemala efrandinêd Apê Casime bedewetiyê bînine ber çava. Ez ê tenê êpîzodekê bînim, wekî xweber şedetîya gele tiştî dide.

Xwendevanê me rind zanin, wekî cimeta ermenî xweyê tradîsiyêd lîteratûrî yê dewlemend e. Lîteratûra wan ji qurna pêncê da dest pê bûye û heta roja îroin heye. Wekî usan e, qîmetkirinê lîteratûrzanê ermenî, çewa dibêjin, ew giliyê badîhewa nîn e.

Tê bîra mi, hela ezî xwendkar bûm, gava dersdara me ya lîteratûraê doktora ulmê filologiyê, profêsor Arşalûys Babayanê wextê dersê, wexta gilî hat ser lîteratûra cimetêd diniyaê, ewê meseleke şiyêreke Apê Casim anî hat, "Dezmal" û ew hesab kir çawa şiyêreke kilasîk e.

Wekî usan e, eva qîmetkirin nek bi devî lîteratûrzanê kurdên teze pêşdahatî tê gotinê, lê bi devê lîteratûrzana ermeniya ya gelekî eyan dihate gotinê. Û eva xweber şedetiyê dide derheqa kemala efrandinêd Apê Casim ê bedewetiyê da. Ez îda derheqa wê yekê da navêjim, wekî hema berevokeke Apê Casim ya şiyêr û poêma neşîr bû, her tişt alîkî danî, gelekî nêzîkî dilê min e, sernivîsara wê, "Kofîya Diya Mi". Eva ruhê kurmanciyê temam hema nava vê xeberê da tê gotinê: Kofîya Diya Mi. Ji wiya zêdetir bawer bikî mi tu tişteki maîn nedîtye. Ez îda navêjim derheqa wan berevokê Apê Casim ên bi zimanê

ermenî, kurdî, rûsî, bi zimanê avropayê mayîn da çapkirî.

Gava efrandinê Apê Casim bi berevoka neşir dibûn bi zimanê ermenî, rojnamên ermaniya da rêsenziyae gelekî giranbiha, gelekî qîmetlî dihatine çapkirinê.

Apê Casim, bextê mi lêdaye, wekî sê sala mi tevî Apê Casim radyoya Yêrêvanê ya kurdî da kar kiriye.

Êz zanim, wekî Apê Casim bûye hîmdarê, bîngêhkirê xebêrdanêd radyoya Yêrêvanê ya kurdî. Ew sero-kê wê yî pêşin bû û ez zanim, wekî ew fonda niha dengxana Radyoya Yêrêvanê ya sazbandiyê da tê xweyîkirinê, para kurdî, kilam, miqamê kurdî, ew bi saya Apê Casim hatiye sêrî. Ewî kir, ewî dest pê kir, ewî da dewlemendkirin. Û mi xwe-xwe ber çavê xwe ditiye, wexta dengbêjek, sazbandek dihatê radyoyê, Apê Casim çi cûreî berbirî wana dibû, ça dîlovan, ça xêrxaz, ça bira-pismam rê nişanî wan dida. Xwe-xwe fiqeke gelekî rind lêdixist. Wexta sazband lêdixist, cîkî yan şaş dikir, yan şaş diçû, Apê Casim dida sekinandinê û digotê wekî çi cûreî gerekê bê kirinê.

Bona her miqamekî, bona her kilameke kurdî Apê Casim diqicqicî.

Rind tê bîra mi rehetiyê Ahmedê Mîrazî, wekî emir da îda mezin bû, wextê da dengbêjekî gelekî eyan bûye, hat radyoyê û kilamê wî nivîsîn. Rast e dengê wî îda ketibû, emrê wî îda mezin bû, lê Apê Casim ser wê qutiya şîrîta dengnivîsara Ahmedê Mîrazî nivîsî, "Fonda Zêrîn, destê xwe nedinê, gere bê xweyîki-rinê!" Û ez çiqas fem dikim gerekê awqa merîfeta xebatkarê radyoyê hebe, rastî jî ewê Fonda Zêrîn vî cûreî xwey kin.

Apê Casim usa jî xebatçîkî mexlû-qetiyê yê gelekî aktîv bû. Nava emrê kurdê Ermenîstanê da tu qewimandineke usa tunebû, wekî Apê Casim tev nebiya. Tê bîra mi salên 90î gava rojnama me *Riya Teze* çap nedibû û me dîwanê ra name dinivîsî, şikyat dikir, gazinê xwe dikir, hîvî dikir, Apê Casim ji wan meriva bû, yê ku pêşiya gişka bin wan kaxaza da qol dikir, wekî rojnema me bê xweyîkirinê.

Rind tê bîra mi tişteki maîn jî. Wan sala, wekî ne ronaî hebû, tiransport nedixevitî, zivistan, sur-serma, rê-dirb dihatine girtinê, berf gelekî ketibû. Em vira rêdaksîonê da berhev dibûn, mi ra têtê xist go, 'Çi dîkin?' Mi go, 'Em vira rûniştîne, xeber didin.' Go, 'De ez ê niha bêm.' Wê emrê mezin, îda devdevî 90 salî bû, wextekî mi lê nihêrî Apê Casim derî vekir hate hun- dir. Gele kaxazê nivîsarê anî, hatiye. Divê, 'Eva bira aliyê mi da bive alîkarî, wekî rojnama me bê xweyîkirinê'.

Ez îda navêjim derheqa wê yekê da, wekî bawer bikî tu rewşenbîrekî kurd tune ye li Ermenîstanê, wekî ev kirinê Apê Casim, xêrxaziya Apê Casim nedîtîbya. Wekî şîrhelal e, gerekê bişêkirinê, gerekê bêje.

Gava ji nivîskarê ûrisa yê mezin M. Gorkî pîrsîne, wekî kîjan e sertaca efrandinê te yê bedewetiyê? Ewî bersiv ha daye, "Maksîmê kurê mi!"

Mi hevekî pêş da xeber da derheqa efrandinê Apê Casim ê bedewetiyê da, lê ez texmîn dikim, sertacê efrandinê Apê Casim ê sereke ew ewledê wî ne. Ew Ordîxan e, ew Celîl e, ew Cemîle ye, ew Zînê ye.

Apê Casim, meta Xanim çar zaro

mezin kirine, xwendina bilind dest anîne. Ordîxan doktorê ulmê filologî-yê ye, profesorê Ûnîversîta Lêningradê ye û hurmeteke mezin miletê me ra tîne. Ewî û Celîlê bira xwe bi temamî pêşkêşî berevkirin û lêgerîna zargotina me kirine. Çîqa berevokê wan ça Yêrêvanê da usa jî Moskva-yê da, Lêningradê da, welatê dereke da derketine. Bona her afrandineke me ya zargotinê, ewana, çewa divêjin, xûdanê dirêjin, wekî ew winda nebe, bê berevkirinê, bê nivîs-tarê, bê naskirinê.

Xevata Ordîxanê birayê qîmetlî ew "Xanê Çengzêrîn (Dimdim)" e, wekî van axiriya jî ewî varîyanteke wê ya teze dîtîbû rojname "Novî Kurdîstan"ê da derketiye. Mi xwend, dişa çewa rewşenbîr mi gelekî xweş hat û mi dît wekî rastî jî ewana emekeke çiqas mezin dirêjin.

Derheqa Celîlê bira da ez tenê karim tiştekî bêjim. Em hevalê hev ê nêzik in, em mînanî bira ne, lê fikra mi derheqa Celîl da ne aqasî aliyê hevaltîyêda ne, çiqas aliyê ulmdariya wî da ne. Celîl ew ulmdar e, yê ku tu wexta fikira xwe ra qelptîyê nake, yê ku tu wexta guh nade wan meriya, yê ku dixazin ziyanê bidin tarîqa me, miletê me. Rind dizanim ez, kîtebeke Celîlê bira îda hazir bû bona çapkirinê, îda wê bişandana çapxanê, gava çend ulmdarê miletçî daw kirin, wekî Celîl çend fikrê xwe biguhêze, wê rê bidin wekî ew kitêb bê çapkirinê. Celîl qail nebû. Ew temam xebata hate ki-rinê wê derê, Ermenîstanê da bona çapkirina wê kitêbê girtin avîtin avê, nehiştin wekî ew kitêb vira çap be, lê şikir Xwedê, wekî ew kitêb bi zimanê rûsî Lêningradê hate çapkirinê û hurme-

teke mezin miletê me ra anî. Wekî Celîl jî mînanî, wa gotî, hine ulmdarê me biya, wê pê re-pê re qayil biya, wê hey-nese hevekî hîlekarî bikira, wê usa bikira, wekî ez bêjim him dilê wan ulmdarê miletçî xweş biya, him jî ez bêjim, wê wî ra baş biya. Lê Celîl ew çetinayî hilda ser milê xwe her tenê bona wê derê, wekî ziyanê nede tarîqa me, ziyanê nede mexlûqe- tiya me kurda. A ewledê ha mezin kirine.

Ez îda derheqa Cemîla xûşk da nevêjim, wekî temamiya emrê xwe pêşkêşî sazbandiya me kiriye. Eva çendik çend sal e ew serkariya saz-bandiya radyoya Yêrêvanê ya kurdî dike. Çiqas berevokê wê Yêrêvanê, Moskva-yê, walatê dereke da çap bûne, çiqas kilamê me bi nota hatine nivîs-rê. Û eva xiznek e, wekî niha em qîmetê wê nizanin. Pêncî sal, sed salê din şûn da ew silsiletê teze rabin wê zanibin qîmeta van xevata, çimkî naka em xaziya xwe tînin, wekî gelo sed salî pêş da, ez divêm kilameke me, wekî niha winda biye çûye, gelo çi cûreyî bîye. Lê bi saya serê Cemîlê, saya xabata wê ya kirî ew dimîne. Ew dimîne û silsiletê paşwextiyê wê bi destî wê nivîsarê karibin qîmeta wê bidin, yan jî zargotina me bînine ber çava.

Paşê, em pirseke mayîn jî bîr nekin. Nava wê sazbandiya me da, nava wê zargotina me da pirsên usa hene, wekî paşwextiyê da dikarin bîvin kilît bona vekirina gele pirsê tarîqa me, gele pirsê riya me derbaz bûyî, em naha tê dernax-in, lê îjar silsiletê paşwextiyê dikarin tê derxin, dikarin vê yekê bidin xevatê. Usa jî derheqa xûşka Zînê da dikarim bêjim, wekî ewê jî emekekî mezin

rêtiye bona pêşdabirina kûltûra me, çanda me.

Ez ser wê fikirê me, wekî nava ne tenê kurdê Ermenîstanê da, bawariya te Xwedê hebe, derew neyê, kurdê temamiya dinyayê da wê arşîveke dereheqa kurda; çanda wan, lîteratûra wan, erfûedetê wan, êtnografîa wan da tunebe, çawa ku ez bêjim mala Apê Casimê Celîl heye. Ew dewlemendiya me ya lape mezin e. Ji xîşir girtî, ji xemla kulfet girtî, ji xemla mêra girtî, ji hûr-mûrê nav malê girtî, ji dokû- mênî nivîsar girtî, ji kitêbê degme girtî, îdî ez nîzanim çi bidime rêzê da girtî, her tişt wê arşîvê da heye. Û ezê gelekî şa bûma, wê rast biya jî, eva wê rastiya objêktîv biya, wekî wextekê, wekî bi silametî Kurdistan aza bive, bive dewleta serbest, muzêya ser navê Apê Casim bê vekirinê û ev qîniyatê têda jî wê derê cîyê xwe bigrin û evê rast be. Evê qîmetê rast be.

Ez tenê karim tiştêkî dawiyê da bêjim, eferim neferê mala Apê Casimê Celîl ra, wekî rastî ewana tradîsiyayê bavê xwe ra amin in.

Apê Casim wexta kurdek didît, hewasa wî kurdî ra dihat pê re disekinî bi seheta xeber dida, pê dihsiya ji kî derê ye, çi derd û kulê wî heye, çi xem-xiyalê wî hene, usa jî ewledê Apê Casim usan in û bira çewa kurmançî divêjin, Apê Casim ber mîrê xwe duaçiyê wan ewledê xwe be.

Wexta Apê Casim çû rehmetê, meytê wî birin çûn nav merzelê me kurdê êzdiya kirine çel, bi şêx û pîr, bi xêr û xêrat, bi dua-dirozge, bi qewl-beyt. Û naha jî heykelekî usa ser mexberê Apê Casim çêkirine, wekî merî zendegirtî dimîne. Û rastî jî ew

heykel anegorî mezinaya Apê Casim e.

A eva ew mal e, a eva ew tradîsyon e, wekî Apê Casim, meta Xanim wê malê da danîne. Û badihewa nîn e, wekî hetanî neviyê Apê Casim, neviçirkê Apê Casim xwe wê riya kurdîtiyê girtine, qulixî kurda dikin, qulixî kûltûra me dikin, qulixî derecê me başqe-başqe dikin." 01. 09. 2000, Yêrêvan

6. Bîranînên Hovhanês Badalyan

Dengbêjê eyan, hozanvanê Rêspûbîlîka Ermenîstanê yê emekdar dibêje:

"Berê ez ji zarotiya xwe dest pê bikim. Hemêdiyê yek ji taxa Bexdaê ye, îngilîsa firogeh li wir ava dikirin. Bav û birê mi li wê derê kar dikirin. Em jî miletekî mihacir, me ji Ûrmiyê bar kiribû. Em xût ji Ûrmiyê ne, rex kenarê behra Ûrmiyê.

Cara yekemîn ez li taxa Hemêdiyê rastî êzdiya hatim. Her sal, ez nîzanim bi mena kîjan eyda êzdiya em ermenî diçûne dest û êzdiya eyda xwe derbas dikir. Strana digotin, serê xwe dihejandin. Ez wî çaxî sêsalî bûm û mi dixast bi rengêkî dostaniyê bikira kurdê êzdiya ra, çimkî ezî bê dîn bûm. Zar (zarok) bûm, lê ezî ne awqayî nêzikî xaçparêziyê bûm, bavê mi Têr Ohanês jî keşîş bû, lê mi qanûnê xaçparêziyê qebûl nedikir, dêrê da her tenê muzîka xweşî mi dihat. Diçûm, mi guh dida muzîkayê.

Agirparastina (agirperistina) êzdiya, ku dînê me ermeniya berê bûye, xweşî mi dihat. Mi didî wekî dînê agirparastinê dînekî diha rast bû bona me ermeniya û bona êzdiya, çimkî em hênê hê qewet bûn, padîşê me hebûn.

Xaçparêzî me ji van pîrsa hinekî dûr xwey kir, çimkî ew dînekî diha merivhîz e, ez bêjim dereca cînarê te, hevalê te diha rehm e, yan diha bi dostanî berbirî cînarê dorberê xwe dibe, lê agirparastin dînek e, ku eger dijmin biketa welatê te cimeta agirpe-rest mehkem bona parastina sînore xwe bi mêrane disekinî.

Le bextê mi anî, sala 1946 ez hatime welatê Ermenistanê. Salêd 1956-57an çaxê me radyokompozîsy Hovanêş Şîrazê "Sîamed û Xecazerê" çêdikir, Aram Mêrangûlyan wê hênê serkarê koma me bû, ew ser hîmê wê poyêmê muzîka nivîsî û min û Ofêlyan Hambarsûmyan me wek dengbêj stra.

Hema wî çaxî bû ku mi nasiya xwe da Casimê Celîl. Mixabin ku rehmetî îro ne me ra ye. Ez bi hurmet berbirî wî mirovî bûm, çimkî mi farişî zanibû û kurdî nêzîkî zimanê Farişî ye, ewî hîvî kir çend stranê kurdî bona radyoyê tevî wê ansamblê bistirê. Û me tevayî kar kir. Casimê Celîl yan strana danî yan jî dengbêja danî, mi guh dida strana û stran dikirine nota. Ewî xebera rast dîkir, çimkî ew bi xwe nivîskarek û şayîrekî berz bû. Û mi bi muhbet û bi dilxweşî Casimê Celîl ra kar kir heta sala mirina wî.

Hurmata min a mezin hebû li hem-ber wî camêrî û nek tenê ber bi wî camêrî, lê usa jî ber bi rêdaksiya kurda û êzdiya û ez divêim heta Ermenistan hinekî bi ser xwe da bê, hinekî qewet be, dibe em pîrsa kurda jî safî bikin. Ez bawar im, dibe li wan sala ez tunebim, lê dîsa divêjim, ez bawer im ev gotinên mi wê bêne serî, çimkî em cimetine biran e, em gele nêzîkî hev in û me strana "Hoy Narê, Hoy Nazê, Romanî"

tevî Rûzanna Vardanyan stra û bi vî rengî ez rêdaksiya kurdî va hatime girêdan û heta roja îroyin jî girêdayî me. Bawer im, eger mecal hebe, yanê ansambla me eger tezedan bê ser hev, rast e em nika ser vê pîrsê disekinin, lê qeweta berê nîn e, ew cûre karkirina berê nemaye, yê hêna Mêrangûlyan da hebû, yê ku salê 50-60 hebû. Ez soz didim, dîsa çend strana, bi alîkariya wê bistirê û pêşkêşî gelê me yê kurda, gelê me yê êzdiya bikim.

Cemîle: Lê tu çewa gotinê strana hîn bûyî?

Hovh. Badalyan: Ew bi xwe Casimê Celîl ez hîn dîkirim. A li vê otaxê rûniştî, gotin yeko-yeko dîgo, mi jî pey wî diwekiland. Eger sewta gotinê çênedibû, dîgo, "Na, nebû! Mesele herfa "q". Ez Bexdayê hinekî erebî hîn bibûm. Herfa wan a "q" heye, ew herfa mi karibû baniya ser ziman. Gele kêfa wî dihat, şa dibû, wekî wa gotina mi dikaribû baniya ser ziman.

Cemîle: Bona me jî şabûneke mezin bû, wekî tu pê qaîl bûyî, te bona gelê me stranên kurdî straye.

Hovh. Badalyan: De ez divêjim, mi biçûkatiya xwe da muzîka kurda hiz kiriye, kurda hiz kiriye, çimkî mi texmîn kiriye, êzîdî tim ermenîa ra girêdayî bûne. Bextê wan jî mîna bextê ermeniya bûye.

Ez bawer im, wekî bîranîna Casimê Celîl û nivîskarê mîna wî êzîdî tim wê bîra me da be, bîra gelê me da be, xisûsî bîra nivîskarê me da be, çimkî nivîskarê me ermeniya dostaniya wana jî tevî nivîskarê êzîdî ra heye, dostaniyê hev ra dîkirin.

Ez guman im dostaniya me wê her hebe û em ê tevayî vê Rêspûblika xwe

ye zor saz bikin û rojê hatî eseh wê geş bin. Em rojê xwe ye hatî nav gelê we dibînim. Ez bi dil divêjim, çimkî hûn bi jimar pirr in. Hûn pirr pirr in, gelê kurd yeketî û xwehişiyarbûnê dijî.

Ez spasiya xwe divêjim bona vê rasthatina xweş û bîranîna Casimê Celîl gere timê geş bimîne dilê mi da, çimkî ez pê re gele-gele sala xevitîme.

7. Bîranînên Taharê Emer

Doktorê îlmên dîrokê, mamoste, dîrêktorê dibistanên kurdî li gundên Sîçanlû û Tilikê (nehiya Telînê, Komara Ermenîstanê), dibêje:

"Hatina min a radyoyê, wê derê va girêdayî ye, ez rastî qîza birê xwe Cemîla Casim hatim, mi zû da nedîtibû. Cemîla Casim silav-kilava, dîtina mi va muhbeta mi gele bilind bû, bîranînêd kevn ketine fikira mi, destê-birakê min î wextekê, zehmetkê- şê miletê me Casimê Celîl hate ber fikira mi û teze ez ber xwe ketim bona Casimê rehmetî, wekî eva çend sal e hesab bike mecbûr bûme, mi ra miyeser nebûye herime mala wan, em hev bivînin, xeber bidin çewa ku lazim e. Îlahîm wekî roja definkirina wî ezî balnîsê (nexweşxane) da bûm. Balnîsê da mi bihîst mirina wî. Ez, usa jî nexweşên milet, em gele ber xwe ketin, me wira îçke jî izin tunebû em bidin xevatê, lê me hilda îçke anî nexweşxanê, me kas hilda bona rehmetiyê Casim. Rehma Xwedê lê be, mêrê usa!...

Casimê Celîl mêranî bû, steyrka xo va, xebardana xo va, dilê xo va. Bawer bike mi gelek kê mêrê usa emir da dîtine. Hevtê pênc sal emrê min e, ez

gele camêra va girêdayî bûme, mêra va, maqûla va, nivîskara va, ulmdara va lê dilê nola dilê Casimê Celîl ez nikarim bêjim, mesele dilekî başqe himberî dilê wî bikim.

Carekê kulfeteke êzdiya li çiyê girtîbûn. Mala wê da çek dîtibûn, çi kiribûn, mi cab da Casim, Casim mala me da bû, timê diçû dihat, [Sîçanlû] hesab dibû gundê wî. Mi go, wekî şuxulekî ha qewimiye.

Casim lêda çû mîlpêtra, dataxazra [serokê polis], yê din ra gele şuxul kir, hetanî kulfeta êzdiya ji kelê derxist hilda anî gund. Ew [bûyer] tenê nîbû.

Casim ne kubar bû, tevî pala, tevî gundiya timê dixwar, vedixar, xwe usa qure nedigirt, xwe kubar nedigirt, nav milet da bû, nav cimetê da bû.

Gele cara dihat mêvanya me. Pilaş [sako] xwe dikir, barana gur dihat, de tomerî hema usa kewşen da digerya û gul, gupika va mijûl dibû, emrê miletyê va mijûl dibû. Carekê yekî pismamê mi hesp digerya, hespê wî winda bibûn. Casimê rehmetî gazî kir, "Roryo, roryo!..." Hêrs bû ser da. Ewê êzdî, ku zar bû xoxo jî. Casim go, "Hela çika natirse, çika dilê wî çewa dil e?" Lê ewî êzdî gava cava xo sert da, Casim hilda, "Wey!" Go, "Lê tu birê mi kirîb î!"

Dilê wî dilê milet e, dilê kurdan e, dilê êzidiyan e.

Casim gele milethiz bû. Derdê wî, ruhê wî, emrê wî milethizî bû. Usa jî nav gunda timê digerya. Himdarê radyoyê bû.

Bîra mi tê, wekî nivîsara radyoyê destnivîsar, zarnivîsar bû. Hildana kila-ma "*Kerr û Kulikê, Silêmanê Silîvî, Mem û Zînê, Xecê û Syabend*". Mi bilûrê lêdixist, Egîte rehmetî jî distira,

pêşiyê, berî gîşka ew aliyê Casimê Celîl da hatiye hildanê.

Casim usa jî ruhê xwe, emrê xwe girêdayî bû mîletê xo ra. Hizkirina wî tevî mîlet bû. Sivê heta êvarê ew kurê xo va, ew zarê xo va digeryan bona folklorê mîlet, bona berevkirina guharên zêrîn, wekî wînda nebin, bimînin çewa ku lazim e.

Casim wexta yekî kesîv didît, bawer bike hêşir çewa dihatin, çima kesîbîyê da ne, çima belengazîyê da ne, çima dereca wî baş nîn e çewa ku lazim e.

Aha bona Casimê Celîl, bona hizkirina wî bona navê wî, mesele gundê me da gele zar hatine navkirinê bi navê Casimê Celîl. Hema yek jî mala xûşka mi, usa jî mala kurapê mi, zarê wî nefera va: Casim, Ordîxan, Celîl, Zînê, Cemîle, mal va temam navê Casimê Celîl in, bona mêraniya wî, bona navdengê wî, bona muhbeta wî.

Ew timê bîranînê mi da ne. Mi gelek cara mala wî da nan xariye, vexariye, derbaz kiriye, bêrikandiye. Ew nek tenê pismamê mala mi biye, usa jî tomeriya gundê me, cimeta Telînê, gîşk Casimê Celîl va girêdayî bûne çewa hizkiryê me, çewa nivîskarekî eyan, muhbet, buhurtiye mîletê xwe, xêrxazê mîletê xwe. Ew miriye, lê hesav bike nav û dengê wî, qedir-qîmetê wî wê nav cimetê, mîletê me da bimîne heta hetayê.

Hîmlî wexta teze Ermenistanê da pîrsa lîstîkê, pîrsa radyoyê danîn, yê ewlînkê ku mijûl dibû gunda da, komêd bedewetyê, xwe afrandinê, topkirina wan va hîmlî Casimê Celîlê rehmetî derbaz dikir. Ew xoxo jî, tevî komê, kom hîn dikir, wî yaşê xwe, wê dereca

xwe, wê bilindaya xo, hesab bike gîşk bi kîsî wî dibû: tiransport, avtobûs... çik hebû ewî danî. Kom cîkî dibire cîkî dinê.

Gele miqam miqamê Casim in, miqamê wî ne, hînkirinê wî ne. Gelek mijûl bûye komêd me da. Cimet, usa jî ew lîstîkçî bêqedir verê nedikirin. Kîsî xwe temam, ji beriya xwe temam, perê xwe temam. Gele dengbêj danîn mala xwe, roja mala wî da diman, hurmet, siyanet, qedir, qîmet verêdikir bi muhbeta bilind, bi qedrê mîletiyê lapî kûr, usa jî yek paş da nedima ji giliyê Casim, dereca wî, muhbeta wî, gilî-gotin.

Heyneyse ew lîstîkêd mîletiyê mehkemiya wana, kilamên radyoyê ye ji ewlînkê heta îro jî qeweta xwe wînda nekirine, temam hesab bike payê pîrrê aliyê Casimê Celîl da hatine kirinê. Loma Casim nayê bîrkirinê. Kilama da jî, strana da jî, komêd bedewetyê ye xweefrandînê mîletiyê da jî û her dereca da jî cimeta me bîr nake Casimê Celîl.

8. Bîranînên Ahmedê Gogê

Nivîskar, jûrnalist, demeke dirêj serokê radyoya kurdî bûye, dibêje:

"Hurmet û siyanet ji Casimê Celîl re. Îro temamiya cimeeta me ya li Ermenîstanê zane, wekî sala 1955 radyo, wekî bi zimanê kurdî hate dayînê ji Yêrêvanê, hîmdarê wê Casimê Celîl bû. Ew Casimê Celîl, yê ku salêd sîhî da bawer bikî temamiya emrê xwe, edebiyat û medeniyata me ra hate girêdanê û ser hemû kitêba bawer bikî nivîsiye, wekî rêdaktorê wan Casimê Celîl e.

Casimê Celîl bi vê fikirê hesab dibe mezinayî nava gelê me da. Çima?

Casimê Celîl cara ewlîn kilamê me,

miqamê me nivîsîn, îjar nava qewlekî çewa da?

Wî çaxî qewl, mecelêd nivîsara kilama awqas tunebûn, ewî temamiya dengbêja, temamiya sazbanda danîne mala xwe û bi roja mal da xwey dikirin, wan ra mijûl dibû û kilamê wan û gotinê wan, miqamê zurnê, fiqê meyê nivîsîn ser qeytana magnîtafonê, ji windabûnê xilas kirin. Navê Casimê Celîl ra dêmek girêdayî ye hîmdanîna fonda kilamê me, kîjan hesab dibe "Fonda Zêrîn" û îro, niha, li Radyoya Ermenîstanê ya miletîyê têne xweyî-kirinê. Bona wê yekê hurmet û siyanet Casimê Celîl ra.

Casimê Celîl wekî sala 1918 li Qersê mihacir bû, dê û bavê wî alîyê dijmin da hatine kuştinê, ew hat vê derê, saya zimanê ermenî hîn bû, bû merivekî mezin, nivîskarekî gelekî eyan, şayîrekî gelekî hizkirî û em vê gavê û her gav dikarin mala Casimê Celîl hesav kin çewa merkezeke kurdzaniyê navûnîşan e.

Casimê Celîl du ewledê xwe dane ser dereca kurdzaniyê here bilind. Mesele Celîl, wekî hurmet û siyanetê me ra tîne. Mesele Ordîxan, wekî kubariya miletê me ye. Cemîle wekî eva çil sal e para xebirdanê kurdî da dixevite û dîsa riya bavê xwe da diçe, pirsêd berevkirina kilam û miqamêd me va mijûl dibe û hurmet û siyanet wê malê ra. Em gerekê şa bin, wekî mînanî Casimê Celîl hene, yêk mînanî ewledê wî hene, wekî bê wes- tandin xwe pêşkêşî edebiyat û mede- niyata me kirine, xezma berevkirina nimûneyêd folklorê me, wekî niha îdî wînda dibe. Wana xebateke gelekî mezin kirye,

wekî nimûnê folklorê me ya miletîyê ji windabûnê xilaskirine û ew kirinê malê heta hetayê û heta ew nimûnê folklorê dijîn, navê Casimê Celîl wê hebe, navê ewledê wê malê wê hebe. Loma jî em dibêjin, şikir mala Xwedê ra, wekî Ermenîstanê da saya alîkariya cimeta ermeniya ye bêqelp, maleke usa heye û malêd mînanî wê jî hene, lê ez te ra rast bêjim, emekê Casimê Celîl gelek e.

Mesele, ew miqamê Şamilê Beko, miqamê Egîtê Cimo, kilamêd Şeroyê Biro kilamêd me yên kilasîk e; mayin ew saya Casimê Celîl mane malê nemirî, zanî. Eva hebûna me ye, evana me ra lezetê tînin hemû gava, hemû wexta û kilam û miqamê me me ra bûne rêber, rê nîşanî me didin, bona em haş xwe hebin, wekî em kurd in û ew merivêd ku qelemê yan pênûsê hiltînin dijî Casimê Celîl dinivîsin, ewana nezan in, ewana nexwaş in, wana gotî bivine ber malê yanê jî bivine xastexanê derzî bikin, wekî ewana ser hişê xwe da bîn. Merivê usa hemû dema da bûne qerfa miletê me, bûne pêkenîn. Em timê wan kenyanê û em nika jî dikenin.

16. 02. 2000

MUSTAFA PAŞAYÊ YAMOLKÎ: JÎYAN û ROLA WÎ YA DI NAV HÊZA NETEWA KURD DE

Rebwar Fatah

Ji îngilîzî: Herşen Farqînî

Şahek, di dinya îroyîn de, wek şahê santrancê bû.
(Şukrî Fazil)

Gelek şexsiyetên kurd hene ku neheqî li wan hatiye kirin, çiye ku ji bo doza gelê xwe bes piştgirî nedane. Lê Mustafa Paşayê Yamolkî ne yek ji wan e. Ne hewce ye mirov hinek navên ku li ser wan gelemşe hatiye kirin bîne ziman, jixwe dîrok biryarên di cî de dide.

Bi vê sedemê, ev gotar, dê qala hinek kîteyên meçhûl ên jiyana Yamolkî û danasîna vî navê birûmet, lê ev çend jî jibîrbûyî bike. Kifşkirina agahdariyên meçhûl ên derbarê Yamolkî, watedar û zehmetek hêja bû. Ez ji dil ji malbata wî bawerim

ku ew nasê min in û li ba min biqîmet in.

Naverok

-Pilandûva malbatê,
-Perwerde,
-Jiyana leşkerî û meslekî,
-Rola di Qraliyeta Kurdistanê de (li Silêmanî).

Pilandûva Malbata
Mustafa Paşa Yamolkî

Berê mirina xwe (25ê Gulan 1936, derdora Bexdayê li al- Wazirya), xwestibû ku ev riste li ser kêla wî bîn nîvîsandin:

*Ez ditirsim ey weten binrim, nebînîm
bextiyarî to.*

*Biniwsin ba le ser qebîm, weten
xemgîn û min xemgîn**

Ew û gelek navdarên kurd, li goristana Silêmanî li ser Girê Saywan binaxkirîne. Heta mirinê, Yamolkî bi netewa kurd şanaz mabû. Yamolkî li Kurdîstana Başûr, li Silêmanî, 25ê Rêbendanê, ji malbateke rewşenbîr bû. Ew, li herêma Silêmanî ku ev herêm ji kevneşo- piyan yek e, li taxa Sabûnkaran, li hemberê hemama navdar, Hemamî Muftî, dijiyan. Yamolkî, bi niştimanperwerî, wêrekî û aqilmendiya xwe navdar bû. Yamolkî ji eşîreta hêzdar Bilbazan bû, ku eşîreke kurd e.

Di 3yê Gulana 1888 de Yamolkî, bi Safya Xanima Xandanzade re zewicî, ku ew keça Husên Paşa û xweha Seîd Paşa bû. Ew malbateke kurdên navdar in û li Stenbolê li devera Uskudarê dijîn.

Yamolkî û jina wî, xwedî kurek û sê keç bû:

- Mîralay Azîz Yamolkî, di Gelavêj a 1982 de li Bexdayê wefat kiribû.

- Zahra Yamolkî (bi Izzet Begê Cafî re zewicîbû) di 1972 de, li Bexdayê wefat kiribû.

- Dr. Anjom Yamolkî, di 1968 de, li Parisê wefat kiribû.

- Meliha Yamolkî.

Perwerde

Di dema Yamolkî de, piraniya xelkê Rojhilata Navîn cahil bûn. Digel vê, ew wek serbazekî, bi tecrûbe û qalîteyeke berz perwerde bibû. Bi

kurdî, tirkî, erebî û farisiyeke herikbar dipeyivî. Ew, hem diçû dibistana sere- tayî hem jî li mizgeftê ders dixebitî ku li vê demê adet bû. Du mamos- teyên wî yên olî, Mele Fetah û Mele Îrfan, di Mizgefta Seîd Husên de ew perwede dikirin, ku hê temenê wî biçûk bû. Yamolkî, li Bexdayê, dest bi dibistana leşkerî ya bi navê Ruşdiya al-Askarya kir. Pey re, wî neqlê dibistana leşkerî ya Stembolê kirin ku ew wek Medresa Herbê dihat nasîn. Li peytexta Osmaniyan, Yamolkî, ji saziyên perwedehiya bilind û cemaetê rewşen- bîran derfetan bi dest xist.

Jiyana Meslekî û Leşkerî

* Di sala 1888an de ji Akademiya Serkantiya Giştî ya Stenbolê, wek naqîb, bi serfirazî mezûn bû. Ew, ji bo rêvebirina beşa Hîcazê ku girêdayê Osmaniyan bû, wek leşkerekî payebilind tayîn kirin.

* Di sala 1893an de li Slimas û Xoy, Urmiye ku ev bajarên Kurdistanê Rojhilat in wek endamê komîsyonê hatibû tayînkirin û ew li bajarê Rojhilata Kurdistanê, li Senandajê jî endamê komîsyona ticaretê bû.

* Di sala 1899an de tayînî Bexdayê bû wek wekîlê serek ê Serkantiya Leşkerî ya artêşa şeşem a Osmaniyan.

* Di sala 1904an de wek endamê komîsyon a ku dê sinorê Îran û Îraqê destnîşan bikira, hat tayînkirin.

* Di sala 1908an de wek serekê beşa leşkerî, tayînê Enqereyê bû.

* Di sala 1909an de wek tuxgeneral terfî kir û ji bo serekîtiya artêşa bîstûyekem a li Bexdayê hate tayînkirin û piştê salekê bi rutbeyekî

hevminan transferê Azerbêcanê bû.

* Di sala 1911an de, dema herba îtalyan û tirk, wek fermanîdarê artêşa pêncem hate tayînkirin.

* Di sala 1917an de ji bo serektiya artêşa Osmanîyan a li Bexdayê hate tayînkirin.

* Di 3yê Berfanbar a sala 1918an de, ji bo idarekirina artêşa Osmanî-yan a li Sêwasê hate tayînkirin.

* Yamolkî helbest jî nivîsandine. Pirtûka wî ya helbestê, piştî mirina wî, di sala 1956an de li Bexdayê hate weşandin.

Di Qraliyeta Kurdîstanê de Rola Yamolkî

Împaratoriya Osmanî di 31 Cotmeha sala 1918an de agirbest xwest. Wilayetên Ereban ên ku ji dest çûbûn, bi peymanî veşartî ya Sykes-Picot (1917) di navbera Fransa û Brîtanîyayê de hatibûparvekirin; Fransa, tenê ne Suriye û Lûbnan, Cilicia (navê kevin ê başûrê Tirkîyê ye) jî dagîr kir.

Îtalyanan daxwaza Nozdeh Giravan (li behra Egê) kirin. Yunanîstan jî heweskar bû ji bo herêma Îzmîr û Rojhilatê Trakya.

Yekîneya leşkerî ya her du dewletan tengavan û Stenbolê îşxal kirin û bêçekkîrîna leşkeran xwestin. Her du hêzan li Bakurê Rojhilatê Anatoliya, damezirandina dewleta Ermenî (di bin parastina Brîtanîya de) û, li rojhilatê başûrê jî dewleta kurd (di bin parastina Fransa de) niyet kirin. Ji bo dewleta tirk li aliyê çepê cihekî piçûk mabû.

Sultan Vahdedîn, ku di Tîrmeha 1918an de hê derketibû ser text, di

demek nêz de xwe di nav meseleyên împaratoriye de bêçare dît û paytexta wî jî di bin her du hêzan de dagerkirî bû.

Lehengê Gelîbolîyê Mustafa Kemal, li herêma Enqerê yekîneyên tirkîyan organîze kirin, îdareyeke hevdemî damezirand û hêzên Osmanîyan jî di artêşa tirk de reorganîze kir. Mustafa Kemal bi sozê ku damezirandina cumhuriyetek kurd-tirk ava bike, piştigirîya kurdan jî bidest xist. Di 1920an de, Dewletên Îtilaf di Peymana Sevîrê de, ku parlemena Tirkîyê tu car tasdîq ne kiribû, şertên dijwar teklîf kiribûn.

Di sala 1921an de Fransa ji Cilicia (Kilikya) vekîşîya; cepha dewletên Îtilaf jihevûn. Hêzên Mustafa Kemal di şerê Sakaryayê de (1922) yewnanan meşlûb kir; û di sala 1923an de wan ji Îzmîrê derxistin. Îtalî jî vekşîyan. Bi awakî leşkerî şer dawî bû. Cumhuriyeta tirk a hev-demî, bi Peymana Lozanê re (1923) naskirina navneteweyî bi dest xist.

Piştê dawîya Şerê Yekemîn ê Cihanê, Yamolkî ji bo mehkemeya legal a Iraqê hat tayînkirin. Pişt re, ji bo ku Mustafa Kemal û hevalên wî bîne darizandin, ji aliyê Ferîd Paşa ve wek serokê mehkema leşkerî hate tayînkirin.

Ew grup ji Mustafa Kemal, Fuat Paşa, Fewzî Çeqmaq û Husên Rauf Beg pêk hatibû û bi rapêrîna li dijî xîlafetiya Stenbolê dihate îthankirin.

Ji bo Mustafa Kemal û hevalên wî, di 20ê Nîsana 1920an de, bi emrê Yamolkî, hukmê îdamê li wan hate birîn.

Di sala 1920an de li Tirkîyê, axir

Mustafa Kemal, Hikûmata Stembolê a ku îmzakarên Peymana Sevrê bûn, têk bir. Hêzên Kemalîst ên ku bi alîkariya gelê kurd li Erzromê derketin meydana, ji serî de bi fermî mebesta xwe ji bo cumhuriyeteke modern a ku mafê etnîkî yê wekhev dê bida gelê kurd û tirk, îlan kiribû. Kemalîstan, Peymana Sevrê a ku ji bo kurdan adil bû û garantiya mafê serxwebûn û tayînkirina çarenûsê dida, red kir.

Bi hinceta yekîtîya netewî, di her rewşê de jenosîda kurd û Kurdistanê, yanî tirkkirina Kurdistanê, dewam kir. Xwînrijan-din hê jî nerawestiyaye.

Di 17yê Pûşbera sala 1921an de, piştê serketina Atatürk, Yamolkî vegeriya welatê xwe ku li wê derê, di demeke nêzik de bi serokatiya Şêx Mehmed Berzencî li Silêmanî Dewleta Kurdistanê hatibû damezirandin.

Wextê Yamolkî vegeriya Kurdistanê, Şêx Mehmed Berzencî, li Kurdistana Başûr, ji bo çêkirina dewleta kurd, serokatiya gelê Kurdistanê dikir.

Di 10ê Kewçêra sala 1921an de, paytexta Kurdistanê li Silêmaniyê, ji bo çêkirina hikûmeta kurd daxuyaniyek hat danîn. Şêx Mehmed Berzencî xwe wek qralê Kraliyeta Kurdistanê deklare kir. Endamên qabîneya wî ev kes bûn:

- Wezîrê malîyê:
Abdulkerîm Alaka
- Wezîrê gumrikê:
Ahmed Begê Fetah Beg
- Wezîrê dadiyê:
Hecî Mele Seîd Kerkukî
- Wezîrê Kar û Xebatê:
Hema Abdulah Axa
- Wezîrê perwerdehî:

Mustafa Paşa Yamolkî

- Serekwezîr:

Şêx Qadir Hefîd (birayê Şêx Mehmed e)

- Wezîrê karê hundirîn:

Şêx Mihamed Garib

- Wezîrê parastinê:

Zekî Sahibqaran (artêşa kurd, bi navê artêşa netewa kurd bû) Şêx Mufîdê Şêx Qadir, wek Serekê Serkantiya Giştî hat tayînkir û tuxgeneral Sadiq Qadirî (birayê Yamolkî) wek Mufetîşê Giştî yê Artêşê hat tayînkirin. Şêx Mehmed Berzencî her çiqas merivek dîndar jî bû, ji bo peywira wezîrê darayî, yekî xirîstîyan tayîn kir. Ev jî nîşan dide ku civata kurd çiqas çeşîtdar û ji her fikrê re vekirî ye.

Cemiyeta Kurdistan

Di 21ê Tîrmeha sala 1922an de komek rewşenbîrên kurd û pêşeng-ên civakî, bi pêşengiya Yamolkî Cemiyeta Kurdistan damezirandin. Endamên damezrêner ev in:

- Ahmed Behced Efendî
- Alî Efendî yê Bapîr Axa
- Faîk Arîf Beg
- Hecî Axa Fethulah
- Îdham Yuzbaşî
- Refîk Hilmî Ahmed Beg
- Salih Qeftan
- Şêx Muhamed Gulan
- Şukrî Aleke (kurdekî xirîstîyan e)
- Tofîq Beg

Cemiyeta Kurdistan, ku di nav armancên wî de, yek jî, piştgiriya serokê dewleta Kurdistanê Şêx Mehmed Berzencî bû, di 21ê Tebaxa 1922an de komelê, bi kurdî, tirkî û farisî hejmara yekem a rojnameya *Bangî Kurdistan* weşand.

Qraliyeta Kurdistanê (Şêx Mehmed Berzencî) ji alî îngilîzan ve nehat hilweşandin, li şûna qralê kurd îngilîzan qralekî ereb, Faysalî, empoze kirin. Yamolkî, Bexda terk kir, di 28ê Rêbendan 1926ê de, ku li wê derê dest bi weşana rojnamê kiribû.

Di 1ê Kewçêra sala 1924an de, Cemiyeta Kurdistanê, nameyek şand bo Cemiyeta Neteweyan, bi vê nameyê Tirkîyê protesto kir ji ber sedema daxwazên wan ên li ser Musulê û tevgerên wan ên li dijî gelê kurd ên Bakurê Kurdistanê.

Rêçên dîrokî di vê rêxistinê de, ji bo meşrûkirina daxwazên Peymana Sevîrê û daxwaza serxwebûnê, girîng in.

Di Hilweşandina Qraliyeta Kurdistanê de Rola Îngilîzan

Qraliyeta Kurdistanê zêde de- wam nekir, bi saya Hêzen Hewayî yê Qraliyeta Îngilîzan ku li ser navê hikumeta Bexda ya quqla tevdigeriya. Îngilîz, ji kurda re nazik nebûn. Zanîneke çewt e ku tê parastin li dijî kurdan yekem car rejîma Saddam Huseyîn gazên jehrî kar aniye. Ev çewt e. Rejîma yekem ya îngilîzan e, ku dijî kurdan li Başurê Kurdistanê gaz kar anîne.

Noam Chomsky di pirtûka xwe ya "Demokrasiya Pêxîmker" de serweriya îngilîzan li Başurê Kurdistanê wiha şayeser dike: Di sala 1919an de fikra Sekreterê Wezîrê Herbê Churchill ew bû ku wek tecrûbeyekê, li ser erebên serkêş, bi destê Fermandarê Rojhilata Navîn çekên kîmyewî bikar bîne. Û li dijî îtirazan wî wiha gotibû:

Ez van lewçeyan fêman nakim ku

dijberên karanîna gazê ne. Tercîha min a teqez, li dijî qebileyên barbar karanîna gazên jehrîn e. Lê hewceya gazên kujendetir nîn e; belam li dijî yên ku astengiyên mezin derdixin, terorê belav dikin, bandora wan li ser gel zêde ye û dev ji van tevgerên xwe bernadin gaz tê karanîn.

Churchill pê ve kir:

'Di derbekê de ji bo qedandina aloziyan, ku ev yek dê te li herêmê serdest bike, karanîna sîlehên mevcut guncan e. Sîlehên kîmyewî di şerê modern de bes tedbîqateke zanistî ya Rojava ye. 'Favoriyên Churchill, li dijî qebileyên barbar û erebên serkêş angokurdan û afganan bikaranîna gazên jehrîn û hêzen hewayî bû. Suprîz nîn e, di sala 1990an de, William Waldegrave ê ku berpirsiyarê hiku- meta John Major bû, emir da ku ji dosyayên Public Record Officeê (arşîva koloniyên îngilîzan e) hinek teferûat bînin derxistin ku ev teferûat derbarê yekîneyên îngilîz ên li dijî kurdan gazên jehrîn kar anibûn.

Bi gotineka dî, neteweyekî ku ji bo rêvebirîya xwe daxwazkar bû, di sînore jenosîdê de hat çewisandin. Qralê wan ji alî hêzen îngilîzan ve lawaz ket û qralekî "îthal" ê ku bi temamî ji çandekê cuda bû anîn li ser wan.

Dîrok ji aliyê gelên stemkar ve bi xwîna gelê stembar tê nivîsandin.

Karekî hê jî teze ye ku netewan bi têgehên "medenî û barbar" ji hev vediqetîne. Di pirtûka mezin a dîrokê de, hê jî, ji gelê zor ta' dedîtî xwîn diherike. Dîrok bi awayekî hevgerî, danzanîna jana stembaran de ne serketî ye. Bi gotinek dî, ev têgeha ku "medeniyet" jê re tê gotin, divê em bi xwe ava bikin.

NIVÎSÎN Û ALFABE DI NAV PÊŞIYÊN KURDAN DE

Mamoste QEDRÎ

Nivîs û alfabe ne karê rojekê ne. Ji ser wêneyên ku li rûyê diwarên şkeftan, li ser kevîr û kevalan (lewhe, tablet) hatine çixêzkirin heta alfabeya ku 1000 sal beriya zayînê ji aliyê fenîkiyan ve hatiye îcadkirin û ji aliyê yewnaniyan ve tipên dengdêr lê hatine zêdekirin bi hezaran sal derbas bûne. Ji destpêka nivîs û alfabeyan û xebitandina wan a di warê perwerdeyê de, nîqaş û pêşniyazên li ser pêşvebirin û standardkirina wan jî dest pê kirine. Di van hezar salan de gelo kurdan çi kirine? Rewşa nivîsê li cem wan çawa bûye? Kîjan xet û nivîs û alfabeyê şixulandine? Bi wan çi berhem nivîsandine?

Ez ê li vê derê li bersîva van pirsan bigerim.

1. Nivîsa Mîxî

A	Ba- be- bo	Ca- ce- co	c [^] a- c [^] e	da-de do	E	fa	Ga	go	ha he	Ja- z [^] a
Je	Ka	Ko	l	Ma	me	mo	na-ne	No	O,u	pa
Pe	Po	Ra- re	ro	sa- se-so	Şa-şe- şo	ta-te	To	t [^] a- t [^] e- t [^] -o	Va	ve
Xa	ya- yo	Za- ze- zo	bomîş bûm zemin	Beğ beğî xuda	Ahura- mazda	xeşaye êyeşah	Dehyu walat	dawî		

a) Di vê nivîsê de du heb "t" û du heb "z" hene. b) Ez di vê nivîsê de jî rastî dengê "ğ" nehatim ku Celadet Bedirxanî jî negirtiye alfabeya xwe. c) Her şeş nimûneyên dawîn bêje ne.

Di hezarsala sêyemîn a beriya zayînê de li dergûşa kurdan Mezopotamyayê ango di navbera çemên Dicle û Firatê de qewmên Sumer û Elam jî rûdiniştin. Van qewman "Dewletên Şaristanî" ava kirin, avzêmk ziwa kirin û dest bi çandinî û ajalkedikirinê kirin. Di vê konseptê de mehsûl û ajal dihatin kirin û firotin, bac dihat berhevkirin. Ev kirin û firotin pêwîstiya xwe bi qeydkirin û nivîsandinê hebû. Loma, wan jî kirin û firotinên xwe berê li ser kevirên piçûk bi şiklê wêneyên besît qeyd kirin û wekî belgeyan di nav xwe de bi kar anîn. Paşê, ji heriya kilê hinek keval (tablet, lewhe) çêkirin û çend çuwal dextl an jî çend serî heywan kiribûn an jî firotibûn li ser wan kevalan bi şiklên geometrîk û hendeseyî çixêz kirin. Îro li Iraqê li herêma "Urûk" bi hezaran ji van kevalan hatine dîtin û derxistin.⁽¹⁾ Ji nivîsa wêneyî ya ku sumeran bi vî awayî bi kar anîne re îro tê gotin "*pîktogram*".

Di sistema pîktogramê de divê ji bo her tiştek wêneyek bi temamî bihata çixêzkirin. Ango her wêneyek wezîfeya bêjeyekê didît. Nexwe çiqas tişt ewqas jî wêne. Bo numûne, ji bo ku hevoka "*Hesp çû malê*" bête nivîsandin divê wêneyên hesp û malê bi tevayî bihatana çixêzkirin. Di mekteban de dersdayîna bi vî awayî ne hêsan bû. Loma, ji wan wêneyan parçeyên ku ne girîng bûn hatin avêtin û parçeyên ku girîng bûn man. Wêne ewqas hat besîtkirin ku gava lê bihata nihêrîn êdî nedihat zanîn ka ew wêneyê çi ye. Zanyarên Ewropî navê "*kuneiform*" ango "nivîsa mîxî" li vê sistemê dikin.

Navê zimanê sumeran ê gelemperî "*Eme-si-sa*" ye. Lê paşê çend diyalekt jê çêbûne ku navê wan di ferhengên Babilî de derbas bûne. Mînak: "*Eme-gal*" (zimanê mezin), "*Eme-sukud*" (zimanê bilind), "*Eme-sux*" (zimanê bijartî), "*Eme-udul*" (zimanê şivanên pez), "*Eme-nu-eşa*" (zimanê kahinên dînî). Nivîsa mîxî ya sumeran berê ji jor ber bi jêr ve dihat bikaranîn. Lê sumeran pişt re hinek guhartin tê de çêkirine û ji çepê ber bi rastê ve xebitandine. Hinek bêjeyên sumerî yek kîte ne, hinek jî ji çend kîteyan pêk tên û di navbera hinek ji wan bêjeyan û bêjeyên kurdî yên niha de xalên wekhevî hene. Çend mînak ev in.⁽²⁾

¹ Février, G. James, *Historie de l'écriture* (Dîroka Nivîsê), Editions Payot, 1984, r. 102

² Ehmed, Cemal Reşîd, *Zuhûru'l-Kurd Fi't-Tarîx*, çapa duyemîn, Hewlêr, 2005, I, r. 329-374

<u>Bêjeya Sumerî</u>	<u>Bi Kurdiya Îro</u>
<i>Ga-meş</i>	Gamêş
<i>Pa-bil-ga</i>	Bapîr
<i>Lu-kal</i>	Mêrê kal
<i>A-nê-nê</i>	Awane
<i>Gu</i>	Guh, go
<i>Gal</i>	Gel
<i>Mi</i>	Mê

Nivîsa mîxî ya Sumeran ji 3000 sal beriya zayînê heya 600 sal beriya zayînê ji aliyê gelek miletên dinyayê ve hatiye şixulandin. Kurdistanîyên berê yên mîna Hurî, Mîtannî, Kaşî û qewmên Med vê nivîsê xebitandine û li gor fonetîka xwe hejmara tip û dengên wê kêman ji zêde kirine.⁽³⁾ Bo numûne medan gava dest bi xebitandina vê nivîsê kirine tipên wê 36 bûne. Wan li gor fonetîka xwe 6 tip lê zêde kirine, bi vê zêdekirinê hejmara tipan gihaştiye 42an.⁽⁴⁾ Nivîsa mîxî hema hema ji tevayî dengên kurdî re bi kêr hatiye. Ango pêşiyên kurdan vê sistemê li gor tevayî dengên xwe xebitandine.⁽⁵⁾

Li gor ku Hazim Hacı di kitêba xwe ya erebî ku bi navê "*Sefehatun Min Tarîxî'l-Kurd we Kurdistan*" (Çend Pel Ji Dîroka Kurd û Kurdistanê) de neqil dike, qismek ji belgeyên herî kevin ku bi nivîsa mîxî bi zimanê kurdî hatine nivîsandin û gihaştine roja me hinek keval in ku behsa tofana Nûh dikin. Ev kevalên han niha di "Muzeya Londonê" de tên muhefezekirin û di vî warî de di rojnameya "*Sewtu'r-Rafideyn*" (Dengê Mezopotamyayê) de di hejmara 53. sala 1984an de meqaleyek ji hatiye weşandin.⁽⁶⁾

2. Alfabe ya Yewnanî û Aramî

Li gor Cemal Reşîd Ehmed, kurdan piştî hilweşîna "Împaratoriya Ixmîni" di dawiya sedsala 4an a berya zayînê de dev ji nivîsa mîxî berdane û dest bi xebitandina alfabeya Yewnanî û Aramî kirine.⁽⁷⁾ Tekstên kurdî yên ku bi van alfabeyan hatine nivîsandin û gihaştine roja me "*Nivîstekên Hewramî*" ne. Ango

³ Ehmed, *Zuhûru'l-Kurd Fi't-Tarîx*, I, r. 122

⁴ Hasan Kaya, Zana Farqînî, Samî Tan, *Em Zimanê Kurdî Binasin*, Weşanên Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê, çapa yekemîn, Stenbol, 2001, r. 41.

⁵ VARLI, Abdullah, *Dîroka Dugelên Kurdan*, Weşanên Sîpan, Stenbol 1997, derpêç 1, r. 20, 29, 38

⁶ HACANÎ, Nazim, *Sefehatun Min Tarîxî'l-Kurd we Kurdistan*, çapa yekemîn, Hewlêr, 2002, r.181

⁷ Ehmed, Cemal Reşîd, *Zuhûru'l-Kurd Fi't-Tarîx*, II, r. 329-374

hinek nivîstek in ku bi kurdiya hewramî hatine nivîsandin. Di lêkolînên derbarê van nivîstekên ku hem zanyarên Ewropî hem jî diroknasên kurd gelek bi girîngî li ser wan sekinîne van tespîtan kirine:⁽⁸⁾

Di sala 1909an de li Hewramanê di şkeftekê de hinek nivîstekên bi kurdiya hewramî, bi xetên yewnanî û aramî hatine dîtin. Dr. Seîd el-Kurdistanî 3 heb ji van nivîstekan birine Bîrîtanyayê û teslîmî arkeolog Prof. Minns kirine. Ev her sê nivîstek berya zayînê li salên 88, 22 û 11an di dema Aşkaniyan de hatine nivîsandin. Yek ji wan bi alfabeya aramî, du heb jî bi alfabeya yewnanî bûne. Prof. Minns derbarê her duyên Yewnanî de lêkolîn kiriye û encamên lêkolîna xwe di sala 1915an de di kovara "*Lêkolînên Helenîstîk*" de daye weşandin. Minns nivîsteka bi aramî jî ji A. Cowley re şandiye ku ev zanyar wê demê li ser zimanên samî pîspor bûye. Cowley wergera vê nivîstekê di sala 1919an de di kovara "*JRAS*" de weşandiye. Nivîstek ji 8 rêzan pêk tê. Cemal Reşîd Ehmed hem orjînalê vê nivîstekê hem jî bilêv-kirina wê ya li gor Alfabeya Erebî di kitêba xwe ya bi navê "*Zuhûru'l-Kurd Fi't-Tarîx*" de qeyd kiriye. Ji 22 tîpên alfabeya aramî ya wê çaxê hew 14 tîp tenê di vê nivîstekê de hatine xebitandin. Loma di xwendina wê de hinek astengî derketine holê. Ji aliyê kurdolojiyê ve ev nivîstekên han gelek girîng in. Nivîstek ji peymanêke bazirganiyê pêk tê. Têde behsa kirîn û kirêkirina rez û baxçeyan tê kirin. Navê kesên ku bûne şahidê vê peymanê jî yek bi yek tê de cih digirin.

3. Alfabeya Bînû Şad û Masîsûratî

Ev alfabe ji 37 tîpan pêk tê û ji rastê ber bi çepê ve tê xebitandin. Tîpên "P, Ç, J, G" ên ku di alfabeya erebî de nîn in di vê alfabeyê de hene. Tîpa "Ğ" a ku di alfabeya Celadet Bedirxan de nîn e di vê alfabeyê de heye. Tê de du heb "k", du heb "ç" û du heb jî "p" hene.

a-b-c-d-h-w-z(ز)-h-t-y-k-l-m-n-s-ş-f-s-q-r-ş-t(ت)-
s(ث)-x-z(ذ)-d(ض)-z(ظ)-ğ-p-ç-ç^ -k^ -g- -p^ -v-?-j

Ji bili kurdan tu miletekî di "Alfabeya Bînû Şad û Masîsûratî" nexebitandiye. Bînû Şad û Masîsûratî du eşîrên kurd

⁸ Ehmed, Cemal Reşîd, *Zuhûru'l-Kurd Fi't-Tarîx*, II, r. 329-374, 493-510

in. Kitêba herî kevin ku behsa vê alfabeya kurdan a taybet dike, kitêba erebî ya bi navê "*Şewqu'l-Musteham Fî Ma'rifeti Rumûzi'l-Eqlam*" e. Nivîskarê vê kitêbê Ehmed kurê Ebubekir kurê Wehşîye ye. Di literaturê de bi kurtasî wekî Îbnu Wehşîye tê naskirin. Bi xwe keldanî bûye û bi zimanê kurdî jî zanibûye. Wî ev kitêba xwe li ser daxwaza hukumdarê Endelusê Ebdulmelikê kurê Ebdurrehman nivîsandîye. Ebdulmelik xwestîye ku bizanibe ka ji destpêkê heta dema wî çend cûre nivîs û alfabe hatine bikaranîn? Îbnu Wehşîye li ser vê daxwazê vê kitêba xwe di sala 241ê koçî/856ê zayînî de nivîsandîye. Nivîskar di bin sernavê "*Sifetu qelemîn axere mine'l-eqlamî'l-qedîme*" (Şiklê qelemek din ji qelemên kevin) de wiha dibêje: "Kurdên Bînu Şad û Masîsuratî temamê berhemên xwe yê zanistî û hunerî bi vê elfabeyê nivîsandine. Tîp û şiklên ku di vê elfabeyê de ne pir xerîb û kevnar in û di elfabeyên din de nayên dîtin. Min li Bexdadê di nav meqberên îsewîyan de 30 pirtûkên ku bi vê elfabeyê hatine nivîsandin dîtin û du heb jî wan niha li Şamê li bal min in. Yek jê derbarê *edilandina rezên tirî û xurmeyan* de, yek jî derbarê *derxistina avê ji bin erdê* de ye. Ji bo ku insan jê îstifade bikin min viya ji zimanê kurdî wergerand zimanê erebî. Çawa ku tu dibînî şiklê vê elfabeyê ev e...". Belê Îbnu Wehşîye wiha gotîye û orijînalê alfabeyê di kitêba xwe ya navborî de qeyd kiriye.⁽⁹⁾

4. Alfabeya Avestayî

A	Â	Î	İ	U	Û	i	î	ï
O	Ö	Ü	A	E	K	x	xw	G
Ğ	İi	Ç	C	Z	J	s	T	S
D	Z	N	P	F	B	w	M	Y
Y	R	V	V	S	Ş	ş	H	

⁹ Muhammed Mela Ebdulkerîm el-Muderris nusxeyek ji vê kitêbê bi dest xistiye û fotokopiya rûpelên 134 û 135an ku di wan rûpelan de behsa vê alfabeyê tê kirin di kovara erebî ya bi navê "*Gulan*" de digel meqaleyekê weşandiye. Navê meqaleyê ev e: "*Kane li'l-ekradi eyden hurûfun yektubûne biha*" (Alfabe û tîpen Kurdan ji Hebûn û Kurdan Bi Wan Dinivîsandin). Hogir Tahir Tewfîq di pirtûka xwe ya erebî ya bi navê "*el-Elifbau'l-Kurdiyye*" (Alfabeyên Kurdî) de piştî hinek agahiyan ev her du rûpel digel alfabe ya navborî qeyd kirine. Ebdullah VARLI jî di kitêba xwe ya bi navê "*Dîroka Dugelên Kurdan*" de heman tişt kiriye: Binêrin Muhammed Mela Ebdulkerîm el-Muderris, "*Kane li'l-ekradi eyden hurûfun yektubûne biha*", kovara *Gulan*, Hewlêr, 1999, hejmar: 40, r. 97; Hogir Tahir Tewfîq, *el-Elifbau'l-Kurdiyye*, çapa yekemîn, Hewlêr, 2005, r. 16, 81; Abdullah VARLI, *Dîroka Dugelên Kurdan*, derpêç 1, r. 38-40.

Avesta bi zimanek ku gelek nêzikî kurdiya mukrî ye hatiye nivîsandin. Loma, ji kurdiya mukrî re "Diyalekta Avestayî" jî tê gotin. Alfabe ya Avestayî jî 44 tîpan çêbûye. Ev alfabe ne bi tenê malê komeleyekê ye. Belkî digel kurd û farisan komeleyên Îranî bi gelemperî vê alfabe yê xebitandine.⁽¹⁰⁾

Tîpên "P, Ç, J, G" ên ku di alfabe ya erebî de nîn in, di vê alfabe yê de hene. Tîpa "Ğ" a ku di alfabe ya Celadet Bedirxan de nîn e jî di vê alfabe yê de heye.

1. 5. Alfabe ya Pehlewî

Kurdiya Feylî di dema dewleta Sasaniyan de zimanê fermî bûye. Di navbera sedsalên sêyemîn û heftemîn ên zayînî de gelek kitêb û arşiv ên mîna *Zend Avesta*, *Dînkêrd*, *Bondhîşin*, *Pendnamegî Zaraduşt* û *Mînokî Xîred* bi vê diyalektê hatine nivîsandin. Li gor Cemal Reşîd Ehmed van kitêbên ku navê wan li jêr derbas dibin jî di dema Ebasiyan de ji diyalekta Feylî bo erebî hatine wergerandin lê eslê wan bi şaşîti wekî farisî hatine qebûl kirin:

Sîndbadê Behrî
Hezar û Yek Şev
Xudayname
Karnâme
Ayînnâme
Kereteke û Demeneke (Kelîle û Dîmne).⁽¹¹⁾

6. Alfabe ya Sir

- Ji 30 tîpan pêk tê

a (e)-b-p-t-c-ç-h-x-d- z(ڤ) -r-j-s-ş- s(ص) -
d(ض) - t(ط) - z(ظ) -e(ع) -ğ-f-q-k-g-l-m-n-w- h(ه) -y

Ev alfabe di nav kurdên Êzîdî de belav bûye. Ji ber ku kurdên neêzîdî û ereb û farisan di destpêkê de tiştek jî tîpên vê alfabe yê fam nekiriye jê re hatiye gotin "alfabe ya sir". Tê gotin ku her du pirtûkên pîroz ên êzîdiyan ên bi navê *Mishefa Reş* û *Cilwe*

¹⁰ VARLI, Abdullah, *Dîroka Dugelên Kurdan*, derpêç: 1, r. 23, 44-46

¹¹ Ehmed, *Zuhûru'l-Kurd Fi't-Tarîx*, II, 126.

bi vê alfabeyê hatine nivîsandin. Alfabe ji aliyê rastê ber bi çepê ve tê xwendin û nivîsandin. Tîpa "J" carna di cihê tîpa "Z" de tê bikaranîn ku ev her du tîp niha jî di nav kurdan de yek li cihê ya din tê bikaranîn. Bo numûne hinek kurd dibêjin "ez jî" hinek jî dibêjin "ez zî". Her wiha di cihê "V" de "W", di cihê "Û" de jî "Y" tê xebitandin.⁽¹²⁾

Tîpên "P, Ç, J, G" ên ku di alfabeya erebî de nîn in, di vê alfabeyê de hene. Tîpa "Ğ" a ku di Alfabeya Celadet Bedirxan de nîn e jî di vê alfabeyê de heye.

7. Alfabeya Erebi

Piştî qebûlkirina dînê Îslamê wek gelek miletên musulman kurdan jî di nivîsên xwe de alfabeya erebî bi kar anîne. Ji sala 1000ê koçî/1591ê zayînî û pê ve helbestvan û edîb û zimanzanên kurd berhemên xwe yên kurdî bi alfabeya erebî nivîsandine.

Kurdan ji bo standardkirina alfabeyê di nivîsên xwe yên kurdî de li gor fonetîka zimanê xwe di alfabeya erebî de konax bi qonax hinek guhartin çêkirine. Ji bo van guhertinan hinek sebeb tîn nîşandan. Ez dixwazim berê van sebebên û guhartinên ku kurdan ji bo van sebebên di Alfabeya Erebi de çêkirine binim ziman:⁽¹³⁾

1. Repertuara fonetîka zimanê kurdî ji 29 tîpên dengdar û ji 9 tîpên dengdêr pêk tê. Lê ji tîpên dengdar 7 heb di alfabeya erebî de nîn in ku ew jî ev in: (**P, V, Ğ, Ç, J, G**)

2. Ji 9 tîpên dengdêr ev 3 heb tenê -ew jî wekî nisbî- di alfabeya erebî de hene: (a, i, u)

3. 3 dengdêrên kurdî yên pêş (î, ê, î) di erebî de bi tîpek tenê tîn nîşandan ku ew jî (ى =y) ye.

4. 3 dengdêrên kurdî yên paş (u, û, o) jî di erebî de bi tîpek tenê tîn nîşandan ku ew jî (و =v) ye.

5. Di bêjeyê de bihevebûna tîpan, hindikiya dengdêran û pirbûna nuqtayan jî di xwendin û nivîsandina di demek kurt de wekî astengi hatine dîtin.

¹² VARLI, Abdullah, *Dîroka Dugelên Kurdan*, derpêç: 1, r. 24-25, 56.

¹³ Derbarê van sebebên û guhartinan de binêrin Amir Hassanpour, *Kürdistan'da Milliyetçilik ve Din* (1918-1985), Weşanên Avesta, wergerên ji îngilîzî bo tirkî: İbrahim Bingöl-Cemil Gündoğan, Stenbol, 2005, r. 293, 516

Di vê çarçoveyê de kurdan di alfabeya erebî de ev guhartin-
ên gelemperî kirine:

1. Ji tîpên biyeknuqte li (ب b , ج c, ز z du nuqteyên din zêde
kirine û bi vê zêdekirinê ev tîp bûne (پ p), (ç ç), (ژ j).

2. Nişanek danîne ser "kaf"a erebî (ك k) û wekî (گ g) bi kar
anîne. Ev tîp di destnivîsên kevin de hatine xebitandin lê ji ber ku
qalibê wan di çapxaneyên nav welat de tinebûn heya di gelek
kitêbên ku di navbera salên 1920-1930'an de hatine çapkirin jî ev
tîp nehatine xebitandin.

3. Li ف =f ya erebî du nuqteyên din zêde kirine û bi şiklê ف
yê bi kar anîne.

Bi taybetî li Kurdistana Iraqê û li ya Îranê hinek tiştên ku di
vî warî de hatine kirin ev in:

1. Berya bikaranîna morfeman ji bo derxistina dengê qalind
رر û و و yê ev tîp hatin dubarekirin (و و، و و)

2. Paşê morfemên mîna heft û heştên erebî (7□8) hatin
bikar- anîn. Mînak: (٧٨).

HELBESTVANÊN KURD HETA BABA TAHIR

Mamoste QEDRÎ

Dewra Zerdeşt û Avestaya Wî

Hinek nivîskar û lêkolînerên kurd ên mîna Pîremêrd, Reşîd Necîb, Tewfîk Wehbî û Feqî Huseyn destpêka helbesta kurdî digihînin Avestayê. Çawa ku tê zanîn, Avesta navê wê kitêbê ye ku Xwedê ji Zerdeşt Pêxember re şandiye. Zerdeşt, beriya zayînê di sedsala şeşan de jiyaye. Van nivîskarên navborî bal dikişînin ser helbestên Zerdeşt Pêxember. Ez dixwazim ji bo mînakê sê rêzan ji helbesteke wî ji we re pêşkêş bikim.

*Yemm e xişter awrûh e
Newît ewtem newît germem
Newît zor û newît miritiyuş*

Ango;

*Cem padişahêk pîr navdar bû,
Dema wî ne sar bû ne germ bû,
Ne pîrbûn hebû ne mirin hebû*

1. Porapoj (330 Sal Beriya Zayînê)

Li gor ku nivîskarê kurd Enwer Maî di kitêba xwe ya bi navê "el-Ekrad fî Behdînan (Kurdên Badînanê)" de neqil dike, di van demên dawîn de du helbestên kurdî hatine dîtin, ku dema nivîsîna wan digîje salên navbera 330-320ê beriya zayînê. Yek ji

xwediyê van helbestan Porapoj e, yê din hê nehatiye zanîn. Ji van her du helbestan du malik ev in:

*Xwezdî ez bi hev ra bun
Werdi bihîrin kûtira bun*

*Bi hîv ra hîrin xûrînî
Bangîk dîn bi hîv ra narînî*

Ango;

*Xwezî bi wan rojên ku em bi hev re bûn,
Em bi hev re diçûn ser çîyan*

*Were em bi hev re biçin derve
Em bi hev re kilama Narîne bibêjin*

2. Xelîl Mendelîcî (640-641ê Zayinî)

Hê di dema vî helbestvanî de xelqê bajarê Şarezorê, ez dikarim bibêjim ku bi tevayî kurd bûne û hê li ser dîne xwe yê Zerdestiyê bûne. Di wê demê de şerekî mezin di navbera artêşa ereb û kurdan de qewimiye û kurdan gelek zirar dîtiye. Helbestvanê kurd ku navê wî Xelîl Mendelîcî ye, li ser vî şerê giran helbesteke bi şewat gotiye. Çend rêzik ji vê helbestê ev in:

*Hurmuzgan raman aritan kejan
Wêşan şarduwe gewreê gewrekan*

*Zorkarê 'ereb kerdne xapûr
Genay paleê heta Şarezûr*

*Şin û kenikan we dil beşîna
Mêrd azar tilî ji rûyê hewîna*

*Rewîştzerdeşte raman we bêkes
Bizika nika Hormiz wa hêwic kes*

Ango;

*Perestgeh xira bûn agirê wan vemirî
Mezinê mezinan jî xwe veşartin*

Zorkerên ereb kirin xirabe

Ji gundan hetanî Şarezor

*Jin û keçik dîl girtin
Mêrxas di nav xwînê da gevizîn*

*Dînê Zerdeşt bê xwedî ma
Hurmuz alikariya tu kesê nake*

3. Pîr Şalyar (786ê Zayinî)

Li gor ku Hazim Hacanî di kitêba xwe ya bi navê "*Sefahetun Min Tarîxî'l-Kurd*" de neqil dike, Pîr Şalyar kahinekî Zerdeştî bûye. Bi kurdiyeke zelal gelek qesîde gotine. Lê nivîskar di vî warî de numûneyan ji helbestên wî nade.

Pîr Şalyar pirtûkek bi navê "*Merîfetname*" bi zimanê kurdî bi diyalekta hewramî nivîsandiye. Vî edîbê han ji bêtifaqiya kurdan hê wê çaxê gazin kiriye. Ez dixwazim gotineke wî ya di vî warî de bi kurmanciya îro neqil bikim:

*Rûvî li ba rûvî, şêr li ba şêr, gur li ba gur, ker li ba ker dijîn;
Kurd! Çi hatiye serê we ku hûn ji hev balav bûne û nayên ba hev?*

4. Baba Rûx Hemedanî (841ê Zayinî)

Ev dem rastî çaxa Ebasiyan tê. Di vê demê de hinek şer û pevçûn di navbera kurdan û Ebasiyan da çêbûye. Helbestvanekî kurd bi navê Baba Rûx el-Hemedanî li ser van şer û pevçûnan helbestekê dibêje û ji bo yekbûnê bang li kurdan dike. Profesor Îzedîn Mistefa Resûl vê helbesta han ji kovara *Ronahî* girtiye û wergerandîye erebî. Ji ber ku min metna orijînal bidest nexist, loma jî ez dê erebiya ku Mamoste Îzedîn qeyd kiriye tevî wergera wê ya kurmançî bo we pêşkêş bikim:

يا كهول تعالوا مجتمعين
يا شباب تعالوا متكاتفين
لتمسك الأيدي الخنجر
والرمح و السلاح القاهر
لنذهب إلى المعمة كالأسود
ونتغلب على الأعداء
و ليصبح وطننا عيداً
وربيعاً و أياماً مزدهرة

*Werin li hev bicivin gelî pîran
Hûn jî mîl bidin hev û werin gelî xortan!*

*Bila dest zeft bikin xencera ji sedefê
Û bila zeft bikin mertal û silehê zorê!*

*Da em têkevin nav şer wekî şêran
Û em serefraz bibin li dijî dijminan!*

*Ji bo ku bibe wek çeşnek welatê me
Û bila bibe bihar û ronahî rojên me!*

5. Baba Tahir (938-1010)

Li gor agahiyên ku di "*Ansîklopediya Îslamê*" de derbas dibin Baba Tahirê Uryan (938-1010?) li Hemedanê seydayê medreseyê bûye. Di zivistaneke sar de xwe tazî kiriye û ketiye nav hewzekê û heya sibehê di nav avê de maye. Loma leqeba *Uryan* (Tazî) lê hatiye kirin. Li gor menqîbeya ku Jukovsky neqil dike Baba Tahirê Uryan di wê şevê de gihastiye dereceya welîtiyê û gava bûye sibe bi erebî wiha gotiye:

أَمْسَيْتُ كُرْدِيًّا وَ أَصْبَحْتُ عَرَبِيًّا = *Emseytu kurdiyyen ve esbehtu erebiyyen* (Ez êvarê kurd bûm, serê sibê bûm ereb).

Ez dixwazim bi çarîneke wî ya watedar dawî bidim gotara xwe:

*Gula min çandî û vê ra birî xem
Ji roka min weşandî lê wekî çem
Li dergehê Îlahî ma dibîtîn!
Ew a min bit û bêhna xelq û alem.*

ÇEMKÎ ENDÊŞE

LE NÊWAN ŞÎKÎRDINEWEY DEQ Û ARASTEKIRDINÎ MEARÎFÎ DA

Ahmed QERANÎ

PÊŞEKÎ

Seraray girîngî çemkî endêşe, ke be regezêkî serêkî her karêkî edebî dadinêrit, belam ta ku êsta le nîw dezga zanistîye mirovîyekan mandîye be gwûrey pêwîst bayexî pênedirawew, eger lêre û lewêş şitêk le barey pêgew karîgerî em regeze nusirabêt ewe le babetekî giştîgîr û serbexo da nebuwe, belku be şeweyekî lawekî le nêw lêkolînekanî tir de hatuwe (be taybetî êwaney le biwarî xurpe û wêney şîrîda emade dekirên) yaniş le perawêzî dîrasekirdinî regezekanî tîrî edebî da(bîr, soz, şewaz)şîkirawetewe, boye be pêwîst man zanî embase bo em babete terxan bikeyin, ke le pênase û wata û rolî endêşe dekolêtewe û erk û pêgey endêşe le nêw rêbaze edebiyate cîyacıyakanda dexateru. Le kotayîda le çonyetî peydabûnî endêşey mearîfî û berawerdkirdinî legel endêşey selefî da dekolêtewe.

PÊNASEY ÇEMKÎ ENDÊŞE

Be pêy têrwanîniy rêbaze cîyacıyakanî edebî, wate û pênasey çemkî endêşe degordirêt, belam hemîşe xale hizirîyekanî hevbeş û binema hunerîyekanî lêkçu le nêwanyan da hen û eger cîyawazîyakîş hebêt, ewe ziyatir le rêjey girîngî pêdan û corî şîkirdinew da bedî dekirêt. Lêre da hendê lew têrwanîne weku nimune dexeyîne berçaw. Lewane: Endêşe tiwanayeke le tiwanakanî mêşk û le rêgay eweweşte û nibuwekan carêkî tir xoyan le nêw hesit û têrwanînekan man da denwênin(22/1). Belam be pêy boçûnî şîliiy cîyawazîyeykî bineretî le nêwan mêşk û endêşe heye û lem barêyewe delêt: Bîrkirdinewe birîtiye le serjimêrî ew şitaney ke pêştir zanrawin, belam endêşe birîtiye le derkpêkirdinî behay em şitane be şewey tak binyanîş koyte-wawbin(74/8). Be hêman şewe le barey erk û karîgerî endêşewe degwitrêt:

Endêşe hêzeke le hêzekanî derunî ademîzad. Wêjer behoyewe detwanî be wûşe û riste wêney hunerîşewazî rewanbêjî sazîkat û soz û helcûnî le babetekî da bigeyenête giwêgir û xwêner(159/8). Yanîş endêşe weku hokerêk bekardêt bo destebarkirdinî xoşî û hêminî ke berêgay ewewe hunerî edeb detwanin mêşkî mirov hêwir bikenewe wefebarîyekêşî suktir biken(169/14). Pêtirîş Sokrates basî kirdiwew endêşey şair be (şêtatî bala) wesif dekat. Be hêman şewe şair le lay Eflatunîş xawen kesayetîyekî berz nenu belkî bekesêkî şiwênketuyî dadena û lew bawereda bû ke ew giyaney şairan be şiwênyan dekewtin xêrmendibinya yan şerangêzbin belam Arîstoteles danîbewe dadena ke şair xawenî twanayekî endêşe amîje û em tiwanayeşî berz denirxand, çunke şair detwanêt çendîn wêne kobikatewew herweha şiyânî mecazîşî heye (139/5). Tenanet hendê car wa mezin da dekirêt ke (endêşe detwanêt rastiyeke bidezêtewe) (122/13).

Bem şeweye endêşe regezeke le regezekanî karî edebî û kolegey binçî-nayetî. Diyarê em regeze karîgerîyekî gewrey le şîr da begîştî û wêney şîrî betaybetî heye(68/4). Endêşe serçaweyekî girînge bo diristkirdinî wêne hizirîyeke bo nimune eger bê bikirêt bo mawey çend çirkeyek xeyal le bonî gulêk yan tamî sêwêk bikeyt ême du haletî endêşey yanîş du wêney hest-pêkirawn, yekemyan be wêneyekî çêj - wergirtin dadenirêt(320/3). Le ruy girîngî zanistîyewe Tayndal delêt: Endêşe ew endazyareye ke nexşe tîyorî fîzîkîyeke dadenêt û pişt bew şitane

debestêt ke ezmun û têbinîye wirdekan boy degozênewe(12/95). Begîştî detwanin bilên endêşe çalakîekî eqilîyew şarezayî ye xoyetîyeke mirovî têda azad debîn û şewekanî giryanew wêne hizirîyeke û berawirdkarîyeke werdîgîrin belam ew rawboçunaney pêştîr ke endêşe wek çemkêkî edebî şidekenewe anku legel endêşey zimanewanî (LINGUSTÝC IMAGINATION) Têkel deken ke corêke le corekanî endêşey xulqîner. Legel emeşî da dekirî çemkî endêşe le didîyay zanistî û felsefîyeweş pênasê bikirêt û beşeweyekî tirşî bikirêtewe ke lêre da rastewxo peywendî be babeteke-manewe nîye.

ENDÊŞEY XULQÊNER

Endêşe tiwanîyekî eqliye û ew têrwanîne hestîyeke berhem dênê ke taybetin be şitemadîye winebuyeke em tiwana eqliyeş du core: Yekemyan ew wêneyanen ke pêştîr însan bîniwi- yew carêkî tir dênewe yad emeş be endêşey bebîr hênanewe yan geranewe newazed dekirêt. Duwemyan: Ew wênanen ke le wêne kone winbuwekanewe dirust debîn, emeş pêy delên endêşey xulqêner. Lêre da endêşey webîrhêner weku le bîr kirdineweteke wêney şitekan dênêtewe yan dexatewe yad belam le bîrkirdinewe zîyatîr hêwir û çeçîwew hemîşe be şiwên û kat bestirawetewew wêneke dewrûjênêt dûr lewey le çîwarçêwe bidîrên. Anku le derewey bazîney kat û şiwên demênewe.

Endêşey xulqêner le ser paşmavey- ne hestpêkir rawekanîke lekekiraw le

nêw bîrdan da dirust debêt cîhanêkî selîqadrî aydîyalî dewlemend û bêsinor pêkdênê û eger bayax be cîhanî rasteqîne bidet ewe dewlemendtir û ciwanîrî dekat. Emeş tiwanayekî dahênerenêyew ziyatir le leyan hunermend û zane û serleşker û siyasetmedar û birtîj û ronakbîran bedî dekrêt û le dêr zimanenew ta ku êstaş em tiwaneye serataw destpêşxerî hemu dozînewew efirandin û dahênanî dinyayî ême ye(244/16).

Karkirdin û xaxerîk kirdinewey tawaw be endêşey xulqêner yekek yeşîma cîyakerewekanî edebî nuwexwaz buwe anku ew edebey wîstî bine ma serekîyekanî rêbazî klasîkî bi-gorêtu şîwên pêy felsefeyekî nêw bikewêt ke cexit le ser azadî takekesî û ciwanî sirušet dekat lem ruwewe de-twanîn bilêyne ke bayexîdanî feylesofekan be endêşey xulqêner degerê- tewe bo (Davîd Hume)le sedey hejde- yemî da boy dele ruy edebîyewe debêt meseley endêşey xulqêner le dîdgay rêbazî romansîyetewe seyr bikirêt çunke niwêxwazî lewe cuda nebuwe, belku berdewambunêkî firegirî û pir alozî ew buwe.

Hizirkirdin u bo çunî rêbazî romansî bayex û şwênêkî nuy be (xudzat)dedat, boye edebîş weku layenekanî tir pêwîstî be endêşeyekî xulqêner bu(6/86).

COREKANÎ ENDÊŞEY XULQÊNER

Endêşey xulqêner anku bîrkirdinewey endêşey (îmagînative thinking) mercêkî serekî ye le hemu dahênanêkî hunerî û edebî da û ruy duweme le

bîrkirdinewey waqîye-Realîstîc Thinkîng.

Eger bîrkirdinewey waqîwî mamele le legal dîyarde hestpêkirawekan dekat û be pêy pêwere zanistî lojîkîyekan heldese nigênirêt û peyweste be helwête derekîyekanî mirovewe û hemîşe le jêr kontrolî eqil û rastîyekanda berceste da dekirêt... Ewe bîrkirdinewey endêşeyî (endêşeyî xulqêner) nakewête jêr kontrolî eqilyan le jikewew diyaredekanîşî be şêwey wêne bînrarawekan berceste nakirên û eger çî ta êsta hemu layenekanî roşin nekirawetewe belam be pêy karîgerî û derhawêştekanîyewe corekanî destnîşan bikirên ke emanen:

1- Endêşe kirdarî(pratîcal îmagînation): em core endêşeye ziyatir layenî xulqandin û efirandine pîşesazîyekan herweha berheme hunerîyekan weku musîqa û nîgarkêşî û peykertiraşî degirêtewe.

2- Endêşey zimanewanî (lîngustîc îmagînation): em coreş le lay şair û romannivîs û nivîskaran bedî dekirêt û karameyan leweda bedyar dekwête ke çend beser zimanda zalin.

3- Endêşe niwandin(Represantational îmagînation): em core endêşeye pişt bew wênane debestêt ke le ber çaw man nîn, belam berêgay eqilewe debînirên, çî ewaney pêştir le rojevî jiyan man da tomarkirawin, weku yadewerîyekanî serdemî mindalî yanîş ewaney bîstumane û detwanin mêşkî xomanda wêneyan bikêşît, bo nimune weku şaxe befirawîyekanî kîşwerî başûr.

ENDÊŞE Û FANTAZYA

Diway destnîşankirdinî cîyawazî le nêwan endêşe û bîrkirdinewey waqîwî haletêkî tirî nizîk le herdukyan heye ewîş(fantasy) be. Yan ewey pêy delên (bîrkirdînewey goşegirî) -autîstîc thînkîng- anku pena bo endêşe birdin le şêna û rakirdin û durketînewe le waqî. Emeş çend corî heye, lewane fantazy(fantasy) û qulbun le bîrkirdinewey xewneamêz(reveîre) û bîrkirdinewey arezumendane (wîshful thînkîng) û zîndexewn(daydreamîng) da.

Cîyawazî le nêwan bîrkirdinewey goşegirî û bîrkirdinewey endêşey eweye, le yekem da: bîrkirdinewey goşegirî be tewawetî nêw xwaste derunînekanî mirov da şîndare, weku le xaletî pêdawîstî û arezukirdin ruberubunewey rikaberîyekan da û nakewête jêr control mirovewe belam le duwem da: bîrkirdinewey endêşey be heman şêwe le xwestekanî mirovewe sercawe degîrêt belam be rêgay hokare derekîyekanewe dewrujîrêt û be şêwey kêşe yan karêkî destnîşankiraw bedyar dekewêt û le jêr kontrolî mirov da ye.

ENDÊŞE Û RÊBAZÎ KLASÎKÎ

Zaraway endêşe bo yekem car ,le (Fîlustratus) da bekarhatuwe le serdemî Grekîyan da(69/9). Her weha le katî Arîstotales amaje be karî nusîn dekat beşêweyekî way derdexat ke debê core xeyalêkî awêtey le pêş karî edebî da hebêt û hemu şitêkî watedar çêjwergirtin berew verêjêkî hawseng û pesendkiraw bibat, çunke le bineret da

guftugo le çalakî ye hizrîyekanî huner-mend nakat, dîdwîhesît û xurpe û endêşe degîrêtewe belku bas le exbame babetîyekanî ew çalakîye hizrîyane dekat(60/9)

Belam be giştî le rexney edebîyekan da, way bo deçin ke nabê endêşe (xeyal) le şîr da bekarbêt belku debê layenî eqil balî beser şîrda bikêşê û zîyatîr bidîrête pal rastîyekan nek soz û xeyal(69/4). Lem ruwewe feylesofî klasîkîyekan hemîşe prensîbe rexneyîyekan yan legel têrwanîne hizrîyekan yan bo jiyan têkel dekir, bo nimune Eflatun û Arîsto be şêweyekî metafîzîkî û meerîfî û rewîştî mameleyan legel şîrda kirduwe. Be heman Asît (Horas)yiş le ser jêr xane û rêsa û şêwazekanî şîr karî kirduwe her benawî “*Hunerî Şîr*” kitêbêkî danawe ke teyda bo çunekanî Arîsto pesend dekat. Çunke ew bexoy şaîr buwe. Tiwanîwîyetî çemkekanî şîr be giyanêkî germ û gurtîr dabîrêjêt. Ke debê hemu şaîrêk pêwey pabend bêt. Em bo çunaney Arîsto û Horas berde-wambun û le serdemî rênîsa nîşîşîda zîyatîr pereyan sende û nuseranî weku Markî Gîrolame û Nîcholas Biwîlyo heman rêçkeyan girt û her yekekîyan kitêbêkî be nawî *Hunerî Şîr* ewe dana, ke zîyatîr şikirdinewey bîr û boçunekanî Arîsto bûn. Em rêbaze heye sere-tay sedey nozdeyem berdeyam bû. Ke edeb be giştî û şîr be taybetî be diyardeyekî rewîştî dadeniraw kar û erkî şaîr be ronî destnîşan dekiraw. Le bazneyekî lasayîkirdinewe da dexulayewe(63/18).

ENDÊŞE Û RÊBAZÎ ROMANS

Diway peydabunî brayanî Şlîgil le Elmanya le kotay sedey hejdayem da û lew katey wirdizurit(1770-1850) û Kalirdic(1772-1834) honrawe lirikîyeyan le salî(1798) belaw dekirîwe, gelê helwêst û hizir û şêwezekanî pey-wendar be hunerî romansîyetewe seyran heldabû. Emeş bizutneweyekî dubare bexodaçunewe bû, ke be dirê-jayî sedey hejdayemewe le Arada bû (215/17). Her çende wirdizirit şîrî be helçunêkî xorşîkî dadedena ke hest û sozêkî bekole le wirujanewe heldeqolêw şaîr be proseyekî tazewe û be hêminî bo bîrdank û yadewewerekanî degerêtewe û dahênanêkî niwê le berhem dênêt. Belam le lay Kalirdic endêşe pêwaney ciwanî û binemay şîr buwe û be tewjîmêkî hêzdar benaw-debatike le derunî şaîr da heye û detwanê penay bo bibat bo ciyakirdinewey şite derkpêkirawekan û şikirdineweyan bo efrandinekî niwê, emeş pêçewaney wehme(fancy) ke tiwanay serle niwê dar şitnewekî niwê niye.

Kolirdic be kêk buwe le şaîraney ke destî be tiwêjînewey (prensîbî xulqên-erî) endêşe kirdû tiwana riwhyekes dozîyewe ke behê ewewew le rogay şêwazekanî huner da şaîr le xwedî xoy derdebîrêt. Felsefey Metafizîkî hêç rolêkî le karenwênekî êstada nema-bû ke bayex be prensîbe edebîyekan deden û le astêkî nizmî heqîqenda dekolnewe(188/9). Bem şêweye Kolirdic beşêkî le prosey ayabun bo (endêşey yekgirtu) dadena û be pêy felsefey (Kant) karî dekirî. Ke endêşe

rolekî lawekî debînêt le pêkhate bala-kanî têgeyiştin da û hemîşe elqey bestineweye le nêwan cîhanî hest pêkirdin û cîhanî derkpêkirdinî pemkekan da.

Diwatir be pêy çespanîni henga-wekanî rêbazî romansî û perasendîni binemaw prensîbekanî rolê endêşe ziy-atir bediyarkewt û çendîn nuser û şaîrî ser bem rêbaze geyîştine lutkey dahê-nan. Le wane Şatubiryan(1848-1768) ke endêşey kirdibuwe amrazî here binçîneyî dahênanî babetekanî û hemu soz û hest û hizrîyekanî tê da berceste dekirî û em haleta le ser Keats û Şillî û Hovman û Byron... Hitid hawşêwe debêt.

ENDÊŞEY RÊBAZÎ REXNEYÊ NÛWÊYEKAN

Diway peydabunî çendîn rêbazî tirî edebî le nîwêy yekemî sedey bîstem da (cigele rêbazî realîzmî ke le nîwêy sedey nozdayemde peyda bû) be pê zorbûnî ew rêbazane rêçkew şêwazî lêkolînewew rexnegirtinîş zor bûn. Û ew qutabxane rexneyîye niwênayeş binemaw prensîbekanîyan be şêweye-kî akademîk darêjrawnetewe weku rexney şêwazgerî formalîstekan... Le nêw em dîrase qul û alozane da erk û rolê endêşe ciwantir şîkrawnetewe. Her çende le nêw zanîste mirovîye-kanî tir da weku derûnnasî egeyîş- tibuwe karî teorî û zîyatir lenêw qona- xekanî geşekirdinî derkpêkirdin û zimanewanî da bas dekira bo nimune mindal ke le temenî (8-5) salê da ye zor hezî le çîrokekanî kurte balakan û çîrokekanî sîndebad dekat û derkê em qonax be

qonaxî endêşey azad nawezed bîkrêt (222/3) belam le nêw babet da (deq) girtuwe ke rolêkî peywestkarî degêrê le nêwan pêkhate watadarekanî babet da ke be çend hêlêkî yektirbir da corî peywendîye- kan destnîşan deket. Ke zor car em peywendîye diyalektîkiye yan lojîkiye yan Dezuleyî ye yanîş terîye helbeste em proseyeş ke têkelkêşkirdinî peywendîyekane le nêw endêşe da encam dedrêt.

Diway ronanî peywendekanî pêkhate watederekanî babet le nêwan endêşeda. Peywendî endêşa behestewa dest pê deket. Diwatir hest be watawew wata be babetewe(5/19) Lêreda meseleka le şikîrdinewey derunizîk debêtewe. Ke emro hemu qutabxane rexneyîyekan kem yan zor piştian pê debestîn.

Bem şêweyeş behoy endêwe babetî edebî debête pantayiyekî azadî dêr le her destêwerdanêkî derekî (ke gorankarî waqî degêrête) yan gorankarî naw xoy (ke xodî mirov degêrête) belku erkî tenha çêj wergirtine ke emêş peyamêkî berdeyamew pêwîstî be pêdaçunewe heye.

ENDÊŞEY MEERÎFÎ

Legel pêşkewtinî teknolojiyanî le nîwey duwemî sedey bîstem da sîma here ciyakirewey ew serdeme ewebûwe ke pere sendinî amrazekan xêratir buwe le pere sendinî pemkekan û gewretirîn dahênanîş lem biware da serkewtinî lêkolînewey Eînsteyn bûwe. Ke le encamyan da teorî rêjey danaw her weku xoy lew bawereda bûwe ke rojînewey teorî rêjey le encamî ewe da hatuwe. Ke xoy be

xeyal da legel tîşkêkî ronakî bexêratî (186000)mîl/çirkeda seferî dekirdu ewey Eînsteyn be didî eqlewe bînî nakirêt le rêgay hizre teorîyekan şîb- kirêtewe yanîş ravebikirêt(383/15). Le barey endêşewe deygot: Merîfe sinurdare belam endêşe sînurî nîye.

Teorî rêjey biwe çerxanêkî gewrey le mêjuy mirovayetî da dirust kirdu, le ser herdu astî teorî û pratîkî da. Çünke bo yekem car bû eynisan bitwanêt kontrolî zemen bikat. Lêreda ew teorî- yey ke endêşey le pêş zemenî dadena le nawçu meseleke pêçewane bû.

Eger Eînsteyn tiwanî bêt zemen xîbate nêw qewareyekî belam le duway ew(Bill Gates) tiwanî zeman- êkî niwê û ciya le zemenî baw buxul- qênê û bibête pêşeng û birbirey şorişî zanyarî le cîhan da.

Em zemeney niwê ke nawnira (super zeman) hawterîp legel zemenî tir derwa belam mesafe têyda hîç behayek nageyenê û le nawçu. Çünke be pêş zemanî bawda û herweku yasay duwemî Nîwtin selmandî xêrayî yeksane be encamî dabeşbûnî mesafe leser zemen:

Mesafe

Xêray = -----

Zemen

Belam legel teorî niwê xêray yeksana be zemen: xêray = zemen çünke mesafe berew xalî kotay royîştu û ge- yişte nizîkey nimrey(0). Helbete eger mesafe nemaewe cografyaş namênê.

Boye em şorişe niwêyey zanyarî tiwanî sê hengawî serekî binirêt:

1- Lenawbirdinî: Cografya=şiwên =mesafe

2- Benemanî cografya, waqîtîş namênê çunke waqît komele rudawêke le nêw cografya da rudedat û eger cografya nebû ewe waqîtîş namênê.

3- Hebûnî zemenêkî tir, ewe degeyenê ke waqîtêkî tiriş heye û rudawekanî le cografyayekî tir da rudedan û ew waqîte be pêy boçunî şoriş zanyarî nawnira (waqîtî girmiyaney). Lem waqîtîda rudawekan ru deden û cografya û zemanîş heye.

Lêreda pirsîyarêk ser helledat: Aya em haleta demangerênêtewe bo ew endêşeyey Einstein behs dekirî?

Detwanîn welameke be (belê) û be (na) bideynewe.

Helbete ewey ru dedat endêşe ye belam endêşeyekî waqîtî û hestpêkiraw endêşeyekî meerîfî-bo nimune katê dadinîşim û şeş yan hewt seet le nêw teorî enternêt degerêm ewe lewmaweye da min le cihanêkî tir û le waqîtîekî tir da dejîm, le layekewewaqtîekî endêşe amêze le layekî tir ewe waqîtêkî rasteqîne û hestpêkirawe.

Ew endêşeyey Einstein behs dekirî endêşeyekî bo sinurew le pêşewey meerîfewe dêt belam ew endêşeyey şoriş zanyarî doziwiyetewe endêşeyekî meerîfî bo sinur û waqîtîşe emeş bo yekem car delê mêjuy mirovayetî da meerîfe le pêş endêşewe bêt.

Xalê serekî lêreda eweye ke du xeyalê (endêşe)y xulqêner hene: Yekemyan ewey taku êsta edeb pê denusirêt ke endêşeyekî xulqêner bûwe belam berew cihanêkî nezaniraw neçuwe, belku berew cihanêkî zanraw (ke le naw hoşyarî destecemîî dêrîn û nizîkî da heye) çuwe. Nimuneş le edebî cihanî da zorin, bo selmandinî em bo

çune çi kon weku *Hezar û Yek şew* û nawerast weku *Don Kîşofî* Cervantes û niwê weku romanekanî Faulkner (7-1/11). Yanîş weku profesor Arser Walî delêt: Rabirduy nimuney toxmêkî berbila- wele nêw zorbey rêbaze felsefe çînîye- kan da(36/14).

Endêşey yekem pêy delên “endêşey rabirduperês” belam endê- şey duwem pêy degutirêt “endêşey meerîfî” û bunî em du endêşeye “endêşey rabirduperês û endêşey meerîfî” debête hoy dirustbûnî qonaxêkî lêk ciyakerewe le edeb da kesîma û akamekanî hêşta be tewawetî dîyar- nebûnetewe emeş degerêtewe bo ewey ke peresendinî amrazekan hêşta le pêşewey peresendinî çemkekane.

ENCAM

1- Legel peydabûnî deqî edebî endêşe regezêkî serekî ew buwew yekem car em zaraweye le nêw nusrawe girîkiyekan da hatuwe.

2- Le nêw rêbazî romansî da zor bayex be endêşe dirawew weku babetêkî serbexo dîrasetkirawew cor û erk û rolêkî destnîşankirawin.

3- Le şîkirdinewey deqda be pêy boçunî qutabxane rexneyîye niwêyekanda girîngî endêşe ziyatir berceste dekirêt ke bizwênerî corî peywendîyekanî.

4- Ta êsta em çekme nebote teorîyek û le nêw zanîste mirovîyekan da pêgey xoy negirtuwew le nêw babetekanî tir da bas dekirêt weku le bîr kirdinewew agay û hoş û dekpêkirdin.. Hitid.

5- Peydabûnî endêşey meerîfî qon-

axêkî niwê le rêbaze edebîyekan da dirust dekat û gorankariş beser zor layen da dêt be taybetî ke arastekirdinî berew cîhanêkî nezanirawe belam hêştale seretadaye û le nêw bizavêkî yasarêj da berceste nebûwe.

xawsî. Mucelletul Saqatetul Ecnebîyye . Bexdad El Aded:2 (2004)
19- *El naqdul Mewduatî El Usus Wel Wefahîm*. Dr. Muhammed Belluhî Mucelledul Mewqufîl Edebî Dîmeşa/El Aded(394).Şîbat/2004..

SERÇAWEKAN

- 1- *El asatîr el arabîyye qablel Îslam*: Muhammed Abdulmecîd . El Qahîre.(1944)
- 2- *Edebul Etfal-Dîrasa we tatbîq* Dr. Ebdulfetteh Ebul Meel. Tab: 2 Amman(1988)
- 3- *Usul Îlmul Nefs*: Dr. Ahmet İzzet Racîh.Matbaa Eşbîliyye:Bexdad.B.T.
- 4- *Bînyatî wênay hunerî le şîrî kurdî de* . Serdar Ahmet Hesên Gerdî. Suleymanî(2004)
- 5- *Te'wîlî şî'rî we fûsefetuhu Înde Sofîyye* (Îbn Arabî)Emîn Ewda Şerîkeful Şarqîl Awsat Lîl Tabbaa. Umman(1995)
- 6- *El Haddese Tahrîr Malekum Bîradbirî we Cîyms Mekfarlîn*. Tercume: Mucyyed Hesên Fewzî. El Cuzîl Senî Bexdad(1982)
- 7- *El Xîyalu Wel Etfal* . Dr. Qasim Huseyn. Salîh. *Cerîde El Mede*. El Ede 282 Esene 2. El Sebt:25/12/2004
- 8- *Rexnesazî(Mêju û Peyrewkirdin)*, Dr. Kamîl Hesên Azîz Besîr. Bexdad(1983)
- 9- *Sînaatul Edebî* R. A. Cîms. Tercume: Haşîmîl Hindawî. Bexdad(1986)
- 10- *El suratul şîrîye* S. Dîlwîs . Tercume: Dr. Ahmed Nasîful Cenabî We Axarun. Bexdad(1982)
- 11- *An Rîyawetîl Waqîyye Raqamîyye* Muhammed Sanecîlet [www. sanajlehadows.com](http://www.sanajlehadows.com))
- 12- *Fennul Behsî Îlmî* A.B. Bivîrdîc . Tercume: Zekerîya Fehmî Tabîa:5/Beyrut(19869)
- 13- *Fîlmîzanîl Cedît Muhammed mendur*. El Qahîre.(1944)
- 14- *El Mueteme Fîl Aqlî* Charles Mac. Tercume: Dr. Îhsan Muhammedulş Hesên. Bexdad.(1990)
- 15- *Medxelul îlmîl Nefsî lineda* L. Davîdov. Tercume: Dr. Seyyudul Tawab We Axarun Dar Makcurehîl Lîl Neşîr El Qahîre(1983)
- 16- *El Mucemîl Edebî Sabur Abdunnur*. El Tabîl Ula. Beyrut(1979)
- 17- *Newzuatîl Mustalaun Noqdî Yutercîmuhe Anîl Îngîlîzîyetî*. Dr. Abdulwahîd Lulua El Mucelled El Ewwel. Bexdad(1982)
- 18- *Naqdul Şîr ulufîyye Fîkîrî* : Tercume : Natîq

ARS POETÎKA

Mem BAWER

Helbest paceya vê cîhanê ye, tiptên ku li derveyî vê jiyane û ne-xuyayî ne bi saya helbestê tene pîrovekirin. Hunermend bi riya dest û giyanên helbestê pace û gemariya vê jiyana gosirmet bi libitandin û peropên xwe paqij dike. Nivîs vederkirineke pîroz e, nivîskar bi giyanê xwe têgehên vê jiyane estetîze dike. Helbestkar bi riya rêzikên xwe, nexpeya derûniya xwe bi mirovan re parve dike.

Helbestkar gava ku helbesta xwe diafirîne bi pîk û gumanan tevbigere û helbesta wî di nava geremola peyvan de bifetise; gotinên ku dixwaze bibêje kêr bin, kesên ku wê helbestê bixwînin dê di hîpê wan de hêma û wateyên kêr bimînin...

Ger parsûyên helbestê ne jiyane bi xwe be, dê rêzikên pîkestî derbikevin holê, dê wateyên pîlî û nedîtbar li çola xwedê bi dengê wîlwîlokê xwe vebêjin û tu kes dê tahma helbestê jê negire.

Helbestkar di jiyana xwe de çi bijî divê wana bi rihê xwe bicilîne, nerm bike pîklê wî biafirîne.

Ez nabêjim bila tiptên gelek sivik çêbibin ku hema kê bi çi hawî xwend bila di cih de têbigihîje. Lêbelê divê ku em dereng nemînin û wî zimanê spehî bidin hezkirin. Ê ev yek jî bi riya berheman tê kirin û bi destê estetîkê. Peyva estetîkê bingeha xwe ji bêjeya grekî ya "aîsthesîs" digire. Ev peyv jî tê wateya hest û heskirinê, an jî nêzwateya vê peyvê ku têgihîştin, serwextbûn û îdraqkirin bi xwe ye.

Bi kurtasî em dikarin bibêjin ku heskirin jî, ji tiptên ku çop û perop di nava me de dilibitîne û hestên me radike pîkolê pêk tê.

Di helbestê de pîbandinên bêrih û bêtahm kêrî tu kesî û tu tiptî nayên, li qada jiyane betal dikevin û têk diçin. Kesên helbestkar hewce ye ku mîna feylesofekê tevbigere. Jiyan û xweza

mîna cama krîstalî zelal û lal, li ber destên wî amade ne. Helbest-kar divê ku bibe hilm û bi wê hilma efsûnî þikl û þemala wê camê biafi-rîne. Û dawiya dawî bi peyvên xwe yên reng-mengo û pola li ser rûyê wê bineqîþîne. Di vê jiyana zindî û mirî de helbestafirandin, bo vê yekê karekî qedîm e. Helbestkar cîhanê bi riya peyvyan piçûk dike û ew bi riya rihê xwe þîrove dike. Xwendevan hewce ye ku ji derewên me yên hêmayî û henûn bawer bike. Horatius beriya zayîna Îsa di "Ars Poetika" xwe de wiha dibêje. "Ger ku bixwazî ez bigirîm, divê pêþî tu êþê bikiþînî." Em qinyatê bi gotinên wî bînin dê baþ be, an jî dîlopek xwîna xwendevanan jî dê ji bo me nekele, tu coþ û heyecan jî dê di rihê wan de neli-bite.

Çawa ku wênesaz bi çavên xwe vê cîhanê saz dikin, helbestkar jî bi guhên xwe dangan kedî dikin. Lewre peyv hov in, mirovên ji rêzê di vê jiyânê de bêhay dijîn, lê kesên hunermend vê jiyânê tevî giyanê xwe dikin û helbest di qirika wan de tê daûrandin. Tahma helbestan jî dipibe ya fêkiyan, hin helbest hene, mirov piþtî ku wan dixwîne di mejiyê mirov de nîgaþeke þîrîn hêlîna xwe çêdike. Hin helbest jî tahma tahl di gewriya mejiyê me de dihêlin.

Li van salên dawîn di piraniya helbestên ku li kovaran tên weþandin de hema-hema em dikarin bibêjin ku hemî hêmayên wan ên ku tên afirandin, an bi peyva "dil" an jî bi peyva "çav" ve û bi mijara bêrikirina welêt û bi parsûyên çûyinê ve tên zeliqandin. Û ev dûvik û hêma tevî wan peyvên

qudimþikestî li erda wextê dibin tejane. Rexneyên ku tên kirin jî di binê giraniya dilmayinan de dipelçiqin.

Pirtûkên ku tên weþandin, an li ser wan rexne nayên nivîsandin, an jî kesê ku bikaribe rexne binivîsîne jî, çavên xwe digire. Peyva rexneyê tenê bi wateya xerabiyê hatiye fêmkirin û dibêjin mêyze ez ê "rexne" binivîsim ha!... Yanî ez ê xerabiyê bi te bikim ha!... Berhemên baþ jî di nava yên xerab de bêdeng li refikên pirtûk-firoþan disekinin.

Çirûsk û destpêka helbestê best e. Helbestkar Rilke rojekê dana êvarê li perava behrê dimeþe û ji nîþka ve ev rêzika hanê tê hîþe wî "Ger ku ez biqîrim, dê kî bibihîze dengê min ji qada melayîketan?" û ev rêza hanê dibe sedem ku pirtûka xwe ya bi navê "Zêmarên Daûno" binivîse. Mijar û kul û birînên her mirovî hene. Helbest heta radeyekê qalkirina hest û bestên mirov e. Huner ew e ku êþên xwe bi vegotîneke xwedawendî vebê- jî. Ez di vê baweriyê de me ku nîþþeke nû dê derkeve û bi berhemên xwe yên bêhempa þîrmaqên xwedayî li ser rûyên hunermendikên me yên bêhîþ bixîne. Ger ku tiþteke wisa nebe jî ez ê þaþwaz bibim û helbestvanên me yên teral dê dîsa bi salan qala berhemên xwe yên hejar bikin. Û tu car jî haya wan dê ji *Sylviya PLATH* jî tunebe beriya ku xwe bi destên xwe bikuje nêzîkî pêncî helbestan di nava mehekê de dinivî- se, yan jî romanûs *Boris VIAN* ku romana xwe ya bi navê *Peqikên Rojan* di sê rojan de nivîsandiye. Ez bawer dikim ku dê ji Hasan Huseyin Korkmazgil jî fedî

nekin ku di þevê de bîst û pênc helbest nivîsandibû û di ser de jî dê rabin ji bo ku pirtûkên xwe çap bikin, ji bo xwe weþanxaneyan ava bikin.

Horatius dibêje "Ger ku bixwazî ez bigirîm, divê pêþî tu êþê bikîþînî."

Helbestkar mîna kurmoriyan hêmayên xwe û rêzikên xwe hewce ye ku lib bi lib bar bike û hêmayên xwe heboheb saz bike. An jî di binê barê helbestê de dê têk biçe. Bingeha helbestê hewce ye ku zexm be. Helbesta nûjen ji kaniya berhemên klasîk sûdê werdigire. Û piþtî ku ji wê kaniya arkaîk têr vedixwe jî, wê gavê ji bo poetikaya xwe ya resen zimanekî taybet ava dike. Ji bo pêþveçûnên nû ev yek hewce ye. Ev jî bi destê estetîkê tê kirin. *Pira Mala Badê* bi tenê ji bo ku mirov û wesayît di ser re derbas bibin bihata çêkirin, huner û estetîka wê li piþt guhan re bihata avêtin, li qada jiyanê 900 sal li ser piyan nedima û niha ji zû de ew hilweþiyabû.

Helbestkar çî peyvên ku bi destên xwe diafirîne û peyvên heyî bi hostetî nikaribe kar bîne dê guhên xwendekar bi muzîkên tevlihev bi-xetimîne, bo numûne ji dêlva peyva "qerwaþ"ê, peyva "suxrevan" bi kar bîne li gor min ev peyv dê cihê xwe zexm neke. Ji ber ku peyva "qerwaþ" di jiyana rojane de bêtir cihê xwe girtiye û him jî armoniya wê xweþtir e. Û divê mirov ji jiyana rojane jî rasterast bi dûr nekeve dê çêtir be. Hêmayên ku tîr afirandin jî divê ku zindî bin, berbiçav bin, hêmayên þolî di nava ecacoka wextê de wînda dibin û tîr jibîrkirin.

Hey me qala jibîrkirinê kir, ez dikarim vê yekê jî bibêjim. Van salên

dawiyê ji zimanê tirkî, pirtûkên helbestan tîr wergerandin. Heyfa tahba wan e. Van wergerên bêwate, li gor min, mînanî pûþ û palaxê di gola jiyanê de dê bixeniqin. Mixabin.

Di destpêkê de me gotibû parsûyên helbestê jiyan bi xwe ye, jiyan jî ji rihê peyvên hatiye çêkirin. Ji bo vegotinên nû peyvên nû hewce ne û peyvên heyî jî bi wateyên nû tîr jîndarkirin. Rimbaudî bîlasebeb ne- gotiye "Em ji bo çî dinivîsinin, eger ne ji bo guhertina jiyana me be?..."

Çavkanî:

1. Poetika- Novalis- Babil
2. Ars Poetika- Horatius- Wergêr: Prof. Dr. Erendiz ÖZBAYOĞLU
3. Felsefe ve Þiir- Schiller- Yaba
4. Estetik (Þiir ve Musiki)- Yard. Doç. Dr. Mazhar BAĞLI

EVÎN Û HESRET Û HIZRA BERGIRÎ DI HELBESTÊN OSMAN SEBRÎ DE

Mamoste Fehmî

Kurtejiyana Osman Sebrî

Ruknedîn, taxek ji taxên Şamê ya herî bilind e, di quntara çiyê de ye. Wek çiyayekî Kurdistanê asê ye, bê dar û ber e; rût e, lê bi taybet e, ku navê Şamê ne lê bûya, ji rûniştvanên wê, mirov dê bigotana qey Kurdistan e. Piranîya kurdên Şamê li wir bi cih bûne, li wir mal ava kirine û li wir dijîn. Di dilê hemûyan de hêvîya Kurdistaneke azad heye û li wir kalek dijî; kalemêrekî bejinkurt, awirtûj, mêrxas û wek çiyayên Kurdistanê bi heybet¹...

Apê Osman Sebrî

Li paş Cegerxwîn şêrê serê çiyayê Kurdistanê yê duyemîn Osman Sebrî² di sala 1905an de li bajarê Meletiyê li gundê Narincê ji dayik bûye. Di zaroktîya xwe de sêwî dimîne. Apê wî Şukrî

Begê serokê eşîra Mirdêsiyan lê xwedî derdikeve û di nav pêlên jîyanê de di sala 1922an de "Dibistana Ruştîye"yê kuta dike. Di şoreşa 1925an de her du apên wî, Şukrî û Nûrî Beg li Amedê têne darvekirin. Ev bûyer li Osman Sebrî tesîr dike û di bedena wî de hes-tên netewayetiyê geştir dibin. Bi çend hevalên xwe ve dikeve nava doza netewayetî û ji bo serxwebûna gelê xwe xebat dike. Osman Sebrî ji ber xebatên netewî, ji aliyê hukûmeta tirkî ve tê girtin û heta sala 1928an li girtîgeha Denizliyê dimîne. Piştî berdanê dizivire Meletiyê û dest bi xebatên xwe dike. Dîsan dixwazin wî bigrin lê ew xwe nade dest û di sala 1929an de derbasî Kurdistanê Surîyê dibe. Li Surîyê dikeve nava refên beşdarbûyên şoreşa 1925an.

Jiyaneke nû dest pê dike, ji aliyekî ve siyaset û welatparêzî û ji aliyê din

ve ziman û edebîyat. Têkilî bi XOYBUNê re datîne û ji Celadet Bedirxan dixwaze ku bibe endam û xebatkarê partîya XOYBUNê. Celadet Bedirxan bi daxwaza wî kêfxweş dibe jê re "Ji îro şûn de tu dikarî xwe wek lebatekî Xoybunê bizanî"³ Bi eşq û dilxweşî têkoşîna xwe berdewam dike. Di salên 1930an de bi serokatîya Îhsan Nûrî Paşa li Agirîyê şoreş dest pê dike. Osman Sebrî ji bo tevlêbûna şoreşê berê xwe dide Agirîyê. Lê mixabin li Başûrê Kurdistanê tê girtin û heta tê berdan şoreşa Agirîyê têk diçe. Lê ew tu caran bê hêvî nabe û ji nû ve dest bi xebatên xwe dike. Bi kul û keser û hesreta wê şoreşê, helbesta AGIRÎ dinivîsîne.

*.... Li serê te yê berz hat xemilandin,
Bi taceke gewr.
Ji wê rojê da tu xoşewîst î,
Li nik me kurdan,
Hingê tu bû qiblegah ji bo mirov,
Di nava cihan da...*⁴

Di sala 1957an de bi hinek ronakbirên kurd re (ên mîna Dr. Nûredîn Zaza, Reşîd Hemo û Hemîdê Derwêş...) yekemîn partiya kurdî li Suriyeyê damezirand û serokatîya wê partiyê kir û bi salan ji bo serxwebûn û azadîya gel xebat kir. Di sala 1971ê de ji partiyê veqetiya û heta dawîya temenê xwe bi edebîyat û zimanê kurdî re mijûl bû.

Siyaset û welatparêziya Osman Sebrî hêjayî lêkolîneke berfireh e. Bi kurtî "Apê Osman Sebrî; 18 car girtîxane û girtîbûn, bi qasî 10 salan li girtîxanan mayîn, 2 car bi salan, 7-8 car bi mehan... û di ser de çend car surgûnî..."

Lê em di vê xebata xwe de zêdetir li ser "Helbesta Osman Sebrî û hozana bergirî" disekin. Bi gotina Hemreş û Nûredîn Zaza, Osman Sebrî xwendin û nivîsandina kurdî li cem Celadet Bedirxanê navdar û emekdar hîn bûye.⁶ Bi kovara Hawarê re dest bi nivîsandinê kirîye. Heta dawîya emrê xwe, mamostatiya zimanê kurdî kirîye û mala wî bûye dibistana zimanê kurdî.

Di sala 1943an de dizewice û şeş zarokên wî çêdibin. Di mêjûya 11.10.1993an de bi hesret û kesera welêt serê xwe datîne ser axa sar. Apê Osman, cihekî bi nîrx û giranbûha di dilê gelê kurd de hiştiye û her dem di dilê wan de dijî.

*Divê tu zanibî, ev bûne sê sal
Min nedît xwişk û bira, xelkê di mal,
Ne me dît axa welat, pîra diyan,
Ne vexwar kewsera gewr, ava çîyan*⁷

Berhemên Osman Sebrî

1. Bahoz (1956)
2. Derdên me (1956)
3. Çar Leheng (1984)
4. Di gel ku wî du Alfabeyên kurdî
5. Bîranînên Osman Sebrî, Weşanên Aram
6. Diwana Osman Sebrî jî, ji alîyê A.Balî ve hatiye berhevkirin.

Ekola Hawarê û Vejandina Çanda Kurdî

Piştî şikestina şoreşa Agirîyê, partiya Xoybûnê jî dipelişe û ji hev belav dibe. Ji nû ve xebatkarên Xoybûnê hewl didin ku komeleyeke welatparêz û xêrxwaz damezirînin.⁸ Armanc û xwestek ji komeleyê; vekiri-

na dibistanan û perwerde û fêrbûn û weşana zimanê kurdî. Lê mixabin ev hewl û xwestek pêk nehat. Lê kovara Hawar dest bi weşanê kir, ku di nav hedef û armancê wan de bû. Kovara Hawar di salên 1932-1943an de li Şamê 57 hejmar mehane, bi edîtorîya Celadet Bedîrxan hat weşandin. Zimanê kovarê kurmacî û frensî ye. Kovar giranî daye edebiyat û ziman û vejîandina çanda kurdî. Çawan ku di hejmara yekemîn de armanca weşana kovarê dinivîsîne: "Hawar dengê zanînê ye. Zanîn, xwenasîn e. Xwenasîn ji me re rêya felat û xweşiyê vedike. Her kesê ku xwe nas dike; dikare xwe bide naskirin. Hawara me berê her tiştî heyîna zmanê me dê bide naskirin. Lewma ku ziman şerta heyînê ya pêşîn e. Hawar jê pêve bi her tiştê ku kurdanî û kurdîtî pê bendewar e, dê mijûl bibe..."⁹

Kovar di demeke kin de xwe gihand hemû kurdan û li seranserê Kurdistanê belav bû. Kovar transkripsiyona elfabeya latînî bo kurdî standard kir û bo modernîzasyona zimên hewl da û bo standardîzasyona zimên, diyalakta kurmacî esas girt. Xebatek di pîvanê Hawarê de heta îro çênebûye bo diyalakta kurmacî.

Kovar girîngî û taybetîyên xwe bi şopandina neteweperwerîyeke zelal digre. Kovar, diyalog di navbera hemû kurdên Surîyê de çêdike, çi axa û beg û entellektuel û karmend. Di hejmara 15an de nivîsa Haco Axa "Şêx û axa û mineweran" bo vî diyalogî girîng û balkêş e.

Ev diyalog bi rêberîya Celadet Elî Bedîrxan komek nivîskar û şair afî-

rand, mina Kamuran Elî Bedîrxan, Osman Sebrî, Cegerxwîn, Qedrîcan, Nûredîn Zaza, Qedrî Cemil Paşa...

Di her cureyên edebîyatê de berhemên nû, mîna çîrok, lînguîstîk, helbest, stran, lawîj, gotar, werger, dîrok, erdnîgarî... weşand û ekoleke nû pêk anî: Ekola Hawarê.

Osman Sebrî û Ekola Hawarê

Osman Sebrî bi weşandina kovara Hawarê re dest bi nivîsandinê dike. Vê hewldana xwe di heypeyvîna bi Firat Cewerî re wiha tîne ziman: "Celadet xwest Hawarê derbixîne, min jî dest bi nivîsînê kir. Hevalekî bi navê Qedrîcan di hejmara pêşîn de ji min re tiştek nivîsîbû, di hejmara duduyan de min jî, jê re nivîsî. Wilo me dest bi nivîsê kir."¹⁰ Gazîya Qedrîcan bo Osman Sebrî

...

*Hawara me vava ye,
Xewa bêkêr bela ye
Qet şik têda nemaye
Dî gotinên yaran da*¹¹
Qedrîcan

Osman Sebrî di hejmara duduyan de bersiv dide Qedrîcanî û helbestek bi navê Berdêlk (Ji Qedrîcanê canbira ra) dinivîse;

...

*Hawarê xweş awa kir
Dilê kurdan pê şa kir
Zar û ziman awa kir
Jin û xweşî bela kir.*¹²
Osman Sebrî

Osman Sebrî piştî Qedrîcan duye-mîn kes e, ku ew bi nivîsên xwe kovara

Hawarê xemiland û di qada edebiyat û zimanê kurdî de li kêleka Bedirxanîyan ciyê xwe girt. Bi rastî Bedirxanîyan qedrê qelema wî zanîn. Osman Sebrî jî, di hemû kovar û rojnameyên wan de nivîsî, mina Ronahî, Stêr û Roja Nû. Hêjayî gotinê ye, ku -li gor ku Mîr Celadet Bedirxan gotiye- Osman Sebrî yekemîn kes bû, ku ziman û nivîsandinên wî ji yên tevî nivîskarên wê hingê tekûztir, rasttir û xweştir bûn¹³.

Osman Sebrî çend cûreyên edebîyatê de nivîs weşand mîna çîrok, gotar, marş, helbesta bergirî û fabl... Û girîngîyeke mezin dida zimanê kurdî û dixwest her kes bi zimanê xwe bipeyive. Lewra di hizr û ramana wî de ziman hebûna netewayetiyê bû: "Parastin û geşkirina xwendin û nivîsandina kurdî li ser milê her kurdekî dilsoz û welatparêz e, bi taybetî xwendayên me, çunkî ziman roleke girîng di jiyana her netewekî de dimîne. Zimanê me jî gelekî li paş de ye, û gerek e em bi zimanê xwe mijûl bibin, hingê em qenciyê li xwe dikin..."¹⁴ Apê Osman heta dawîya temenê xwe mamosteyî kir ji zimane kurdî re. Kurd jî qedrê qelema wî dizanin.

Helbesta Osman Sebrî û Hizra Bergirî

Hemû helbestên Osman Sebrî ji aliyê A. Balî ve hatine berhevkirin û bi navê "Dîwana Osman Sebrî" hatine çapkirin ji aliyê weşanxaneyê Apec ve. Di vî xebatî de ez vê "Dîwan"ê bingeş digrim û helbestên wî, ji aliyê bergirî û hinek formên din ve şirove dikim.

Osman Sebrî di Ekola Hawarê de bi Qedrican re pêşengîya helbesta nûjen kir bi şêwaza klasîkî. Helbestên xwe yên klasîkî pirranî bi heft û heşt bangî nivîsî. Carînan bi dubeytî jî helbest honandîye û gelek fabl jî nivîsandîye. Di helbestê de gelek serketî ye û bi çend formên nû hozana xwe honandîye. Mîna helbesta çîrok, helbesta azad, helbesta klasîk, helbesta pexşanî... Lê di hemû cûreyên hozana wî de hizra bergirî û mîrxasî û welatparêzî naverok e. Bo numûne:

...

*Dawî jê rabûn hin leheng serdarên
bêhempa
Ji bona doza niştiman ew çûne bin
sehpa*

...

*Mêran ji bo azadîyê xwûna xwe
rijandin
Hêvîya li nik gel mirî jî nû vejandin*

...

*Tev şêr û piling pandîyê sînorê welat in
Piştî Xaneqîn çavdayê Agirî û Xelat in.
Hişyarî*

Bi rêka helbestê hewl daye xizmeta bizava rizgarîxwaza gelê xwe bike û bi rêka helbestên xwe alaya miletê bindest daye ser banê gerdûnê:

*Rabe xortê serbilind, roya me wa
hilat*

*Guh bide dengê kurd, têye ji rojhilat
Guhdarî têr nake, divê em xort û kal
Bi xebat, bi tebat tê bidin can û mal*

...

*Alaya xwe hilvedin, hilvedin her bi jor
Pêl bide şev û roj, gewr û zer, kesk û sor
Serbilind*

Oryantalîstê fransî Tomas Bois derheqê şairê gewre de dibêje: Osman Sebrî bi riskî û bi çîrokên kurdiya kurmançî yek ji pêştirîn û zanatirîn nivîskar e.¹⁵

Dîwana Osman Sebrî

Helbestên Osman Sebrî di pirrê kovar û çapemenîyan de hatibûn weşandin. Mamoste A. Balî bi civandina wan helbestan û çapkirina wan ji nû ve, xwediyê kedeke mezin e. A. Balî, hemû helbestên şairê gewre di dîwanekê de kom kirin û ji aliyê weşanxaneyê Apecê ve di sala 1998an de li Stockholmê hatin weşandin. *Dîwan* ji çend babetan pêk tê û 215 rûpel e. Kurdologê mezin Îsmet Şerîf Vanlî bi navê "Mirovê Sîyasî û Wêjedar" pêşgotin nivîsiye. Bêguman ev xebat ji bo ferheng û pirtukxaneyê kurdî giranbuha ye. Naveroka *Dîwanê* ji van babetên jêr pêk tê:

a. Marşên Kurdî: Di bin vê komê de heşt sirûdên netewî hene.

b. Evîna Çîyan: Ev birr ji panzdeh helbestan pêk hatiye.

c. Welatê Jîyan: Di bin vî navî de çil û pînc helbest berhev bûne.

d. Dengê Lawiran: Ji donzdeh fablan pêk hatiye.

e. Dengê Zarokan: Ji neh helbestan pêk hatiye.

a. Di "Marşên Kurdî" de Hestên Netewayetiyê

Osman Sebrî di marşên xwe de daxwaza welatekî serbixwe dike, dixwaze çiyayên bilind bi alaya rengîn bixemilîne û yek rêyê dide pêşîya

ciwan û xortan ji bo serxwebûna welêt. Ew rê jî bi kolonyalist û dagir-keran re şerê çekdarîyê ye. Hemû ciwanê kurd dişibîne şêr û pilingan û ji wan daxwaz dike rojek zû welatê xwe di Asyayê de serdest bikin:

*Xortê çak rabe zû me divê dilşadî
Serxwebûn, aşî, serbestî, azadî
Van tiştan her divê pir xebat, west û
xwîn
Berî me sed hezar, sed hezar tê da
çûn
Koledar bûne har, wan divê ceng û
şer
Marşa Aştîyê*

...
*Em leşkerine sondxwarî ne ji bona
welat
Min jî navê bi bindestî, her divê felat
Marşa Felatê*

Piştî şer û serxwebûna welat, dixwaze bi alaya rengîn seranserê welat bixemilîne û zozan û newal û çiyayên Kurdistanê ji gel re bike seyrangê û welat di nav Asyayê de serbilind be:

*Min divê tu her bilind bî
Ala rengîn kesk û zer
Him xweşî him ceng û rûmet
Tên zanîn ji sor û gewr
Dûr nêzik ez ê te hildim
Tu yî xemla banê min
Ala Rengîn*

....
*Me divê yekî û xurtî, naxwezim bend û
eşîr
Ji îro pêve di Asiya, serdestî dora
meye*

Marşa Xortan

b. Di helbestên "Evîna Çîyan" de Hesret û Kesera Welêt

Osman Sebrî hemû berhemên xwe li derveyî welêt nivîsîye û bi hesret û kesera welêt jîyaye. Şairê gewre, şairê surgûnê ye, hesretkêşê welat e. Di xeml û xewên xwe de hesret û kesera welatê bindest dihevwîne. Şervanê serê çiyayên bilind e, rêberê helbesta bergirî ye. Di bîr û bawerîyên şair de, çîya qada şerê azadî û serxwebûna welat e. Di helbesta "Evîna Çîyan" de bîr û bawerî û evîna xwe wiha dilorîne ji bo welêt:

*Çil sal kuta bûn ku ji axa welêt cuda me,
Dûrî heval û hogiran, him dost û bira
me.*

*Welat çi xweş e, bax û bostan, tev çem û rûbar;
Lê ez bi xwe her evîndarê tehtên çîya
me.*

...

*Min hêvî heye, carek din derkevim ser
wan,*

*Bo doza welêt tê de bikim, an ne tewa
me.*

*Yezdan!.. Bide min gorreke çak di serîya wan,
Nizam çiqas ez, bo daxwazek holê hêja me!..*

Evîna Çîyan

Şairê mezin di pirrê helbestên xwe de dijê qelsemêrîyê derdikeve û alaya mêrxasîyê bilind dike û qet ji tu kesî bêminetî nake. Hemû ked û cada wî azadîya welat e. Xwesteka wî ya mezin ev e, ku ciwan di şerê serxwebûnê de şopa wî bipejirînin û dev ji îdeolojî û felsefe berdin, têkevîne nav têkoşîna welêt. Di helbesta "Hêvîya Kalemêr" de fikr û ramana xwe ji bo Şoreşa Eylulê wiha diqîre:

...

*Li Behdînan û Baban rabû şoreşa
rengîn,*

*Bi lehengî şer dîkin di cîhanê bû
dengîn,*

*Çavê dijmîn şikandin bi hin tîfîngên jen-
gar;*

*Leşkerê wî revandin ji hev kirin tar û mar.
Ez dibînim xortên me bi felsefe û
qirên*

*Hemî dûrî qada şer dipeyîvin, diçin
tên,*

...

*Bes divê xwe rave kin hemî xwedî
"ÎDEAL"*

*Bi vê qelşokîya han ji me kambax kirin
mal.*

*Ji bo îro me navê ÎDEAL û
FELSEFE,*

*Divê doza gelê Kurd çend gavan bi
pêş keve.*

Hêvîya Kalemêr

c. Li Sirgûnê Evîn Çi ye? Evîna Dilê Şair Kî ye?

Şairê mezin Melayê Cizîrî di helbesta xwe de li ser evînê wiha dibêje. "Hubbê cismanî du roj in / Gerçî dil pir pê disojin".¹⁶ Bêguman Mela li dijî evîna cismanî ye. Ji ber ku evîn di dilê Mela de yekbûna bedenên e, yan jî di bedena Xwedê de windabûn e. Li gor felsefeya Tesawufê, Wehdetul Wucûd e. Li gor Osman Sebrî jî evîn, bêguman hezkirin û wîsala welat e. Lê mixabin heta dawîya temenê xwe negihîştîye armanc û meqseda dilê xwe. Dilê şair li biyanistanê bûye wek deryaya xemê:

*Hê warê ku biyan bû
Yanzde salan ji bo min
Ne hezkirina delalan*

*Ne serdilk ne yar û jin
Ew pêl ji emrê şîrîn
Borî di deryaya xem.
...*

Şaîr evîna dilê xwe hêjayî pesnê
dibîne û wisa pesnê wî dide, mina
îbadetxaneyêke pîroz û hêjayî seran-
serê welat dewlemend dibîne:

...
*Me dît ji bo xwe sorgul
Weke Memê cîgerxwîn
Ji bo wî bûme bilbil
Demekê ez vehistim*

...
*Hemî ji me revandin
Erdê ku wî tê geşte
Bo min dêra miqedes
Hêjayî Hind û Çîn e.*

Gelo evîna dilê şaîr kî ye? Ku di
helbesta "Evîn"ê de, evîneke wisan ji
xwe re dixemilîne, ku Feqîyê Teyran jê
re "kemerbestî" Ehmedê Xanî jê re "çav-
mat" û Melayê Cizîrî jî "lêv bigest" e.

...
*Di rex wê de yek nefes
Leyla çi sermîzar e
Li pêşberî delalê
Zîn hingî pesndar e
Li pêşberî delalê
Me pesna wî ne qesd e
Nîn e şîrînzimanî
Ew rewşa şeng û oflaz
Çavmat dihêle Xanî
Heke Feqî bidîta
Dê dest li ber bibesta
Melê bi sed kul û derd
Wê lêva xwe bigesta.*

Şaîr, demeke kin bê hêvî dibe ji ber
dûrketina evîna dilê xwe. Axîn dike ji

felekê re ku wî ji yara wî dûr xistiye:

*Ew jî ji bo me pir dît
Felekê, kir neyarî
Rahişt milê me avêt
Nav girava Sent-Marî
Lê sed girîn û hesret
Bilbil wê dem û gavê
Nedît ji bo xwe berbang
Dimk negîhand xunavê
Hê pirpirokê sermest
Çavên belek tu kuştin
Bigrî û xwîn birêje
Gelek dûr e giheştin
Evîn*

Çavkanî û Jêder:

1. Cewerî, Firat, *Kultur Huner û Edebiyat*, Stockholm, 1996, r. 221
2. Kurdo, Qanat, *Tarîxa Edebiyata Kurd*, Ankara, 1992, r. 166
3. N.Firat-M.Ali, *Biranînên Osman Sebrî*, Ýstanbul, 2004
4. Sebrî, Osma, *Dîwan*, Amedekarê weşanê, A.Bali, Stockholm, 1998
5. Uzun, Mehmet, *Antolojiya Edebiyata Kurdî*, Stenbol, 1995, r. 251
6. Kurdo, Qanatê, *Tarîxa Edebiyata Kurd*, Ankara, 1992, r. 166
7. Sebrî, Osman, *Dîwan*, Amedekarê weşanê, A.Bali, Stockholm, 1998
8. Bali, A., *Kürt Milliyetçiliğinin Kökenleri*, Ýstanbul, 2005, r. 249
9. Kovara *Hawar* no:1, Şam, 1932
10. Cewerî Firat, *Kultur Huner û Edebiyat*, Stockholm, 1996, r. 221
11. Kovara *Hawar* no:1, Şam, 1932
13. Konê Reş
14. Osman Sebrî, Kovara *Pêşeng*, hejmar 5/1984
15. Bois, T., *Nasîna Kurdan*, Beyrut, 1963
16. Cizîrî, Melayê, "*Diwan*" Ýstanbul (bê tarîx).

HELBESTA KURDÎ A MODÊRN Û DÎROKA WÊ

Berken BEREH

Sedsala nozdemîn li seranserî cîhanê bû despêka têkçûyina împaratoriyan û bi vê ve girêdayî hestên neteweyî wek kulîlkên biharê li her deverê cîhanê yeko yeko serî hildan. Li Ewropayê jî ev helwest û hewldanên neteweyî di heman demê de di qada wêjeyê de bû sedemê pêşveçûnên balkêş. Wêjevanan hewl dan ku tore û kelepora xwe bi awayek rêkûpêktir û bi teşe, şêwaz û naverokeke watedartir û rengîntir ji nû ve biafirînin. Vê pêla nuhbûn û veguheztinê gav bi gav xwe gihande her deverê û her wiha erdnîgariya kurdan jî.

Helbesta Nûjen Li Başûr û Rojhelat

Di dawiya sedsala nozdemîn û despêka sedsala bîstemîn de wek li her deverên cîhanê li nav kurdên rojhelat jî hewldanên ji bo guhertin û vegu- hezti-

na wêjeya kurdî ber bi asoyine nûjen hatine dest pêkirin. Di vê avaki-rinê de bê guman bandor û erka hel- bestvanê hêja Seyfî Qazî (1877-1944)-ku wek mamosteyê helbestvanê Mukriyan tê nasîn- heye. Evî zatî beriya mirina xwe weha gotiye;

"Pêwîste em zimanê xwe yê edebiyatê ji gundan û kesên kal werbigrin. Lewra zimanê kurdî yê pak û temîz li cem wan maye. Pêwîste em di edebi-yata xwe ya nûjen de jî, kêşên folklorî bi kar binîn û zimanê resen û kevin ê ji nifşên berê bo me mayî, di têkistên xwe yên edebî de, tomar bikî".

Di hemû berhem û afirandinên xwe de heta jê hat peyvên biyanî bikar neanî.

Nûjeniya naveroka wêjeya kurdî ya Rojhelat xwedî taybetmendiyeke e *Xwendîngeha Mukriyan* bû, nûxwaziya di naverok û forma helbesta kurdî da peyda bûyî, ne ku çavlêkirinek yan

teqlîdek helbesta biyanî bûye, belkî van helbestvanên kurd vê şopê weke pêwîstiyek dîrokî dîtine, ne ku teqlîdek helbesta farisî, erebî an tirkî.

Her çendî destpêka vê qonaxê an ku ya Xwendingeha Mukiryan rohnî û zelal nîn e jî, lê em dikarin bêjin reng û rîşalên vê qonaxê digihin berî damezrandin û ragihandina Komara Kurdistanê a sala 1946an a li bajarê Mehabadê û belkî berî bizav û tevgera Komela Lawên Kurd, ya ku li 16/09/1933-37an hatiye damezrandin.

Bi rengêkî êşkere di sala 1942an de, komeleke helbestan ji aliyê Komela Lawanî Kurdan ve, bi navê "*Diyarî Lawan*" (Yîbrahîm Ehmed) hate weşandin.

Nîfşê yekê yan jî damezrênerên Xwendingeha Mukiryan ji van kesan pêk dihat: Seyfî Qazî (1877-1944), Mamosta Hejar, Mamosta Hêmin, Seyid Kamilê Îmamî (Awat), Xale Emînê Berzincî (Xale), Seyid Tahirê Haşimî (Suha), Abass Haqîqî (Mamosta Heqîqî) û Xalidê Husamî (Hêdî).

Van pêşeng û pêşrewan ji tevgera Xwendingeha Mukiryan di dema Komara Kurdistanê de û di dema şerê cihanê yê duyem de serî hildan û berdewamî bi van cûre helbestan dan û karîn ji aliyê hişyariya netewî, bilind ragirtina nîrxên ziman û kultura kurdî ve xizmeteke jêhatî pêşkeş bikin.

Ji nav van raber û helbestvanan, bi zelalî ez dikarim bêjim ku mamosta Hêmin û Hejar Mukiryanî karîn bi şêweyeke rasterast roleke baş li Başûrê Kurdistanê jî bilîzin. Bi taybet piştî xûrtbûna agirê şoreşa Îlonê ya sala 1961an ku bi serokatiya serkirdeyê kurd Mela Mustefa Barzanî hatî destpêkirin, mamosta Hejar Mukiryanî jî,

yekser kete nav şoreşê. Piraniya helbestên wî yên welatparêzî, di vê demê de hatine nivîsîn. Herweha di destpêka salên 1970an de bi taybet piştî *Beyana IIê Adarê*, Mamsota Hêmin jî têke liyeke xûrt bi kurdên başur re danî û ew weke helbestvanekî jêhatî li Başûr hat naskirin. Helbestên wî di nav gel de belav bûn. Bi taybet pirtûka wî ya helbestan a yekem "*Tarîk û Ron*" li Başûr bi şêweke berfireh di nav gel de hate belavkirin.

Dîsan di nivê salên 1970an de, pirtûka wî ya bi navê "*Naley Cûdayî*" gihişt Başûrê Kurdistanê. Di helbestên vê pirtûkê de, afirêneriyeke hîn xurtir di hate dîtin. Hêmin piştî vê pêngavê, bêtir wek helbestvanekî seranser û afirêner hat naskirin. Bandora wî bi zelalî, li ser helbestvanên piştî wî bû.

Qonaxa duwemîn piştî serhildana *Tevgera Ruwange* bi serkêşiya helbestvanê mezin Şêrko Bêkes hate destpêkirin.

Manîfestoya Ruwange ji bo tazekirina helbesta kurdî hawareke bi serê xwe bû. Mîrov dikare bibêje ku ev manîfesto digel nûkirin û azadiya helbestê, nûkirin di ziman, raman, çîrok û nêrînine nû di civatê jî de bû.

Piştî vê tevgerê qûnaxê nû li ser destê çend rewşenbîrên kurd, mîna Refîk Sabîr, Ferhad Şakelî û Letîf Helme û hwd. xuya bû. Mueyed Teyîb, Xelîl Dihokî, Evdîrehman Mizûrî, Muhsin Qoçan, Necîb Balayî, Hesên Silêvanî, Hêvî Berwarî, Nezîre Ehmed, Arîf Hîto, Beşîr Mizûrî û Selwa Gulî.

Hejarîno...

Ger we hest kir, dengê min yê we nîne.

Rengê min, yê we nîne.

Ger we hest kir, xema min ya we nîne.

Devê min yê we nîne.

Helbestên min bidirrînin.

Mîna peykerekê kirêt, min biherrişînin.

Ger we hest kir, mîna we ne birçî me.

Ger we hest kir, li dervey zinca we dijî me.

Ger we hest kir, burjuwazî me.

Navê min, mîna jenga parey birre nin

Ger we hest kir, mîna we zehmetkêş nîn im.

Mîna hewe kaniya xem, jan û êşa nîn im.

Ger we hest kir

Min di dilê xwe de bikujin

Bi hevokeka mezin binivîsin

Şairekî tirsînok û direwîn mir...

(Letîf Helmet)

HAWAR û Destpêka

Wêjeya Nûjen

Kovara *Hawar* bi tenê pirojeyek roşenbîrî û netewî mezin bû, li gor slogan, rêbazî û naveroka wê. Di jimara yekê de, Mîr Celadet bi van peyvan Hawar daye nasîn:

Hawar dengê zanîne ye.

Zanîn xwenasîn e, xwenasîn ji me re riya felat û xweşiyê vedik e.

Her kesê ku xwe nasdike, dikare xwe bide naskirin.

Lewra ku ziman şertê heyîne pêşîn e.

(Celadet Alî Bedirxan. *Hawar*, jimar 1. 15-5-1932 ê.Şam)

Bêguman Hawar ango tradîsyona nû, ji ronakbîrên cegerdar, zana û

xwedî hişmendiyeke zelal û niştîman-perwer pêk hatibû. Ji ber wê çendê her gavavêtin û hewldana wan bi gor metodolojiyeke zanistane pêk dihat. Ewîlîn nûjenî di warê ziman de hate kirin û tîpên latînî ji bo kurmanciya şîrîn hate pejirandin. Ji ber ku xwendin û nivîsandina bi van tîpan hêsanîr bû û ji alî dangan ve jî li zimanê kurdî digunciya. Li ber elfebeya kurdî, gramêr, rastnivîsîn û bingeheên rêzimana kurdî jî hatiye nivîsandin. Her hejmarek Hawarê bi reng û xemleke nû derkete pêşberî wêjehez û xwendevanan. Di Hawarê de em rastî gelek cureyên wêjeyî tên. Her wiha ji filklora kurdî bigire ta dîroka kurdan û li ser tenduristiyê nivîs hene. Hema di hemû hejmaran de giringî û rol û erka zimên di avakirina neteweyekê de çendîn lazim e xweş hatiye gotin. Dîsa berhemên me ên klasîk, kovar û rojnameyên kurdan û wergera berhemên biyanî jî ciheke taybet digire di Hawarê de. Hawarê ne tenê kurmanciya jorîn, her wiha cih daye kurmanciya jêrîn ango soranî jî. Di hin hejmaran de em rastî şanoyê jî tên. Dîsa di hemî hejmaran de nameyên xwêneran jî hatine weşandin. Bi kurtayî Hawar stûneke di çand û toreya kurdî de û her wiha stêrkeke li ezmanê helbesta kurdî ku niha jî bi serbilindî diçirûse û aso û bergeha me ronî dike.

Derheqî nûjenkirin û tomarkirina hemî cîns û rêgezên edebiyatê di Hawarê de Mîr Celadet di hejmar(20) de, û di Sergotara xwe de weha dinivîse;

"Bi bîst hijmarên Kovara me ku heta niha belafbûn e, me dil dikir, em her awayê nivîsandinê bicerbînin û bêxin zimanê xwe.

Her wekî awayên bingehî, nezim û nesir û çend şiklên nesrê kêr û zêde di Hawarê de belafbûn e.

Tenê awayê (Temaşayî) hebû neket bû zimanê me. Mîna ku xwendevanên me di vê hijmarê de, dê bixwînin. Me ew şikil û awa jî ceriband û xiste Zimanê xwe"

Nivîskarên kurd yên wê serdemê ger nebêjin tevan, belkî piraniya wan berhemên xwe bi yek armanc di Hawarê de diweşandin, wek mînak bêjin ji bakûr;

Mîr Celadet, Dr. Kamîran, Dr. Ahmed Nafiz, Haco Axa, Qedrican, Cigerxwîn, Osman Sebrî Dr. Nûredîn Zaza. Elî Seydo Gewran û hwd.

Ji Başûr, kirmanciya jêrî;

Mamosta Goran, Ebdûlxaliq Esîrî, Mamosta Bêkes, Pîremêrd, Mamosta Pîrot, Şêx Selam û gelekên din.

Ji Badînan;

Mela Enwerê Mayî, Şêx Xiyasedînê Neqşbenî, Şêx Memdûhê Birîfkî, Salih Bamernî...htd, "Weke tê xweya kirin, ev deme, dema zêrîn û pêşîn ya ronakbîrîya herêma Badînan e."

Ji Rojhilat; Seyîd Huznî Mukriyanî, Mamosta Hêmin... Hejar htd.

Ji kurdên Sovyetê; Celalî

Dîsan Hawarê girîngî dida pirsên kurd û kurdayetiyê li her ciyekê vê cihanê, wek nimûne bêjin, di hejmarên xwe de pêzanîna li ser rojnama *Riya Teze* ya kurdên Sovyetê û radyoya kurdên Rewanê, herweha behsa Radioya Bexda û Beyrûtê yên ko bi zimanê kurdî weşana xwe dikirin û bi kurdî stran digotin dihê kirin, heya ko li ser şanoyên li Mehabad û Urmiyê, ji

xebatên wê derê jî agahî hebûn, dîsan di hejmara xwe ya 19an de, Hawar behsa Zeradeştîyên li Hindistanê dike, kanê wan çewan di kovara xwe ya bi navê *Iranlig* de behsê Serxwebûn û Dewlata Kurdistan kirîye .

"Eskerê Boyîk ku ew bi xwe jî helbestvanekî gewre ê kurdên Sovyetê ye wiha nivîsiye;

HEWAR bû zanîngeh, ziyareta kurdewarî, ya heyîtiya gelê kurd.

Kê li wê zanîngehê ra derbaz bû, ji kaniya wê, ya zanîstî av vexwer, kê li ber wê ziyareta kurdawerî bi zarê dayka xwe dua kir, bûn sond xwariyê parastina navê gelê xwe, bi bîr û bawariyê here bilind jiyana xwe pêşkêşî azadiya gel, welêt û pêşxistina çanda wê kirin."

Di Hawarê de cara ewilîn di warê helbestê de nûbûnê xwe da der.

Qedrican û Helbesta Nûjen

Bê guman Hawar di qada wêjeya kurdî de ne tenê hewldaneke ji rêzê ye, her wiha mizgîniya helbesta kurdî a ber bi asoyeke rengîn, çêjdar û modêrn-bûnê ye. Wek ku bibêje em neviyê Xanî, Cîzîrî ne, em xwedî rew- şen-bîriyeke serbixwe ne ku, em dika- rin bi kok û rehên xwe yên resen ala helbesta kurdî li lûtkeyên kokelên hevçerx daçikînin. Bi vê hişmendiye Qedrican, ku nimûneyeke hêja ye ji bo xwendingeha Hawarê ku bi pênu-seke nûjen xwe bera tîrada wêjeya kurdî da û bi navê "*Rêya Teze*" helbesta xwe nivîsand. Bi vê afirandina xwe şêwaz, teşe û naveroka helbesta kurdî ji reh û dûvikiya helbestên miletên cînanan birî û riha kir. Heger xwendevan li berhem

û nivîsên wî hûr binê- rin, ewê li peyvên nûbûn, nûjenî, nûkirinê var-qilin. Roger Lesckot dibêje: "Em dikarin helbestvan Qedrî Can sazkarê helbesta kurdî ya nûjen bibînin, digel Şêx Nûrî û Pîremêrd û Goran."

Bi vê helbestê Qedrîcan dest bi gulvedana helbesta kurdî kir. Ewî guhertinên bingehî di helbesta kurdî de kirin, berê helbestê da ber bi cîyeke nûtir. Helbesta kurdî jî kêşan û erûza erebî rizgar kir. Her wiha di heman demê de nûhbûnê xwe di raman, ziman, jiyana civakî û ramyariyê de jî da der. Tore û kelepura kurdî û mîto- lojî û jiyana civakî bi nêrîneke nû hate şîrovekirin. Zimaneke hêsan, herikbar, jîndar ku rasterast gel dixafî bi kar dianî. Ev cûre vegotin karî ku helbest- ên wî bibîne stran û li ser zimanê gel bête gotin. Nemaze helbesta wî ya bi nav û deng "*Berzanî Berzanî*", "*Begê axir zeman*" û "*Loriya Bedirxan*", ya ku pir bi hostayî hatiye hûnandin.

Di sala 1944an de qûnaxeke dîrokî ya nû di raman û zanyariya Qedrîcan de dest pê dike. Nemaze piştî nasîna wî bi ramana komonîst re. Ev rastî di mijarên helbestên wî de xweş diyar in.

Helbestên wî yê pêşîn di sala 1930î de hatine nivîsîn, tev rengê klasîk in; mîna: "*Loriya Bedirxan*", "*Tabûta bi xwîn*", "*Cegerxwîn*", "*Şîn li ser gîyanê M. Seyda*"... û hwd.

Qedrî Can helbestin li ser beg û axan jî nivîsîne û şerê qata serdest kiriye; mîna helbestên wî: "*Begê axir zeman*" û "*Hesinker*"...

Gelek caran Qedrî Can helbestên biyanî û bîranîn jî dinivisandin; mîna: "*Name ji xortên Cizîrê re*", "*Xewna hiş- yariyê*" û hwd.

Bêguman hemû helbestên Qedrîcan li ser kurdayetî û niştimanperweriyê ne.

Piştî sala 1944an, wek me gotî, qûnaxeke nû di ramana Qedrîcan de dest pê dike. Ciwantirîn helbest li ser hin lehengên navdar nivîsandine; mîna: "*Berzanî Berzanî*", "*Şêr hat welat*", "*Serokê Komara Mehabadê*" û hwd.

Çend helbestên ku bi bûyer û demê ve têne girêdan nivîsîne; mîna: "*Çarde- hê gelawêjê*", "*Name bo êstegehê radyo Tehran*", "*Cejna Oktober*" û hwd.

Hin helbestên şoreşgerî û miletper- werî jî nivîsandiye; mîna: "*Gula Sor*", "*Niştîman Birîndar e*", "*Karwanê Demê*", "*Li zindanê şoreşa me*", "*Heyva sor*", "*Dadê*", "*Di Şorezarekê de*", "*Rêya Teze*" ya bi nav û deng û hwd.

Her wiha kesên mîna Cigerxwîn û Osman Sebrî jî nimînendeyên hêja ên qonaxa Hawarê û helbesta nûjen in.

Cigerxwîn yek ji gewretirîn hel- bestvanê hêja a dibistana Hawarê ye. Ewî yekemîn car di warê naveroka helbesta kurdî û ziman de pêşengiya nûjeniyê kir. Helbesta kurdî ku ta wê demê bêhtirîn li qesr û konaxa dihate pehtin û zimaneke berz û bilind û ji ya gel cudatir bikar dianî cihoka wê ve- guhazt û berê wê da gel. Mijar êdî ji qeyd û bendên kevnare filitîn û bi awayek azad ber bi asoyeke firehtir û zelaltir meşîya. Her tiştê li ser rûyê vê dinyayê ku rasterast bi jiyana civakê re di têkiliyeke diyalektîk de ye û bandorê li hev dikin bûne mijara helbesta Cigerxwîn. Bi kurtasî dikarim bibêjim ku ji Ehmedê Xanî bi vir ve Cigerxwîn

yekemîn kes e ku bi rêkûpêkî netewa kurd ji hemî aliyên xwe ve nîrxandiye û paradigmaya wan têkûz kiriye bi rêya helbest. Dîwanên wî ne tenê ji alî afirandina wêjeyî, her wisa ji alî dîrok, erdnîgarî, çand û kultur û hwd. ansiklopediya kurdan e.

Osman Sebrî jî li ber destê Celadet Bedirxan hinî zimanê kurdî dibe û di demeke kin de bi xebata xwe ya hêja dibe helbestvaneke Hawarê. Dema em bala xwe didine helbestên Osman Sebrî, em dibînin ku ji serî ta binî bi xeml û rengên modêrnîzmê jê difûre. Osman Sebrî jî wek hevriyên xwe heta jê hat hewl da ku asoya helbesta nûjen firehtir û ronaktir bibe. Lê ev nuhbûn li ser bingeha zargotina kurdî û kelepura kevin, ango teqlîdek netewên cîran an Ewropa, mijarên xwe bi giştî wek hevriyên xwe ji jiyana rasteqîn hilbijart û xwest bi van helbestan gelê xwe yî jar û nezan hişyar bike û ji bo azadî û serfiraziya netewa xwe têbiko-şe. Her wiha helbestên li ser sirûştê, evînê, tenêti, mişextbûn, aştî û bo zarokan nivîsand. Mînak, "Zozan", "Dibistan", "Yadê Bihar", "Berdêlk", "Bang" nimûneyine hêja ne. Dîsa bi helbesta xwe ya bi navê "Bahoz" nîşanî me da ku helbestvanê kurd bê çiqasî di afrandina helbestê de bi hêz û xwedî şiyaneke gewre ye. Her wiha ev helbest mînakeke herî xurt e bo inernasyonalizma kurdî. Dîsa tişteke balkêş heye ku divê ez bînim ziman ku helbestvanên me yên îroyîn li paş guhê xwe davêjin, ew jî ev e; van helbestvanan nîrx û rûmeteke hêja didan zargotina kurdî û berhemên xwe li ser wê bingehe ava dikirin. Bi vê helwestê jî hêmayine xurt

û karîger diafirandin. mînak;

"Me dît kapa bextê me
Du mîr hate vê carî"

(Diwan, Osman Sebrî, r; 70)

Osman Sebrî yekemîn ji wan kesan e ku bûyer û qewimînên sirûştê şiban-diye tevgera însanan;

"Zozan tene guhertin zû
Mîna cilên bûkên di nû"

(heman Diwan, rû;63)

Lê pêla nûjeniyê ya ko helbestên hemû zimana dabû ber xwe weha helbesta kurdî jî dabû ber xwe ko di van salên dawî de bi dehan, eger em nebêjin bi sedan nav derketin. Ji wan Ehmed Huseynî, Tengezarê Marînî, Fethulla Huseynî, Rizoyê Xerzî, Jan Dost, Hekîm Sefqan, Royarê Amedî, Diya Ciwan, Arşevê Oskan, Nezîr Palo, Rûxweşê Zîvar, Mihemed Hemo, Axîn Arîf, Ferhadê Îcmo, Hoşeng Broka, Jana Seyda û hwd. Gelek navên din hene ko xwedî berhemên çapkirî ne, bê guman, ev nav hemû hêjayî lêkolîn û nîrxan-dinên rexneyî ne. Dibe ko valabûna meydana rexnekirinê bûbe yek ji sedemên tevliheviya ko îro di helbesta kurdî de li dare.

Di Helbestên Dibistana Hawarê de Naverok;

1- Daxwazên gelê kurd ên rewşa ji bo azadî û serfiraziya xwe.

2- Li hember şêx, mela û nivîst ku gel ji bin tehekuma wan derkeve û bes bê xapandin.

3- Dijberiya li hember axa, beg û sistema fîodalî û sermiyardarî.

4- Agahdarkirina gel û haydana wan ji bo xebatên neteweyî, çînî û dijî

zordestiyê.

5- Haydana gel û civaka kurd, ji bo meşa wan a li ser rêya zanîn û zan-yariyê.

7- Bilindkirina drûshmên taybet, ji bo mafên jinan û destekkirina jina kurd ji bo pêşketin û berz ragirtina bihayên xebat û tevgera jina kurd.

RÊYA TAZE

*Ew perdeya reş-tarî
Ku ji şevên reş diyarî
Min...ji rûyê xwe kişand...
Li ber çavê xwe çirand
Û avêt...
Avêt paş sed çiyayî...
Nava hezar deryayî...
Min, gemara guhê xwe bi zemzemeke nuh
şûst;
Û mikrobên canê xwe bi dermanekî nuh
kuşt...
Ew zinagara di mejî,
Ku mejyê min dimijî
Min...bi kêrê xeritand.
û bi agir şewitand
û paqij kir...
Paqij kir ji serê xwe
Min avêt ji derê xwe
Bi çavekî bê perde, bi guheki bê
gemar;
Didim ser rêka taze, bi mejîkî bê zingar...

Ew kufika tifêlî,
Ku di dilda diçêrî,
Min...ji kokê de rakir...
hêlîna wê xera kir...
û belav kir...
Li rojên derbas bûyî, li rastiyên
kevnare;
Li hevalên ne hemrah, cara pêşîn selav
kir;
Min ew pelên rizyayî, ji deftera xwe*

çirand,

Di rûpelekî nû de, ayetên taze civand.

*Êdî...bi dîtina xwe
û bi bihîstina xwe...
bi vîna xwe û bi mejî
bi rêveçûna xwe jî
Ez bûm însanekî nû, pîrestesê olek
nû,
Û di bajarê dil de min ava kir holek
nû...*

Şam; 25.5.2944

(Ronahî, hejmar; 26, sal; 1944, Rû; 17)

Li Sovyetê;

Li nav kurdên Sovyetê ji berê de hewldanên hêja hebûne di warê wêje û toreya kurdî de. Bi weşana rojnameya kurdî *Rêya Teze* gelek kurdan rahişt pênûsê êş, jan û daxwazên gelê xwe bi çêsnên cur bi cur anîne ziman. Bi kurtayî mirov dikare bibêje ku *Rêya Teze* di dîroka weşangerî û helbesta kurdî de stûneke hêja û saxlem e. Kesên mîna, Casimê Celîl, Celalî (Hawar; 27), Eskerê Boyîk, Fêrik Egît, Fêrikê Êsiv, Qaçaxê Mirad, Karlanê Çaçan, Mikayilê Reşîd, Tosinê Reşîd, Şikoyê Hesen. Bi saya vê rojnamê karîn helbestine hêja diyarî gulistana helbesta kurdî bikin. Tiştê dilxweşker ev e ku van hemî helbestvanan di avakirin û hûnandina helbesta xwe û ruxsarî û naveroka wan spartine zargotina gelêrî. Her çiqas guherîn û pêşketinên li Sovyetê (di warê helbestê de) bandor li ser wan kiribe jî û sîd wergirtin tenê di hêla şewaz û teşeyê de tê dîtin. Lê bîngeh jiyan û çanda kurde-wariyê ye. Van helbestvanan bi ya min di modernîzma kurdan a parçên din de jî roleke baş listine. Ji ber ku em zanin gelek ji van helbestvanan berhemên

xwe di kovarên di Hawarê de û vê dawiyê jî di Ronahî, Gelawêj, Gurzekgul, hwd. de weşandine.

BI TENÊ NEBÛM

*Bi tenê nebûm...
Şev... li teniştê min, termekî razay bû
Dem... tem, mij û nalîn bû
Welatê min jî
Misteka toza ber bay bû
Li bejna roha min alya bû*

*Bi tenê nebûm
Agirek bûm
Nihêniyan geş dikirim
Pirtûkek bûm
Deryayê dixwendim.
(Refik Sabir)*

Rewşa Helbesta Kurdî Li Ewropayê

Piştî salên pênçî hin bi hin kurdan berê xwe dane Ewropayê û li wira rêxistin û komeleyên çandî ava kirin. (Komela Çandî a Xwendekarên Kurd-1956). Bi van komeleyan dixwestin ku gelê kurd û daxwazên wan li dinê bidine nas kirin. Yekem kovar (Çiya-1966) a bi kurmanciya bakur hate weşandin. Lê piştî demekê weşana wê rawestiya. Bi giştî di salên 75-80 yî geşedana weşangerî û rêxistinbûna kurdên Ewropa şax vedan. Gelê kurd xwe bi zimanê xwe perwerde kir û nivîsandina pirtûkan wek helbest, çîrok, roman kete rojeva wan. Hêjayî gotinê ye, ku piştî sala 1995an, bi peydabûna kenalên televîzyonî yên kurdî û beşdarbûna kurdan di tora înternêta de, mirov nema dikare cuda-

hiyê têxe navbera wêjeya kurdî li welat û li Ewropayê û li rewşa wan wek du babetên têvel temaşe bike. Pirtûkên ku li Amed û Êrmiyê tên nivîsandin roja din digihên Oslo; nivîsarên ji Laçîn û Efrîn zû digihên Berlîn. Bi taybetî rola tora înternêta di jiyana kurdan de roj bi roj girîngtir dibe; ev hêman dibe sedem, ku ew bend û çeperên ku dagîrkerên Kurdistan li ser çand û kelepura me danîne êdî bên hilweşandin û bê bandor bimînin.

Mijarên Wêjeya Kurdî li Ewropayê:

- 1- Niştimanperwerî û evîna welat.
- 2- Sîrûşt û bedewiya Kurdistanê.
- 3- Bandora çand û wêjeya gelên Awropayî.
- 4- Bandora surrealîzmê li pexşan û helbesta kurdî.
- 5- Bikaranîna êstêtîk û erotîzmê di pexşan û helbestê de.

Pelê Payîzê

*govendek destpêdike li bilindahiyê
xwe li ba dike pelekî ji rengê hemû zer û
soran
li ber bayê sar î payîze*

*tenê lerez e ew
li vê berêvara dereng*

*li jêr dinêre
li axê
li jor
li asîmanê ji ewrên rengerisas tikandî
dinêre
ne dest ji darê dibe
ne dikare li hember gaziya axê xwe
ragire*

werr
dudil dimîne demekê
paşê
xwe ber dide
bi giranî datê xwarê

li jor dinêre careka din
li asîmanê bilind
li pelên mayî

bi keser radimûse axê û
pişta xwe dide bayê hênîk
hiltîne serê xwe
diçe

di dil de xembariya refên çivîkên koçer
(Mem Ronga-Mehmed Tanrîkulu)

LI BAKUR

Li bakur mixabin piştî avakirina komarê bêdengiyêke diltezîn û navbir- eke xembar kete bexçê geşedana wêjeya kurdî. Piştî salên şêstî her çiqas di derbarê bi destxistina mafê netewî hewldan hatibin kirin û kovar û roj- name derketibin jî mixabin bi zimanê kurdî hema bibêje tu nivîs nehatine nivîsandin. Tenê bi navê *Rev* em rastî helbestekê tîn ku di mîting û şevên siyasî de hatiye xwendin ku Edo Dêran nivîsandiye û helbesteke Kemal Badîllî û yek jî a Rojen Barnas. (*Li Bandeva Spêde*). Lê piştî salên heftêyî bi geşbûn û hêzbûna kurdan êdî em rastî nivîsên kurdî tîn. Di sala 1979 an de yekemîn car kovareke xwerû bi kurdî û bi du zaravayan ku bi navê *TÎRÊJ* derdikeve. Ev hewldan jî mix- abin rastî darbeya Îlonê tê û cardin bêdengiyêke dûvedirêj dikeve dîroka wêjeya kurdî. Di despêka sala 92 de bi navê *Nûbihar*, *Tewlo*, *Welat*, rojname derdikeve û piştî kovara *Rewşen*,

Azadiya Welat, *Jiyana Rewşen*, *War*, *Pelîn*, *Kevan*; *Nûza*, *Kulîlk*, *Gulîstan*, kovara W, û kovara *BÎR*. Di van salên dawiyê gelek xortên kurdan dest avêtin pênuşê û di behra helbesta kurdî de avjeniyê dîkin; Rênas Jîyan, Kawa Nemir, Cîhan Roj, Recep Dildar, Îrfan Amîda, Şêxhmûs Sefer û gelekên din.

Helbesta Kurdî di çi Rewşê de ye û bi kû ve diçe?

Helbesta kurdî xwedî keleporeke giranbûha ye. Nemaze helbesta me ya klasîk têra xwe dewlemend e. Wek li jor jî hate diyarkirin helbesta me ya nûjen li Başûr û Rojavayê Başûr ta qonaxeke diyar têkoşaye û xwedî gencîneyeke hêja ye. Lê di van salên dawiyê de diviyabû helbesta me êdî ji her alî ve dest bi hewldaneke modêrn- tir bikira. Lewre rewşa civakî û çand û kultura me rastî veguherînên berbiçav tîn. Li Başûr hema bibêje binge- ha komareke serbixwe hatiye avakirin. Bajar bi reng û xemlên modernîtê dirûv û teşe girtiye. Têkiliyên civakî li gor bazara kapîtalîzmê pêk tîn. Li bakur hema bibêje gund nemane. Gelemperî kurd li bajar û bajarokan civiyane. Ev rewşa ne sirûştî di çand û têkiliyên civakî de rastî kartêkirina tevlihe- viyekê jî bi xwe re anî. Mixabin li gor vê prosesê nû helbesta kurdî hê bi peyv û hevokên gundiyane tîn nivîsandin. Em rastî dîmenên bajarvanî û çêj û tahma civakeke rêk û pêk nayên. Ango hel- bestvanên me hê li ser mîrga Hawarê dibezin û tiştine ku wan pêk anîbû wek benîştê dicûn. Jixwe helbesta me ya klasîk wek sucdarekî ku her kes jê direve û tew tu nîrx û rûmetê

jî nadinê. Ez bawerim piştî demekê wê tu helbestvanên klasîk êdî di qada kurmançiya bakur de nemînin; ew ê ku helbesta klasîk binivîsîne jî, wê wek "kevoka li şûn refê xwe mayî" lê bê temaşekirin.. Sedemên vê rewşê jî ev in:

a- Bandora wêjeya zimanên serdest û Ewropayê li ser wêjeya kurdî.

b- Helbestvanê kurd berî ku hay ji rêziman, hevoksazî û rastnivîsa kurdî hebin helbestan dinivîsin.

c- Tinebûna perwerdeya bi zimanê kurdî.

d- Tinebûna dezgeh û rexnegirên wêjeyî.

e- Rewşa perçebûna Kurdistanê û pirbûna zaravayên me bûye sedem, ku heya niha hê zimanekî yekgirtî, bi yek şeweyê tîpan, peyda nebûye.

f- Hin dezgeh û sazî hene, ku ji aliyê kurdan ve yan jî li ser navê kurdan hatine avakirin, lê ji ber bêpîlanî ew nikarin rola xwe di qada wêjeyî de wek ku pêwîst e bilîzin.

Astengên li Ber Geşbûna Wêjeya Kurdî:

Ji bona geşbûn û pergala helbesta kurdî re pêdivî bi gavîne nû heye. Lê mixabîn gelek astengî hene li ber wê. Hinek ji wan ev in;

1. Xwênerên helbesta kurdî kêm in.

2. Tinebûna dezgeheke navendî ji bo zimanê kurdî.

3. Tinebûna nîrxandina wêjeyî û rexnegirên objektîf.

4. Pêwendîya nivîskar û xwendevan.

5. Lawaziya bazar û navendên wêjeyî.

Jêderkên vê Gotarê:

1- Dîroka Wêjeya Kurdî, Feqî Huseyn Saadî

2- Antolojiya helbesta kurdî. A. Balî

3- Dîwana Osman Sebrî,

4- Dîwana Cigerxwîn,

5- Qedrican-Weşanxaneya Komal

3- Kovarên internetî;

a- Kurd pen

b- Tîrêj

c- Amîda Kurd

d- Avestakurd.net

e- Amûde.Net

f- Malpera Celadet Bedirxan

g- malpera Xelîl Dihokî

Helbest Bûn Dîwan

Receb DILDAR

Di qada edebiyatê de beşa herî nêzî çanda devkî helbest e. Kurdan jî bi helbestê gavên xwe avêtine nava qada edebiyatê. Cara yekemîn Baba Tahirê Uryan bi zaravaya lorî helbestan lêkirîye. Di kurmancî de navê Elî Herîrî derbas dibe lê divê meriv qewlên êzîdîyan jî bibîr bîne û tişteke balkêş e ku ew qewl heta îro bi kurmancîyeke paqij û zelal gihîştine me. Piştî Celadet Bedirxan alfabeya kurdî bi tîpên latînî serrast kir, ekola Hawarê helbestên xwe bi tîpên latînî lêkirin. Li bakurê welêt kêsên ku ji medresê dihatin xwe ji tîpên erebî neqetandin, lê piranîya kurdan li dibistanên dewletê dixwendin û ji ber vê yekê jî nîfşên nû helbestên xwe bi tîpên latînî lêkirin. Min jî xwest ku van pirtûkên helbestan ên ku bi tîpên latînî hatine lêkirin û li bakurê welêt hatine çapkirin an hatine belavkirin wek listeyekê amade bikim û li ber çavên xwendevanan raxim. Dibe ku em negihîştibin hinek berhemên; eger ew bigihîjin ber destên me, em ê li listeya xwe zêde bikin.

Wek ku di listeyê de jî diyar e, li bakurê Welat bi tîpên latînî kitêba yekemîn a helbestê *Mem û Zîna* Ehmedê Xanî ye û di sala 1968an de ji aliyê Weşanxaneyê Gûn ve hatiye çapkirin û ji wê rojê heta îro çapa wê pênc cara nû bûye, heta niha kitêba çapa herî zêde nû bûye ew e. Heta dawîya sala 2005an bi tevayî 144 heb kitêbên helbestê hatine çapkirin. Di sala 2003yan de wek rekorekê 34 kitêb hatine çapkirin.

Ji van 144 kitêban 11 hebê wan bi kurdiya zazakî 133 heb jî bi kurdiya kurmancî hatine çapkirin.

Mijarên helbestan:

1-Welatparêzî û têkoşîna azadiyê: Di vê xalê de meriv dikare rastî binmijarên

wek dîrok, ziman, welat, feqîrî, nezanî, têkoşîna ji bo mafên azadî û neteweyî were. Ez ê ji bo vê mijarê ji helbesteke Rojen Barnas a bi navê "Min navê xwe kola li bircên Diyarbekir" çend rêzikan mînak bidim:

"Min navê xwe kola li bircên Diyarbekir

Ez şêx Seîdê kal

Bijîşk Fûad im

Pêşmergekî bê nav û bê nîşan

Û qevdekî ji pincara welat im

Ez duh şehîd bûm

Îro nûhat im. "

2- Evîn û hesret: Di vê mijarê de, meriv dikare xalên wek eşq, evîna zarokan, hesreta dê û bav, hesreta gund û bajaran bibîne. Ji bo vê mijarê ez ê mînakek ji helbesteke Sabah Kara bidim.

"Ez zanim ku tu nîn î

Lê ez bazê kemînê

Dibe ku tu dikarî

Min dîn bikî bi evînê

Porê xwe yê zêrînî

Bikî sîya havînê

Vaye ez li vira me

Li ber deriyê evînê

Ez li hêviya te me

Ji şemiyê ta îne"

3- Jin: Di vê xalê de bindestî û pîrsgirêkên jinê, hestên jinê hatine nîqaşkirin. Ji bo vê mijarê ez ê çend rêzên Gulîzerê mînak bidim.

"Ji anatomiya jinekê

(Dersa yekemîn)

1- Bi tîpekê dûrî janê ye

2- Zimanê wê qedexê ye ji dilê wê re

Pira di nava dil û zimanê wê de şikestî ye

3- Her qermîçokek rûyê wê xwediyê çîrokeke dilşewat e

4- Her tim du dilop hêşir dibin şîrkên kenên wê

5- Cênîkên wê nobedaran xwedî dikin, ji bo kontrola çavên wê

6- Tim bi stûxwariya diya heft qîzan dijî

7- Ji bo girêbidin zimanê porê wê, dolbendekê avêtine serê wê

8- Ji kerba dilê xwe yê parçebûyî re bi ta û derziyê re bûye heval,
kêlan diavêje navbera xeyal û jiyanê"

4- Oldarî: Di vê xalê de li ser mijarên wek, dîn, dîndarî, pesnê Xweda, pêxember, kitêbên pîroz û şexsiyetên navdar helbest hatine nivîsandin. Ji bo vê mijarê ez ê ji helbesteke Raîfê Bêçare mînak bidim.

*"Pirtûkê rîsalê nûr
Ew ji me re bûne şûr
Kufr û îmana rast
Weke çiya ji hev dûr"*

5- Xweza: Li ser xweşikbûna gul û kulîlkan, deşt û çiya, teyr û tilûran, aramîya xwezayê helbest hatine nivîsandin. Ez ê çend rêzikên xwe ji vê mijarê re mînak bidim.

*"Xwezî
Ji bajarên qilêr dûr bûma,
Li serê qotekî bilind
Bi lorîna bayê sibê
Di nav kulavekî koçerî de
Li benda zayîna rojê bûma."*

Di helbesta bakur de teşe: Nîfşên nû hema bêjin bi tevayî helbesta serbest dinivîsînin lê ên ku bi awayê klasîk jî dinivîsîn hene; yên ku ji medreseyê hatine pirranî bi awayê klasîk dinivîsîn.

Lîsteya 144 kitêban li jêr e, ji vana 46 hebên wan ên klasîk an dewra Hawarê an ên parçeyên din in, 98 hebên wan ji aliyê nîfşên nû ve hatine nivîsandin.

No	Nav	Helbestkar	Weşanxane û sala w
1-	<i>Mem û Zîn</i>	Ehmedê Xanî	Gûn 1968
2-	<i>Mem û Zîn</i>	Ehmedê Xanî	Koral 1973
3-	<i>Şefeqa Lenîn</i>	Cegerxwîn	Kaynak 1976
4-	<i>Li Bandeva Spêde</i>	Rojen Barnas	Tirêj 1979
5-	<i>Dîwan</i>	Melayê Cizîrî	Firat 1987
6-	<i>Mem û Zîn</i>	Ehmedê Xanî	Hasat 1990
7-	<i>Kîne Em</i>	Cegerxwîn	Pelê Sor 1991
8-	<i>Kela Dimdimê</i>	Jan Dost	Melsa 1991
9-	<i>Sîpan 1</i>	Sîpan Xizan	Dicle-Firat 1991
10-	<i>Nûbar</i>	Ehmedê Xanî	Firat 1992
11-	<i>Helbestên Welatê Bindest</i>	M. Seîd Alpaslan	Pelê Sor 1992
12-	<i>Nalînên Min</i>	M. Şakirê Koçer	----- 1992
13-	<i>Prisk û Pêtî-Sewra Azadî (Diwan-1-2)</i>	Cegerxwîn	Deng 1992
14-	<i>Evîna Welat</i>	Abdurehman Durre	Melsa 1992
15-	<i>Destanek Ji Bîhuşta Winda</i>	M.Zahir Kayan	Berfin 1993

16- <i>Evîna Dilê Min</i>	Mehdî Zana	Belge	1993
17- <i>Azadî û Jiyan</i>	Kemal Burkay	Deng	1993
18- <i>Kîme Ez-Ronak</i> (Dîwan 3-4)	Cegerxwîn	Deng	1993
19- <i>Doza Jîn</i>	Hisêyn Elî Başar	-----	1993
20- <i>Hîroşîma Duwem Helebçe</i>	Riza Çolpan	Dîlan	1993
21- <i>Stranên Azadiyê</i>	M. Seîd Alpaslan	Pelê Sor	1994
22- <i>Brîna Bêar</i>	Îlhamî Sertkaya	Med	1994
23- <i>Mewlûdê Kirdî (zazakî)</i>	Mele Ehmedê Xasî	Firat	1994
24- <i>Ez</i>	Reşîdê Kurd	Avesta	1995
25- <i>Ji nav Şîrên Min</i>	Şêrko Bêkes	Avesta	1995
26- <i>Milkê Evîne</i>	Rojen Barnas	Nûdem	1995
27- <i>Adir û Asme</i>	Qemerê Alî	Piya	1995
28- <i>Gome</i>	Kemal Astare	Piya	1995
29- <i>Ariya Demsalê Ez im</i>	Mahzar Kara	Govend	1995
30- <i>Berf Fedi Dike</i>	Kemal Burkay	Deng	1995
31- <i>Potîna Reş</i>	Remzi Çakin	Pêrî	1995
32- <i>Veger</i>	Evdila Peşêw	Avesta	1996
33- <i>Çarîn</i>	Kemal Burkay	Deng	1996
34- <i>Mem û Zîn</i>	Ehmedê Xanî	Deng	1996
35- <i>Sê Reng</i>	Nesimî Yaman	Yaman	1997
36- <i>Gulbihar</i>	Latîf Ozdemîr	Kora	1997
37- <i>Xewnên Rojê Ronî</i>	M.Şakirê Koçer	-----	1997
38- <i>Nalîna Şevê</i>	Seracettîn Kirici	Sor	1997
39- <i>Zend Avesta- Şefaq</i> (dîwan 5-6)	Cegerxwîn	Deng	1997
40- <i>Gaziya Min</i>	Berhîm Paşa	Nûbihar	1997
41- <i>Ji Çem Bi Derya</i> (Çarîn)	Sabah Kara	Nûbihar	1998
42- <i>Evîna Qedexe A.</i>	Sivar Yalçin	Aso	1998
43- <i>Xewna Avê</i>	Raîf Yaman	Pêrî	1998
44- <i>Kulîlkên Ezêb</i>	Kamîran Alî Bedirxan	Avesta	1998
45- <i>Dubeytî</i>	Baba Tahîrê Uryan	Nûbihar	1998
46- <i>Were Dotmam</i>	Celadet Alî Bedirxan	Avesta	1998
47- <i>Awazên Xerîbiyê</i>	Bedirxan Epozdemîr	Aso	1998
48- <i>Dîwan</i>	Seyid Eliyê Findikî	Nûbihar	1999
49- <i>Zîlan Agir û Stranên Jiyanê</i>	Medenî Ferho	Pêrî	1999
50- <i>Hêvî û Jiyan Derwêş</i>	M. Ferho	Pêrî	1999
51- <i>Di Siya Dara Xaçê de Serhildan</i>	Miraz Ronî	Pêrî	1999
52- <i>Janya</i>	Rênas Jiyan	Doz	1999
53- <i>Çend Xezel û Helbest</i>	Siyahpûş	Ens. Kurdî-St	1999
54- <i>Çerxa Felekê</i>	M.Şakirê Koçer	-----	1999
55- <i>Ey Avê Av</i>	Feqiyê Teyran	Ens. Kurdî St.	1999
56- <i>Rozê Yena</i>	Hawar Tornê Cengî	Tij	1999
57- <i>Ramûsan Min Veşartin</i>	Arjen Arî	Avesta	2000
58- <i>Duri Siya Nezdi Ama</i>	Xal Çelker	Tij	2000
59- <i>Hêvî-Aştî</i> (Dîwana 7-8)	Cegerxwîn	Deng	2000
60- <i>Feqiyê Teyran</i> (M.Xalid Sadinî)	Feqiyê Teyran	Nûbihar	2000
61- <i>Şeva Dawî</i>	Jana Seyda	Avesta	2000

62- <i>Helbestên Kelogri</i>	Mucteba Baravî	-----	2001
63- <i>Arzeba</i>	M. Zahir Kayan	Sî	2001
64- <i>Êş</i>	Berken Bereh	Sî	2001
65- <i>Evîna Mîr Hesên</i>	Feyzî Demirag	Pêrî	2001
66- <i>Ji Nav Şûrên Min</i>	Şêrko Bêkes	Avesta	2001
67- <i>Gulîstana Bêçare</i>	Raîfê Bêçare	-----	2001
68- <i>Bêdeng Mane Zozanên Kurdan</i>	Fatma Bozarslan	Deng	2001
69- <i>Bimre Brakuji</i>	Riza Çolpan	Dêrsim	2001
70- <i>Hesreta Pênçe Salî</i>	Riza Çolpan	Dêrsim	2001
71- <i>Me Welatek Hebû</i>	Can Gulşenoglu	Doz	2001
72- <i>Ev Çiya Rûspî ne</i>	Arjen Arî	Avesta	2002
73- <i>Şi'r</i>	Rojen Barnas	Nûdem	2002
74- <i>Sê Kulm Ax</i>	Mezher Bozan	Pêrî	2002
75- <i>Ratîka</i>	Cihan Roj	Sî	2002
76- <i>Dîmenên Derizî</i>	Irfan Amîda	Sî	2002
77- <i>Qeşem</i>	Bêrî Bihar	Sî	2002
78- <i>Azebe(Zazakî)</i>	Çetîn Satıcı	Sî	2002
79- <i>Dîwan</i>	Dilbêzarê Bêkes	Pêrî	2002
80- <i>Rêbaz(Dîwan-1)</i>	Molla Suleyman Kurşun	-----	2002
80- <i>Keskê Dawî di Cenazeya Xwedê</i>	Hoşeng Broka	Pêrî	2002
81- <i>Gulûcinûkavil</i>	Osman Mehmed	Avesta	2002
82- <i>Dîwan</i>	Ehmed Huseynî	Avesta	2002
83- <i>Nehcul Enam</i>	Mele Xelilê Sêrtî	Ens. Kurd.	2002
84- <i>Dîwana Rûhî</i>	Şêx Evdîrehmane Axtepî	Ens. Kurdî St.	2002
85- <i>Dîwana Kerbelayî</i>	Şêx Mihemed Kerbelayî	Ens. Kurdî St.	2002
86- <i>Alisû</i>	Hassan Îrandost	Sî	2002
87- <i>Nalîna Agirî</i>	Mehmet Avcî	Sî	2002
89- <i>Şagirtên Evîne</i>	Berken Bereh	Sî	2003
90- <i>Zomafer</i>	Serkeft Botan	Elma-Mîr	2003
91- <i>Berbejna Rê</i>	Lal Laleş	Belkî	2003
92- <i>Mexzena Xwînê</i>	Rênas Jiyan	Belkî	2003
93- <i>Bajarê Dirinde</i>	Ehmed Huseynî	Belkî	2003
94- <i>Roja Spiye</i>	Çetîn Satıcı	Elma-Mîr	2003
95- <i>Qêrîn</i>	Medenî Ayhan	Ozanlı	2003
96- <i>Agirbanû</i>	Ilhamî Ozer	Elma -Mîr	2003
97- <i>Kurdê</i>	Rahîm Qoserî	Pêrî	2003
98- <i>Selpakfiroş</i>	Kawa Nemir	Rewşen-Name	2003
99- <i>Destana Kawa</i>	Arjen Arî	Elma-Mîr	2003
100- <i>Zend-Avista</i>	Cegerxwîn	Avesta	2003
101- <i>Şefaq</i>	Cegerxwîn	Avesta	2003
102- <i>Mewlûdî Nebî</i>	Mela Kamil Puexî	-----	2003
103- <i>Nameyên Nabersivîn</i>	Îrfan Amîda	Aram	2003
105- <i>Hêviya Brînê</i>	Yalçın Yaşar	M	2003
106- <i>Kewê Canê</i>	Receb Dildar	Gun-Hivron	2003
107- <i>Helbestên Sirgûniyê</i>	Lokman Polat	Veng	2003
108- <i>Guantanamo</i>	M. Şakirê Koçer	-----	2003

109- <i>Agir û pirûsk</i>	Cegerxwîn	Avesta	2003
110- <i>Sewra Azadî</i>	Cegerxwîn	Avesta	2003
111- <i>Kî Me Ez</i>	Cegerxwîn	Avesta	2003
112- <i>Ronak</i>	Cegerxwîn	Avesta	2003
113- <i>Zend-Avesta</i>	Cegerxwîn	Avesta	2003
114- <i>Şefaq</i>	Cegerxwîn	Avesta	2003
115- <i>Hêvî</i>	Cegerxwîn	Avesta	2003
116- <i>Aşitî</i>	Cegerxwîn	Avesta	2003
117- <i>Salar û Mîdya</i>	Cegerxwîn	Avesta	2003
118- <i>Şerefnameya Menzûm</i>	Cegerxwîn	Avesta	2003
119- <i>Hesreta Zerrê Mî</i>	Xeyrî	Tîj	2003
120- <i>Destûr Bîde</i>	Kemal Astore	Tîj	2003
121- <i>Awaza Serpêhatîyan</i>	Evîn Çîçek	Pêrî	2003
122- <i>Awaza Serpêhatîyan-2</i>	Evîn Çîçek	Pêrî	2003
123- <i>Awaza Serpêhatîyan-3</i>	Evîn Çîçek	Pêrî	2003
124- <i>Dîwan</i>	Osman Sebrî	Pêrî	2004
125- <i>Ez jî jîyame</i>	Mezher Bozan	Pêrî	2004
126- <i>Hesret</i>	Fuad Dogan	Pêrî	2004
127- <i>Tav û Leylan</i>	Cemîl Denlî	Bajar	2004
128- <i>Monologên Evînên Kedîkirî</i>	Mem Bawer	Bajar	2004
129- <i>Şop</i>	Reşîr Keskin	Tevn	2005
130- <i>Jana Sîpan</i>	Sîpan Xîzan	Tevn	2005
131- <i>Qetran</i>	Dost Çiyayî	Avesta	2005
132- <i>Hestên Veşartî</i>	Aydin Orak	Berçem	2005
133- <i>Ta Ji Sêvan û Wêdetir</i>	Hoşeng Broka	Pêrî	2005
134- <i>Kêr û Hevrîsim</i>	Nihat Çelik	Elma	2005
135- <i>Dêsan de Sûretê Ma Nimite</i>	Roşan Lezgîn	Vate	2005
136- <i>Evîna Dilê Min</i>	Mehmet Geçit	Tevn	2005
137- <i>Stranên Çavbiken</i>	Cemal Ozçelik	Doz	2005
138- <i>Bazên Welat</i>	Serdar Roşan	Doz	2005
139- <i>Zulfîyar</i>	Rehîm Koserî	Tevn	2005
140- <i>Buwariya hestên lerizî</i>	Bêrî Bihar	Avagon	2005
141- <i>Dilê Min Bû Jîngeha Evîne</i>	Hemîd Dilbihar	Aram	2005
142- <i>Ez Bûm Jînpereş</i>	Hemîd Dilbihar	Aram	2005
143- <i>Mem û Zîn</i>	Ehmedê Xanî	Deng	2005
144- <i>Çima</i>	Serkeft Botan	Belkî	2005
145- <i>Nesrîna Qedexa Ji Bêcirriya Te</i>	Tengezarê Marînî	Belkî	2005
146- <i>Dîwan</i>	W. K Merdimîn	Vate	2004
147- <i>Dîwan</i>	Mela M. Eliyê Hunî	Vate	2004
148- <i>Dîwan</i>	Mela Mehmedê Kavari	-	2005

MEWLIDÊ KIRDKÎ

Roşan LEZGÎN

Mewlidê Kirdkî, sey "Mewlidê Xasî" zî yeno şinasnayîş. Xusûsiyetê xo yo muhîm o yo ke, metno tewr verên ê kurdîya zazakî yo. Û hetê kurdêkê zazayî ra, yanî destê Seydayê Xasî ra ameyo nuştîş.

Mewlidê Kirdkî 1899 de Dîyarbekir de çap bîyo. Hetê Zeynel Abidîn Amedî ra bi xetê destan ameyo nuştîş. Û reya verêne Çapxaneyê Lîtoğrafya de 400 nusxeyê ey ginayê çapî ro.

Ez vana qey yewna xusûsiyetê xo zî no yo ke, herçiqas lehçeyanê kurdî ra a ke tewr erey ameya nuştîş kurdîya zazakî (kirmanckî) ya zî la kitabo kurdî ke reya verêne yew metbea de çap bîyo, no yo.

No kitab hetê Mihanî ra alfabeya erebkî ra tiranskirîbeyê alfabeya latînî ya kurdî bîyo û 1994 de hetê çapxaneyê Fîratî ra Îstanbul de ameyo weşanayîş.

Verî ke ez derheqê xusûsiyetanê bînan de, derheqê muhtewaya nê kitabê ma yê erjayeyî de malumatan bida, ez do nuşttoxê nê kitabî bi şîma bida şinasnayîş.

Nuştox:

Seydayê Xasî, nameyê xo Mela Ehmedê Mela Hesenî yo. Labelê, mîyanê şarî de sey Seydayê Xasî ameyo şînasnayîş. Manaya "Xasî" zî tîya ra yena ke; Xasan, zamanêk tam serê sînore Dara Hênî û Licê de, mîyanê ê koyanê berzan de, gelîyêko xorîn de yew mezraya qîjkeke bîya. Babê Seydayê Xasî Mela Hesen bi eslê xo uca ra, yanî Xasan ra yo. La semedo ke babê ey demeyêko derg nehîyeya Licê Hezan de melatîye kerda, o semed ra Seydayê Xasî xo Hezaniy zî hesib-neno. Heqê ey zî esto, çunke, Seydayê Xasî serra 1867 de Hezan de ameyo na dinya û 18ê Sibata 1951 de (84 serre) Hezan de na dinya ra bar kerdo. Rehma Homayî ro ey bo. Nika mezelê xo yo mubarek zî mîyanê goristanê Hezanî de yo.

Seydayê Xasî, wextêk muftîyê Licê bîyo. Ma nika nê kitabê ey ra zanê ke Xasî goreyê zamanê xo ra yew alimêko namedar û jêhatî bîyo. Ma vajin zamanê osmanîyan de ziwani heme serbest bîyê. Ê ziwane ke no mintiqe de ameynê qîseykerdiş, Xasî pêru zanaynî. Kurdîya kurmancî û zazakî, fariskî, erebkî û tirkî zaf weş qîsey kerdinî. Bi nê ziwanan nuşto zî. Mesela, yew xezela dubeytî no kitab de esta ke, erebkî û fariskî û tirkî û kur-

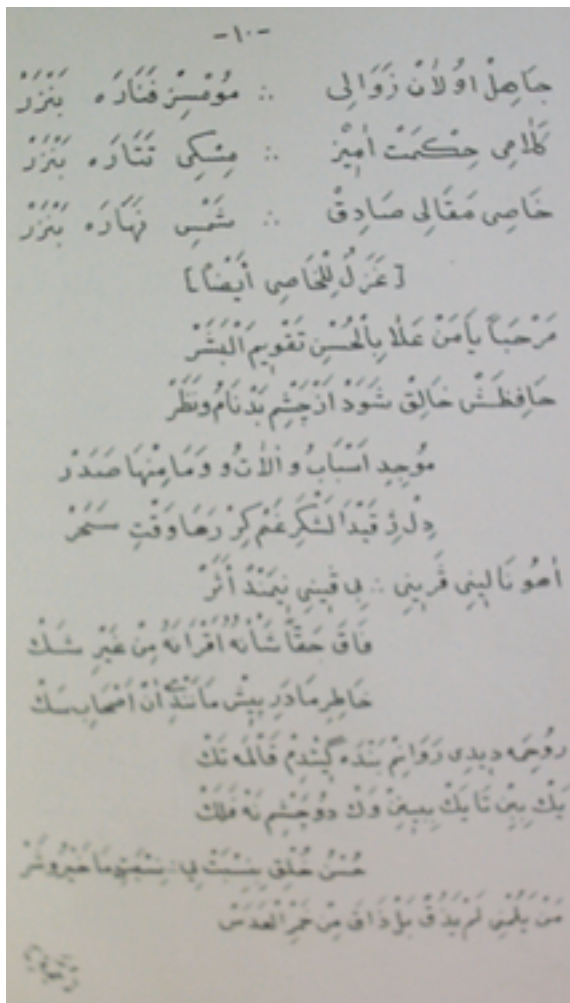
manckî û zazakî têreyde nušta. Ez wazena na xezele ra çend numûneyî şima rê nîşan bida:

"Merheben ya men 'ela bîl husnî
teqwîmîl beşer (erebkî)

Hafîziş Xaliq şevêd ez çeşmê bednam
û nezer (fariskî)

Mucîdî esbabû latû we ma mînha
seder (erebkî)

Dil ji qeyda leşkerê xem kir reha
wextê seher (kurmanckî)

*Ax û nalînê verînî bîy vinî, nêmend
eser (zazakî)*

.....

*Feilemen fellahû xeyrun hafizen
halennewa (erebkî)*

*Xasîya, ba sebr û şevta nûr şevêd
narê hewa (fariskî)*

*Rehberindir, bîl bû derden, çunkî hem
odir dewa (tirkî)*

*Yawerê rindan nebî Ehmed! Çi insaf
û rewê (kurmanckî)*

*Dûrîyey yîne, hevalo, kufîrî ya, ey
bêxeber! (zazakî)"*

Wendoxê delalî, seke şima zî
vînenê, na xezela Xasî de yew mey-
dano tebî yo demokratik de û mîyanê
azadîye de heme zîwanî tîreyde yê, bi
hawayêko seypê yewbînî temam kenê.

Eser:

No kitab de nêke tena na xezele
esta, ney, verî ke Mewlid dest pêbiko
çendnayê bînî zî estê. Sey zafê eseranê
kilasîkan Seydayê Xasî zî, bi yew
xezela "Axaz" yanî "destpêk" dest pê
kerdo. Xezela verêne erebkî ya. Vano:

*"Ebdûhul Xasî, yeqûlû we yezer,
Kulle ma kane xetaen we xeter.
Ebşîrû bîl cennetî ya îxwetî,
Ba'de tesdîqîn we îqrarîl xeber".*

Yanî:

*"Hemeyê xeta û xeterîyê ke ey ra
vejênê,*

*Xasîyo evdê Homayî, ehwalê xo beyan
keno.*

*Badê ke Homayî û Pêxeberê ey tesdîq
bikî,*

Mijdiyana cennetî to rê yena ey bira".

Dima ra, bi hawayêko menzûm,
xora no kitab seraser menzûm o, yanî
bi nezm (şîrkî) nusîyayo, behsê
nameyanê Homayî keno, yanî Esmayê
Husna. Na menzûme de neway û new
(99) nameyanê Homayî yew bi yew
ano ziwan.

Naye ra zî dima, di "Reddîye"yî
estê. Mewzûya nê reddîyan, yanî cewa-
ban zî, ez vana qey yew munaqêşe yo
ke mîyanê alimanê ê wextî de, tay
çîyan ser o bîyo. Nê "Reddîye"yî bi
erebkî nusîyayê.

Û dima ra yew xezela tirkî esta.
Tabî, tirkîya ewroyîne nîya, tirkîya ê
zemanî ya. Bêke ez tercume bikera,
qismêk tira ez wazena neqil bikera.
Seydayî Xasî na xezele de wina vano:

*Bîr qewm kitabsiz olse, dîlsiz deware
benzer*

*Dînsiz heyatê fanî, yazsîz buhare benz-
er*

*Cehaletin libasî, kîrlî xumare benzer
Libasê dînî soyan, ûyûz hîmare benzer*

....

*Qîyasê nefse ûyan, îblîsê jare benzer
Qezayê heqqe razî, Xelîlê nare benzer
Axir zemande dînî, eshabê xare benzer
Alim olan munewwer, butûn enware*

benzer

*Cahil olan zewallî, mûmsîz fenere ben-
zer*

*Kelamê hikmetamîz, miskê tetare benz-
er*

*Xasî, meqaleyê sadiq, şemsê nehare
benzer*

Badê naye zî, a xezela ke bi çar
ziwanan nusîyaya, a ke mi binêk verê
cû qalê aye kerdibi, esta.

Nê heme xezelan û reddîyeyan ra
dima zî Mewlidê Kirdkî dest pêkeno.

Qismê Mewlidî:

Mewlid, yew çekuya erebkî ya. Manaya zayîşî de ya. Labelê, gama ke ma sey yew kitabî vanê "Mewlid", no yeno a mana ke, yew metno ke bi hawayêko menzûm, yanî şîirkî nusîyayo û qalê ameyîşê dinya û cuyê Pêxemberê dînê îslamî Hz. Muhemmedî (sHs) keno. Nê tewir metnî, ez vana qey, mîyanê heme qewmê ke musulman ê de, bi zîwanê heme qewmê ke musulmanîye qebul kerdo de estê. Mesela, bi tirkî û kurdî û belki sewbîn zîwanan zî estê. Sey numûne, Mewlidê Kirmancî yo ke Melayê Batê nuşt, ame vîrê mi ke wina dest pêkeno:

*"Hemdê bêhed bo Xudayê alemîn,
Ew Xudayê daye me dînê mubîn.
Em kirine umeta xeyrul beşer,
Tabîê Wî muqtedayê namuwer."*

Nara, mîyanê musulmanan de sey yew edetêkê dînî, no metno ke qalê bîyayîş û cuyê Pêxemberî keno, yeno wendiş û dima ra zî, sey yew zîyafetî werd yeno dayîş. Yew mela yan zî merdimêko vengweş bi veng, seke yew xezele, yan zî qesîde biwano, winî bi aheng/melodî waneno û cemat zî bi xuşû, mîyanê zîkrî de goşdariye keno. Peynîya her qismî de zî cemat heme têreyde selawatan waneno.

Seke mi verê cû zî vatibi, no hem metno yewin o ke kurdîya zazakî de ameyo nuştîş û hem zî kitabo verên ê na lehçe yo. Esas verê ey zî yewna kitab bi kurdîya zazakî ameyo nuştîş. Ta serra 1852 de camêrdêkê orisî,

nameyê xo Peter Îvanovîch Lerch, yew metno ke tede qalê kurdîya zazakî û zazayan keno nuşt.

Mewlidê Xasî, heme şîyês (16) qismî yo. Hewt sey û pancas û şeş (756) misreyî, her misre zî yewindes (11) hece ya. Zîwanê xo zî zaf akerde û fesîh o.

Ez wazena her qisim ra numûneyêk binawna.

1. Qismo verên, destpêk o. Ê bi no qayde dest pêkeno:

*"Bismillahirrehmanirrehîm
Ez bi bismillahi îptîda kena,
Razîqê aman û xasan pîya kena.
Rebbî, hemd û şukrî ancax to rê bê,
Kibr û medh û fexrî pêro to rê bê."*

2. Qismê diyîne de behsê "Tertîbê Mewlidî û fedlê wendişî" keno. Mesela vano ke:

*"Lazim o tertîbê mewlidî temam,
Ma ser o, vacîn, bizanê xas û am.
Ger ti yew mewlid xo rê wendiş bidê,
Lazim o tertîb bizanê pê bidê!"*

Dima ra zî seba fedl û xeyrê wendişê Mewlidî zî wina dewam keno:

*"Nefê mewlidî şîma persê, bizan,
Qet nînê hisabê defteran.
Belkî yew-yew lazim o vacîn şîma
Pê bizanê, pîliyê ay şahê şîma.
Yew tera wendiş bîyo ger çî ser o
Kamo bworo go hezar illet bero.
Hem bedel de rehmete w keyf û surûr,
Nazilê qelbî bîbo hem feyz û nûr."*

3. Qismê hîrêyîne de behsê "Çin-bîyayîşê eşyan (çîyan) û sîrrê Homayî" keno. Tîya de zî Seydayê Xasî vano:

*"Ewulê xellaqê kullê masî wa,
Tim tenî bê, baş bizanê, bênewa.
Ne eno erd û enê ezmanî bîy,
Ne perî û cinnî û însanî bîy.
Ne enê roc û şewî, ne nîzd û dûr,
Nê zemanî, nê mekanê bêfitûr."*

4. Qismê çarine derheqê
"Xeliqnayîşê Pêxemberî û eşyan" de
yo. Xasî vano:

*"Ewulî dareyê yeqînî, Rebbê ma
Kerde xelq û pa bi çar şaxî hema.
Badê cû yê padîşahê sermedî,
Hinkî nûrê xo girewt qey Ehmedî.
Va, "Bibe Ehmed" hema şahê wedûd,
Şeklê teyra Tawuse ame wucûd."*

5. Qismê pancine de behsê "Emrê
Homayî qey qeleme" keno. vano:

*Badê cû va, "Ey qelem nuştîş bike!"
Va, "Ez di emrê to der a, vatiş bike."
Va, "Binusne! Yew çinîk o xeyrê min,
Hem Muhemmed qasid o, qey emrê
min."*

*Weqto ana va, şinawit ay qelem,
Tavilî şî secde û bêheş bî hem.
Secde ra weqto wurişte, "Rebbena!"
Va, "Tî xellaqê min ê, ez vînena."*

6. Qismê şeşine de behsê "Xelqê
Ademî û nûrê Pêxemberî yo ke kewto
piştîya ey" keno. Vano:

*"Badê kullê nuştîşê eşyan ku kerd,
Xaliqê cebbarî fermanêke kerd.
Qeybê Cebrailî va, "Henkî herî,
Biyare erdan ra bi şeştî tewirî.
Nêbo dengêke tera biyarê kemî,
Pê virazin ay herî ra Ademî."*

7. Qismê hewtine de behsê "Eştîşê
Ademî yo cennetî ra û humartişê

kalikanê Pêxemberî" keno. Tîya de
vano:

*"Hezretî Hewa nezer da Ademî,
Va, "Çi nûr o?" Va, "Fexrê alemî."
Xaliqî her di muzeyyen kerdibî,
Hem di cennet de muxeyyer kerdibî.
Badê cû ku Ademî bêemrî kerd,
Xaliqî va, "Yê bigîrê, bierzê erd!"
Tavilî libas û tezyînî bîy vînî,
Yîne ra yo, eştî na dinyaya genî.
Bî fixan û zariyey yê her go hewe,
Qet ebed nêbî sekan yew roc û şewe."*

8. Seydayê Xasî qismê heştine yê
Mewlidê Kirdkî de qalê "Babîyê
Pêxemberî Ebdulahî û cihûdanê Şamî û
ey rê waştîşê Amîna" keno, vano:

*"Wexto ke Ebdullahî de nûr bi zuhûr,
Kafirana zana ke amewo nîzdî nûr:
Badê cû geyray bi qetlê yê hema,
Hafîzê yê Xaliqê erd û sema.*

.....

*Badê cû, şî yê bi orfê ay zeman
Waşte Ebdullahî rê şahê cihan
Yew weqeyke zerd û yew sîm hem se*

pes,

*Hem devey zî sey pesan day ende bes.
Weqto arde hem yene bi ay şewî,
Hem receb bi, aşme bibî yew şewî."*

9. Qismê newine de "Întiqalê nûrê
Pêxemberî û hewnanê Amîna" keno.
Vano:

*"Badê cû nûro ke ma kerdo sena,
Ame, bi meyman, bi qeybê Amîna.
Wexto yo nûr Amîna de bi zuhûr,
Amîna zî dîy ecêb îzz û surûr:*

.....

*Weqto bi şeş aşme hemlê ay ci rê,
Kerdi Ebdullahî qesdê təcîrî.
Şî Medîne, Xaliqî da nêweşî,
Qeybê Ebdullahî şerbetwerdişî.*

*Na dinya ra yo hebîbo enwerî,
'Emrê yê zî pêru vîst û panc serrî.
Weqto Ebdulmutelîb bi baxeber,
Amîna berma û va, "Ax û keser!"
Va, "Zereyê mi bi du nîmey, wey li min!
Xaliqî verda yetîm no hemlê min..."
Dar û ber pêru tedir bermay bi hal,
Hem çiqas heywanî der sehl û cibal."*

10. Qismê desine zî derheqê "Ame'yîşê dinya yê Pêxemberî" de yo. Yanî qismê "Merheba" yo. Tîya de zî vano:

*"Şî rebîulewwelî ra des şewî,
Amîna bî xerqê nûrî, yew hewî.*

.....

*Merheba, ey sîrrê subhan merheba,
Merheba, ey ruhê ruhan merheba.
Merheba, ey fexrê erşî merheba,
Merheba, nesley Qureyşî merheba."*

11. Qismê yewendesine de behsê "Tay ecaîbanê şewa bîyayîşê Pêxemberî" keno.

12. Qismê diwêsine de qalê Helîmaya Sadîyan ke şit dayo Pêxemberî, keno. No qism wina dest pêkeno, vano:

*"Amîna va, hewnê min de bi beyan,
Go bido yê şit, Helîmay Sadîyan.
Çende rocî badê cû yew kariwan,
Ame Mekke, name vatê, "Sadîyan".
Yîne dir bî hem Helîmay Sadîyan,
Şî xo rê berd seyîdê îns û can.*

.....

*'Emrê yê weqto temam bi şeş serrî,
Amîna zî şî dinya ra ay serrî.
Weqto yê rê heşt serrî bî munqelîb,
Qebrî rê bi meyman Ebdulmutelîb.
Mend Ebî Talib tenî pîy heyderî,
Bi cî rê hafîz, bi emrê ekberî."*

13. Qismê hîrêsine de zî qalê "Nazîlbîyayîşê wehîy û şîyayîşê Mîracî" keno. Nê qismî de zî vano:

*"Badê cû anîya ku dinya fanî ya,
Hem bi qîymet qasê yew dasî nîya.
Va xo rê, "Rebbî, ti zanê, vînenê
Çîke ra hes nêkena bê to tenê".*

.....

*Weqto Cebrailî ra fer bi hebîb,
Ame şerman ra cî rê xewfo 'ezîb.
Bi muheyzer, hendî nêzana seyîn,
Şo huzûrê ay ku Rebbulalemîn."*

14. Qismê çarêsine de "Duay" keno.

15-16. Qismê pancês û şîyêsine de zî derheqê alfaba û tarîxê nuştîşî de û tayna malumatanê bînan dano.

Ma zî, pêru vajin ke, Homa ey ra razî bo. Homa ma hemîne bido xatîrê însananê başan ê sey Xasî. Ê verî ke ez nuştêyê xo biqedêna, seba ardimê ey, ke tercumeyê qismê erebki de hetê mi kerdîbî, ez Mela Huseynê Dingilhewa rê zaf sipas kena.

TAYBETIYÊN BIWÊJAN

Şehmûs ASLAN

Ji bona ku rîstek bibe biwêj gere: peyvên wê rîstê xweş lihevhatî bin, ji du peyvên kêmtir nebin, wateyek wan ya hêsa hebe, sal û zeman ser de derbas bibin, di nav gel û gîştî de belav bibin, ji aliyê gel ve hatibin pejirandinê.

1. Her biwêjek xwedî rêzepeyvînek resen e. Ew peyvسازیya wê nayê guhertinê. Ciyê peyvên biwêjan bên guherandin qeyde xirab dibe. "Av ji dêv çûyin" biwêj e, lê belê "Ji dêv av çûyin." ne biwêj e. Peyvên biwêjan nayên guhartinê. Wateya wan yek be jî, di şûna wê peyvê de, peyvek din nayê bikaranîn. Mînak: Di şûna "Lîngê şeytên şikandin"ê de "piyê şeytên şikandin" nayê bi kar anîn. Hin deveran *nîgê şeytên şikandin* tê gotin

Lê belê çend biwêj hene li derveyî vî qeydeyê dimînin.

Ji dêv fîlîti/felqîzi/derket/pekiya

Ji gewriya xwe kirin/birîn

Ji îro pê ve/şûnda

Ji şîr vekirin/birîn

2. Pirrî peyvên biwêjan, ne di wateya xwe ya ferhengî de, di wateyeka mecazî de tên bikaranîn.

Av ji dêv çûyin.

Av lê venexwarin.

Bed di guhan re kirin.

Dest dirêjî.

Kevir di zika de ye.

Kevir û kuçikê Xwedê li min barî.

Ser dirika rûniştin.

3. Lê belê hin biwêj, wateya wan a ferhengî û ya biwêjî nêzî hev in. Wateya peyvê hebekî hatiye nepixandin.

Ava aşekî ji dêv çûyin.

Bi hewa ketin.

Herî erş herî ferş, tu yê bêyî ber çoyê reş

Çavê min te nebîne.

Serî jê re hejandin

4. Car heye yek biwêjek, çend wateyên ji hev cuda dide fahmkirinê.

Aqil negirtin: 1- Ji bûyerên bi serî de hatî ders dernexistin. 2- Neket sêrî.

3- Tiştekek jê fahm nekirin.

Ar berdayê: 1-Mahf kir. 2-Şewat derxist.

Kevir biteqe: 1- Pirr çetin, zor pêk were. 2- Hedê xwe yê dawîn dîtîn. 3- Tu carî naqewime. 4- Çi qas biha here jî, bihayê herî mezin were ser ew qas e.

Ser xwe re avêtin: 1- Karek, gavekê de qedandin. 2- Gedûgek zor, ser xwe re derbas kirin. 3- Xwarinek qedandin li xwe ferikandin. 4- Bi serfirazî kuta kirin.

5. Gelên cîranên hev, biwêj ji hev girtine.

a- Çend biwêj ji zimanê tirkî ketine nava kurmançî. Tirk wan biwêjan naşixulînin, kurmanca qertaf lê zêde kirine û bikar tînin. Ew bûne malê kurmancan.

Kefên soka

Ît qanî be.

Gogil alçaxî.

Yaxeparçe bûyin.

b- Çend biwêj ji zimanê erebî derbasî kurmançî bûne.

Ya hewl û wela.

La îlac.

Ahd û wahd kirin.

c- Hin biwêjên kurdî ketine nava tirkî. Kurd wan bi kar naynin, tirkî paşgiran lê zêde kirine, wan bi lêkerên tirkî bikar tînin. Ew bûne malê tirkan.

Peşkeş çekmek,

Pirû pak olmak.

Çar neçar.

BIWÊJ Î GOTINÊN PÊŞIYAN

1- Pirr caran meriv gotinên pêşiyên û biwêjan zor ji hev digerin. Ristên

ku darazeke didin nîşandan gotinên pêşiyên in. Ristên ku mînamek resen didin nîşandan biwêj in. Mebesta gotinên pêşiyên, rê nîşandayin û şîret lê kirin e. Mebesta biwêjan, têbiniyekê bi qalibekî xweş ravekirin e. Wek:

Adarê li min bada, min Boza xwe bi tayek ka da. (biwêj)

Dinya bi sebrê ava bûye.

(gotina pêşiyên)

Afirê gamêşa bû warê mêşa.

(biwêj)

Yê bixwe sawarê, dê biçe hewarê.

(gotina pêşiyên)

Anî ji parsê da xêra xasê. (biwêj)

Erê erê ye, na na ye, erê-na bela ye.

(gotina pêşiyên)

Ez axa, tu axa, kî golikê bibe bin baxa. (biwêj)

(biwêj)

Gotin ji mirdaran, sipî ji qerpalan.

(gotina pêşiyên)

Kulav patin, li hev hatin. (biwêj)

2- Çend cûreyê ristan hene, ew hem wek gotinên pêşiyên, hem jî wek biwêjan karin bîr şirovekirinê. Ger wek biwejan bîr şirovekirin biwêj in. Ger wek gotina pêşiyên bîr şirovekirin gotinên pêşiyên in.

Devê rovî nagiyê tirî, dibê “tirş e” : Qurnaz e, wexta zevta wî li tişteki neyê nabêje min nikarîbû. Kêmaniyê nayîne ser xwe. Dibê zatî min nedi- xwest an bi kêrî min nedihat. (Biwêj)

Devê rovî nagiyê tirî, dibê “tirş e”: Şambaz, gava çavê wan nebire, xwestika xwe an mebesta xwe nîşan nade, kênehatina tiştan dibêjin. Dibêjin bila kes bi kêmaniya min nizanibe. (Gotina Pêşiyên)

Devê xelkê, ne doxîna merivan e: Guh ne de gotinên xelkê. (Biwêj)

Devê xelkê, ne doxîna merivan e.
Meriv nikare li ber gotinên xelkê rûne.
Nûçe li nav gel zû belav dibin. Kes
nikare wan nûçeya qedexe bike.
(Gotina Pêşyan)

Guhê erdê heye: Mêze pê dihesin
ha? (Biwêj).

Guhê erdê heye. Sirra bê gotinê
veşartî namîne. Yek pê bihese ji yê din
re dibêje, wilo, wilo her kes pê dihesin.
Peyv zû digihîje ciyê xwe. Qisa hate
gotinê êdî dizî namîne. (Gotina Pêşya)

Kê kir? Kê ne kir? Sêwiyê bêdê û
bêbav kir: Sûc ket stûyê min feqîrê
Xwedê. (Biwêj)

Kê kir? Kê ne kir? Sêwiyê bêdê û
bêbav kir: Çi sûc û sigûtên bê xwedî
hene dikeve stûyê bêkesan. (Gotina
Pêşyan)

3- Di zimanê kurdî de qandî 10-15
ristan hene angorî rêzkirin û bilêvki-
rinê jî wateya wan diguherin. Rist, car
heye dibe biwêj, car heye dibe gotina
pêşyan.

Mînak: Meriv bibêje “tu guran ji
gaziyê ditirsînî.” biwêj e. Meriv bibêje
“Gur ji gaziyê natirsin.” dibe gotina
pêşyan.

*Kes bila dilê xwe bi miriyan xweş
neke.* (biwêj)

Kes dilê xwe bi miriyan xweş nake.
(gotina pêşyan)

*Kê derê zirav e bila di wê derê de
biqete.* (biwêj)

Kê derê zirav e di wê derê de diqete
(gotina pêşyan)

DIRÛVÊ RISTÊN BIWÊJAN

1- Lêkerên rista biwêjan qertafên
demê nagirin. Pirrî caran lêkerê hevoka

biwêjan rader in.

Cila xwe li cahnimê raxistin

Çav jê nekutandin

Fitir xweş kirin

Fitîl fitîl di pozê re derxistin

Ser lingekî hezar derewî kirin

Li ser mûkê mayîn/nemayîn

2- Hin biwêj hevokên pirsan e. Bi
lêkerên erênî tên gotinê, lê belê
wateyek neyînî didin famkirin.

Berfa sor bariya ye? (Ne sar e.)

Deve û qatir e? (Bazarek ne girîng e.)

Kî ji birçîna mirî ye?

(Xwarina her kesî heye.)

Kuliya zimanê te xwarîye?

(Tu çima napeyivî?)

3- Hin biwêj hene lêkerên wan hew
erênî tên bi karanîn.

Avê bi bêjîngê berhevkin.

Av ji dêv çûyin.

Bi ava heft çema şûştin.

Ber (nigan)lingan çûyin.

4- Hin biwêj hene lêkerê wan hew
neyînî tên bi karanîn.

Ba di ber re neçûyin.

Bend li ser nayê girêdanê.

Beqa nekin.

Ber dirana negirtin.

5- Hin biwêj hene lêkerên wan hem
bi erênî, hem bi neyînî tên bi kar- anîn.
Di ferhengê de evan biwêjena bi hev re
di xalekê de hatin nivîsandin. Erênî û
neyînî ya lêkerê bi nîşana (/) ji hev
hatine qetandin.

Bênamûsî qebûl kirin/nekin,

Ber daxwarin/danexwarin.

Ber dêv re kenîn/nekenîn

Li ber çavan ketin/neketin

*Mehdê xwe tengkirin/tengnekirin.
Nêzî hev bûyin/nebûyin
Pere kirin/nekirin.
Pêşiya xwe dîtîn/nedîtîn.
Pî da/neda ber.*

6- Hin biwêj hene, lêkera wan erênî be wateyekê, lêkera wan neyînî be wateyeka cûda didin famkirinê.

Li erdê nexistin: Pirr rûmet dayin.

Li erdê xistin: Şikandin, avêtin, xistin.

Serî dananîn: Danexwarin, kêmasî nepejirandin.

Serî danîn: 1- Mirin. 2- Stûxwarî kirin.

Dest lê gerand: Bi desta saxî kirin.

Dest lê nagerin: Dil hez nekir ku bike. Tê nebihurî.

7- Biwêjên kurmancî jî wek hevok-saziya kurdî ne, lêker pirrî caran li dawîya ristê tê, carna dikeve pêşiyê, yek caran jî di nawa hevokê de cî digirê.

a- Biwêjên lêkerê wan li dawîya ristê de pirr in.

Ava sêrî germkirin.

Ba ber guha ketin.

Bi ava heft çema şûştin.

Cî li sêrî bû hesret.

Çavên feqîriyê birijê.

b- Gelek biweş jî lêkerên wan li pêşiya ristê ne.

Bide aqilê xwe.

Bûye qîra reş.

Da ser serê xwe.

Dan ber çavan.

Dixweyî mastê nayî rastê.

Zane mala şeytên li ku ye.

c- Biweşên lêkerê wan di nav ristê de jî hene.

*Bela ye, ketî ber derî.
Çong da erdê.
Çû ber tîrrên dahşikan.
Dest dan hev.
Destan de ketî elemanê.
Zor da ser.*

8- Hin biwaj ji du hevokan pêkhatine. Wate bi du mînakên xwurtir kirîye.

Eger ne fên e, va çi dar û ben e.

Ez dibêjim va ye hîrç, tu dibêji ka rêç?

Gilîkî wisa bibêje, bila sêl nan bipêje.

Gunehê te li stûyê te, jinan te qadiyê te.

9- Di pirr biwêjan de cînavkên nebinavkirî tên şixulandinê. (Hin, kes, tiştê, hemî, gişt, yek, kes, kesek, her kes, merivek, yek, ... hwd.)

Hineka pift guhan kirî.

Her kesî di rêkê de majo.

Kes jê re du kevira nade ser hev

Kîja bagêrî tu anî.

Yek sor dike, yek şima dike.

10- Biweşên bi cînavkê kesane dest pêdikin jî hene.

Ew û bextê xwe

Ew û nefsa canê xwe.

Ew û şîrê xwe.

Ez axa, tu axa, kî golikê bibe bin baxa.

Ez çiya, tu çiya, kî ji golikê re here giya.

Ez di şûna te de ba ma.

Ez dibêjim vaye hîrç, tu dibêji ka rêç?

Min bûk anî bi lez û bez, tê da ga û pez, sivika malê tim ez.

Min cî de (nigên)lingên xwe rûyê bavê gelek xortan de dirîm.

Min ker ker kuştî, şekir şekir şûştî

Min neke destiyê kêrê!

Min pezê pirr çi kir, ez ê kavirê kur çi bikim.

*Min sîr nexwariye ku bîhn ji min bê.
Te dî kanî, li ser danî.
Te ji mala bavê xwe aniye?
Te nanê sêlekê xwarî, min nanê êlkê*

xwarî

*Tu girêdî nasekine
Tu guran ji gaziye ditirsînî?
Tu ji bavê xwe bêminet î.
Tu ji dê yî, em ji damariyê ne?
Xwedê ya dide min, ya dide te!*

11- Biwêjên lêkerî, ger ji daçek û lêkerekî çêbibin, bi ya min ristên wilo ne biwêj in; wek (bêmirad- bêxîretî). Ristên ji daçek, cînavk û lêkerekî çêbûne biwej in. Wek:

*Bi lêv kirin.
Jê hez kirin.
Ji hev de xistin.
Li hev xistin.
Li xwe anîn.
Pêve danîn.
Tê derxistin.*

12- Hin biwêj mînakên nîşan didin. Bi peyvên "bû-bûye, dibêje qey, tu dibêje, wek- wekî" dest pê dikin.

*Bû pizot
Bû porê dîna
Bû qîr û qiyamet
Bûye cirm hetî ber derî
Bûye çitlûxêr
Bûye dirik ketî dêrî
Dibê qey bi zor ji Xwedê girtî
Dibê qey mastêrik di dêv de ye
Dibê qey sêveke kirine du ciya
Dibê qey xwîn ji paş guha berdaye
Tu dibê cînet e.
Tu dibê çermê ser milê wê ye.
Tu dibê min ga xwarî
Tu dibê qey kevir kişandî.
Tu dibê qey xwîn ji paş stûya berdaye.
Wek mozê pêvedayîn.
Wek nanê sêlê dirûyî.*

*Wek nimêja feqîran.
Wekî nokê ser tahtê belav bûyin.*

JI ALIYÊ WATEYÊ VE BABETÊN BIWÊJAN

1- Biwêj edet û marîfetên civatê, bîr û baweriyên gel didin nîşandan.

*Bi serê xwe dikî.
Bi xwîna bavê te ye.
Dest birakê axretê,
Ez ê simêla xwe kur kim.
Ji rû û simêla xwe fedî bike.
Kosteka xwe qetandin.
Nîng lihev hatin.
Nîgê şeytên şikandin.
Şertê mêran sê car e.
Tu ji jîna xwe xirabtir bî.
Xwesîya te ji te hezdike.*

2- Hin biwêj hene pêxweşbûnê didin nîşandayîn.

*Bavê kê ye?
Bavê min bî.
Çavê te bixwim.
Delala/ê ber dilê min.
Dora te digêrim.
Rohniya çavê min î.
Gula min î.*

3- Hin biwêj bixwe çîrokên kin in. Ji golikê re gotine: Tu çima li dû mangê baz didî ? Gotî: Wer nekim dê dor bê mî.

Ji gur re gotine: Çima stûyê te wisa qalind e?

Gotî: Ez bi destê xwe dikim, bi devê xwe dixwim.

Li zikê mêrik xistin e. Gotî: "Ax pişta mi!"

Gotin e: Em li zikê te dixin tu çima dibêjî "Ax pişta mi!"

Gotî: Eger pişta min hebûya we nikarîbû li zikê min bixista.

Qîzikê got "Ez ji vî zika xelisîm, rûyê bavê gelek xortan de dirîm."

4- Hin biwêj ji çîrokan derketine. Wexta serenav hat gotinê, ew biwêj, wê çîrokê giştî dide bîrxistinê. Mînak:

Nokê Guno

Qîzên gund çûne qirş berhevdanê, Guno jî bi cem wan ketiye, gotiye "Qîzno hûn min jî bi xwe re nabin." Qîzan gotine "were." Hinek nok di cêba Guno de bûne, bi rê de li qîzan belav kirîye. Çûne çolê, qîz li ber qirşa pahn bûne. Guno sekiniye. Qîzan gotine "Guno tu çima qirşan berhevna?" Guno gotî "Erê erê, hûn nokê Guno bixwin tasek ava sar ser da vexwin. De Guno koro were qirşan berhev ke!" Qîzan anîne her yekî qevdek qirş danê Guno, piştiya wî temam kirine. Piştiya xwe şidandine. Guno rûniştiye. Qîzan gotine "Guno tu çima piştiya xwe tevna?" Guno gotî "Erê erê... Hûn nokê Guno bixwin tasek ava sar ser da vexwin. De kuro were piştî tevbiçe."

Qîzan rê tê nedîne. Piştiya wî jî şidandine. Ketine ber piştîyên xwe bi rê ketine. Guno nehatiye. Gotine "Guno tu çima piştiya xwe naynî?" Guno gotî "Erê erê, hûn nokê Guno bixwin, tasek ava sar ser da vexwin. De Guno kuro were piştî bikşîne!" Qîzan bi dorê piştiya wî kişandine anîn ber derî.

Diya Guno gotî "aferim lawê min, ez ê tim noka tîkim cêba te."

Ax! Pišta Min!

Li zikê mîrik xistin e. Gotî: Ax pišta min!

Gotine: "Em li zikê te dixin, tu çima dibêjî ax pišta min!"

Gotî: eger pišta min hebûyana we

nikarîbûn li zikê min bixistana.

Bazara Macîrok û Gumumokê ye

Dibêjin gava Nemrûdî Îbrahîm Pêxember avêtî agir, gumumokê pifî agir kiriye, macîrokê jî av di gepa xwe de aniye li agir kiriye. Yek di wê derê re derbas bûye

Gotiye: gumumokê bi pifa te van agira geş nabe. Tu çira pif dikiyê?

Gotiye: "Bila Hz. Îbrahîm zanibe ez dijmînê wî me."

Ji macîrokê re gotî ev şewata bi ava gepa te venasê tu çima xwe di westînî?

Gotiye: "Bila Hz. Îbrahîm zanibe ez dostên wî me bes e."

Ez Wî Berdidim Ew Min Bernade

Lawik got "Yabo min dizek girt"

Got "Bîne."

Got "Nayê."

Got "Berde."

Got "Ez wî berdidim, ew min bernade."

Ji Pezê Min re Zerar Heye?

Şivan kerî birî çarşiyê firotinê. Mele li ser minarê dîtîye, gotiye "Ew ê hanê derketî wî diyara çi bang dide?" Yekî gotiye "Çima tu nizanî ew mele ye, Ezana Şerîf dixwîne. Bang gel dike, dibê werin nimêjê... "Şivan dibêje "Hêla hiş be. Ji pezê min re zerar heye? Tune ye?"

Mêrik gotiye "Tune ye."

Gotiye "heta dikare bila bang bide."

a.sexmus@mynet.com

GULA QADAN

Arêkerdax: Turgut Ersoy

Qasim Çawîşî mi rê va. Eses derdê xu mi rê va. Va: Wexto ki ez xort bîyo, Gula Qadon keynek bî. Zerra mi tede bînê, zaf tede bînê. Nara, mi kerd-nêkerd, merdimî ser nay, nêbî. Gule va, "Ez Qasî nêgêna!" Teslîya mi kewte, Gule zewiciyay ez ca mendo.

Gule zewjîyay ez ca mendo. Zeman tede şî, ez zî zewicyayo. Ez zewicyayo, ara di çend serrî şîy, cenîya mi merdi. Cenîya mi merdi, ez vîya mendo. Mi va, "Ya Rebbî, ti yew berê xeyron mi rê akê. Ez wayîrê gedon o, berê mi qeflîyayo..."

Ey zaf zemon nêkewt orte ra, mêrdey Gule zî merd. Gule zî mendi vîyay. Gule zî wayîrê di gedan bî. Mi va, "Willahî, ena Gule zor-weşî gere ez ja bigîro. Mêrdey ja zî merdo, cenîya mi zî merda. Ez gere ja bigîro!..."

Welhasilikelam, yew êrey, rojawan o. Ez vejyayo yew bonî ser. Ez ewnîyayo ki Gule keye bi keye geyrena. Mi va, "Liya, Gule çi geyrena ecêba, eno serê êrey?" Yew imbazê mi, mi het o, nomey jey Kor Henefî yo. "Heno kor" vonê tira. Mi va, "Heno!" Va, "Ha!" Mi va, "Ti sax ke, veyni ina Gule çî rê keyon ra geyrena?" Hen şî. Hen başt şî, ome. Mi va, "Xeyr o?" Va, "Willa xeyr o. Gule siba palon bena filon ca di, Qalbêron⁽¹⁾ di velg birnena. Paley gere şorê velg." Mi va, paley şorê dayî rê velg birnê. Paley dewijê ma yê. Her kes xatirê mi zono. Ew (û) zor-weşî, ez gere inî gurî biko!...

Paley dades heb î, dades hebî paley estê.

¹ Qalbêran, dewa Qasim Çawîşî Behro de nameyê yew cayî yo.

A şew heto nimajî mi çim pêser nêna. Mi yew tepîşt, yew verada, ez se ko? Senî hewa biko? Mi va "Heno!" Va, "Ha!" Mi va, "Heno, ti gere mi rê yew mudafaey bikî! Gule palon bena, îllahî yena palon hetî. Ma yew delevêre bikê!..."

Nimajî, tarî ra ez warişt, mi çek û sîlehê xu girêday. Tifingo pîl mi d' o ew (û) dabonçe zî mi ra girêdaye yo. Ez şîyo, rayîro ke paley tira şonê, ez şîyo çetê rayron ra ronîşt. Serê sibay, şefe-qê, ez şîyo çetê rayron ra ronîşt. Willa mi dî, rêz kewta palon, paley ha yenê. Teki ki omey, mi va, "Vindi!" Mi va, "Ewta vindinê!" Pêro bindê emirdê mi d' ê, dewijê min î. Xatirê mi zonê. Hesabê mi zî kenê! Mi ra tersenê, ez mehkumê herbê şêxon biyo. Tek û peynî ome. Mi va "Gelî dewijon!" Va, "Ha!" Mi va, "Qadê Ellay rê, qadê pêxemberî rê, ... Qalî mekê! Şima eyro nêşonê Gulda Qadon rê velg ew şima xeber zî nêdonê bide. Şima hergo yew cayê karbê xu ra şonê. Xu bide menawnê ew ez qe nişna Gula Qadon bero!" Hemîni va, "Çimondê ma ser..." Mi va, "Ez şîyo Koydê Miradon⁽²⁾, Mi hewn diyo, mi Gule girota. Ez gere ja biremmo..." Willa, mêrdekî, Ellay jîn ra razî bo, hergo yew cay ra şî; ayêk xu limit, ayêk şî kardê xu ser, ayêk şî bostondê xu...

Xebera Gule çinîk a. Ez şîyo. Yew qoto berz esto, tira vonê "Taloy Gomey Şekî⁽³⁾". Taloy Gomey Şekî,

² Koydê Miradon (Koyê Miradan), yew koyo mîtolojîk o. Kam ke şîro uca, hesreta ey yena ca.

³ Taloy (Talvomêr) Gomeyê Şekî, mintiqeyê dewa Pîranî Behro de yew cayo ke hamnanan pes uca de beno weye.

toy vonê "Zîyar a". Ez şîyo weyra ronîşt. Ez û Heno kor pîya yê. Ma şî weyra ronîştî. Wila mi dî Gule ha yena. Herê xu bar kerdo. A û di hebî gedey ja yê. Gedey xu, xu rey vistî, barê herî wenayo, ha yena, nonê palon ona. A zî vona qay paley şîy velg birnenê!

Omey, epey nizdî ma. Ma xu vera-da cayo ki velg birnenê, ma şî weyra. Ez û Heno kor, ma şî weyra ronîştî. Willa Gule omey, senî ki omey ayo meydon, tira vonê "Qalbêron", çîyek-dê palon çinîk o, çew nêaseno! Naşt ewnîyay, daşt ewnîyay, ona tedi mendi.

Ez yewaş cadê xu ra warişt, mi va "Gulê!" Va, "Ha!" Mi va, "Eyro rojê comêrdon o!" Gule va, "Ez bextê to bena, heyron bena, qurbon bena. Ez wayîrê gedon a, ez wayîrê seyon a..." Mi va, "Pere nêkeno!"

Namey pêrdê ja zî Elîy Qadon bi. Tira vatinê "Elîy Qadon". Gule va, "Elîy Qadon to kişeno ha! Inî gurî meki!..." Mi va, "Îmkan çinî yo!" Mi çengiley Gule tepîşt. Mi çengiley Gule tepîşt, Henê korê zî ay wir di gedey tepîştî.

Mi va, ez hîdî şoro Merga Gomey Şekî. Ez şîyo bindê yew kerî. Ez newtono zaf vîndo. Ez vono, cay gazî di nêrê! Willay mi dî, yew şwone cêr ro ome, vîyart. Willay Gule va, "Ez kena gazî, ayo şwone kom ki esto, wa bêro mi to ra bigîro!" Mi va, "Lîyra kutikî! Lîyra kutikî! Ayo şwone Elê Îsî yo, tornê Elîy Ximrî yo. Ti eslê-cislê jey persa, armenî yo, bin ra bisilmane nîyo, armenî yo. Wayîrê hîrê keynon û di lajon o. Hema bîla sunetê pêxemberî nêbîyo. Ayo şeno to mi ra bigîro?!"

Şwone şî, vîyart. Mi va, "Wardi!"

No merg o, no zî şîyayîş o. Mi giroti erdi Zixrê Beyndironî⁽⁴⁾. Mi erdi weyra, taştêre şikîya. Ma weyra yew sey di ronîştî, awk esta. Gelê mend, ez ewnîyayo ki zerey verê derî ra yew qiret ha yeno. Serqot, qolsiz ew cêr a qolî paykerdê ew ha yeno. Ha yeno, eno merdim o, eno heş o? Ez nişt o çîyekî teber ko! Neyse, ma epey mendî. Gorebê yew menzîlî mendo ma bireso. Mi va, inka ome ma dî, îllahî yew heway keno ma! Hîdî se bîyo, çi yo, çi kare yo!...

Ez zî nêzono ki Hîkmet Efendî⁽⁵⁾ yo, wayîrê dew o, wayîrê topraxî yo weyra. Hinda menzîlêk-di menzîlî tîfingî mendo ki ma bireso. Mi va, "Fîîk!..." Senî ki ma va "Fîîk!" ona vindert. Ew mi lingî ser na. Mi va, "Ti lingî ronê ti şî!" Têpa ageyra. Têpa ageyra, ona gorey cixarey-di cixarey ez vinderto. Ez duşmiş bîyo, mi va, "Eno merdim îllahî şîyo yew bar gêno, ma rê cay gazî-mazî nêyaro! Cay peyon-meyon nêyaro, ma bikşo?!" Mi va, "Gulê wardî!" Mi va, "Wardî, ma şorê qotî ser o ronîşê". Lewey derî di yew qot esto, tira vonê "Tilekî"⁽⁶⁾. Ma şî weyra yew kerrî ser ro ronîştî. Ona peyê kerrî di ma ronîştî. Ez ona ewnîyayo ki mêrdek, eynî ayo merdim o, ayo şikil d' o ew tîfingo pîl ha tede yo, ha yeno.

Ome. O vono qay ma hema weyra yê. Ma hîdî gelêk ca şî. Ma ona xu çep tadayo. Ome, ayo cêr o ewnîya, çîyekî

çînîk o. Ewnîya, nêzona, se ke, çi ke, çi çînîk o. Hewna ageyra şî keye.

Ez se ko? Mi va "Willay, eyro ina dawa, nêtê mi esto, ez şoro key Hikmet Efendî. Mi nomey jey eşnawito, ez nêşinasneno. Ez şoro key jey 'enî.

Gule va, "Hadê ma şorê, yew dostê pêrdê mi esto, tira vonê, Evdalê Fetihî⁽⁷⁾. Inka Gome d' o. Ma şorê key Evdalî, dostê pêrdê min o. Mele dawa ma girêdo." (Gule vona, mele ez şora weyra. Dostê pêrdê min o. Wa mi tira bigîro! Gule qayîl nîya jey reydi şoro. Zor berda çunkî!) Ew ma şî, heto mexrebî weyra ronîştî. Gellê şewi şî. Mi va, ez eno êrey şoro, nêbeno! Destê sibay di ez şoro, ma veynî, dinya hema qiliyaya ya. Mi xu cêr o, peyê gomî ro verada. Ez şîyo, kutikî omey mi. Mi yew-di kerrey eştî kutikon, mi dî yew ome teber. Va, "Lya şima kom î, şima çî yê, çi kare yê? Şima kerron ver kutikon donê!" Mi va, "Qayme bê, qayme!" Ome ki lajê Evdalê Fetihî yo. Nomey jey Hecî Misfa yo.

-Silamuneleykum

-Eleykumsilam

Mi va, "Ewta gomey komî yo?" Va, "Gomey dat Evdalî yo". Mi va, "Gomey dat Evdalî eno yo?" Va, "Eno yo". Mi va, "O kora yo?" Va, "Şîyo Daxon⁽⁸⁾". Ewta gomey bizon o. O Daxon d' o." Mi va, "Ez şono Derey Gomeyê Bizon. Ti şo veynda dat Evdalî di, wa bêro". Ew willay lajekî ma dekerdî zerey gomî. Ber, kinarê teberî ra kerseki day piro ew şî. Ma şî zerey gomî ew lajekî da piro şî Daxon.

⁴ Zixir: Dereyê teng û xorîn. Beyndiron: Yew mezra ya.

⁵ Hikmet Efendî, wayîrê Beyndironî yo.

⁶ Beyndiron de nameyê yew çayî yo.

⁷ Evdalê Fetihî daxonij o.

⁸ Daxon: Yew dewa Pîranî ya.

Ona mend, mi dî yew celbi omey. Hewt-heşt tenî, des tenî omey. Pêro sîlehlî yê. Mi va, "Ez se ko, ya Rebbî! Eno çi gure yo?" Neyse, senî ki daşt a omey, siloma Ellay zî nêday ma. Ma hîdî gome ra omey teber. Mi xu da ino kinar. Ê tikê ma ra hera yê. Ez nêşîyo jîn mîyon. Dat Evdalî va, "Qasê Fetî! To Gule erda zorbê çuwon, ez to ra gêno Gula Qadon! Ez to ra gêno!" Mi va, "Dat Evdal! Meki henekon, qal biki qala comêrdon. Ez omeyo key to, ti gere girêdê inî dawon". Va, "Ney! Ez to ra gêno. Dostê mi Elîy Qadon o".

Gule zî qîray, va "Dat Evdal, mi tira bigîr! Ez erdo zorbê çuwon, hela bê weyni birîna cwonikon. Tî vonê qay monena xetta cumikon⁽⁹⁾".

Neyse, mi va "Xal Evdal!" Va, "Ha!" Mi va, "Mi va qay ti kenê henekon. Dêmek ti eno gure raşt vonê. Mi ra vonê "Qasê key Feton!" Quça dost û dişmenon. Xismê vîst û ponc peyon. Mehkumê serrda herba şêxon. Eki ti mi ra bigîrê Gula Qadon, gere ez şoro xu dekwo bindê siloyondê behroyijon⁽¹⁰⁾. Ez gere rîyê dinya nêveyno!" Mi ona va. Mi dî lajê jey ê pîlî va, "Bawo, inî dawey to rê lazim nîyê. Fek veradi inî dawon ra! Bîyare, ma jîn wenê istoron. Ma jîn raşt kê Hopi⁽¹¹⁾ mîyon. Teres, ruto yemon o! Dayîkda ma û eylon pîya nono! Cenîyonê ma pêrin vîyay verdono. Ardonê keydê ma vaydono!..."

Mi va, "Gulê, metersî? Key Paşadê Heşîm Begî⁽¹²⁾, key doston o. Ayo

comêrd verên a dostê ma yo. Faris Axa⁽¹³⁾ kerway ma yo. Ma weyra girêdonê inî dawon..." Ew mi Gule giroti, ma êrey omey Hopi, keyê Paşadê Heşîm Begî. Paşay Heşîm Begî nişna daway ma girêdo. Paşay Heşîm Begî şî Faris Axay di. Weyra ra zî, ma raşt ke, ma şî Gêl. Mîronê Gêlî weyra daway ma girêday.

GUALA QADAN

*Erê Gulê êre yeno, rojawon o
Roj viliki koy ser nono
Gule kewta dew mîyono
De haydê haydê, Gulê haydê
Gulê haydê, Gula Qadon*

*Erê mi va, willay Qas vejya lewey bonon o
Keno tarqîbatê cwonikon o
Veynday Hendê korî dono
Vono, "Heno, wino çi yo, çi qewmîyayo?"
Henî va, "Hero Qaso, willa Gule kewta
dew mîyono
Arêkena wî palono,
Palon bena Qalbêrono,
Gule birnena wî velgono..."
De haydê haydê, Gulê haydê
Gulê haydê, Gulê vono*

*Aşm' û şefeqî têver naynê
Qasî o tepiştê, veradaynê
Roj akewtê, silam daynê
Qasê veynda Hendê korî daynê
Çetê rayîron di edilnaynê*

*Va, erê willey, rêz kewt, rêza palon o
Qas dekwenon qay vernîyo
Vono, "Willa ez eyro beno Gulay Qadon o"
De haydê haydê, Gulê haydê
Gulê haydê, Gula Qadon*

⁹ Cumikî: Gayê pîlî yê hêzdarî ke cite de xeta înan xorîn de şîna.

¹⁰ Bahro: Yew dewa Pîranî ya.

¹¹ Hopi (Altay): Yew dewa Pîranî ya.

¹² Paşayê Heşîm Begî, beganê Gêlî ra yo, Hopi de maneno.

¹³ Faris Axa, Gomey Şekî ra yo. Vistewreyê Paşayê Heşîm Begî yo.

*Va, Gulê Qalbêr veşo, di leyek î
Gul caverday di seyekî!...
De haydê haydê, Gulê haydê
Gulê haydê, Gula Qadon*

*Va, erê Gulê, willa Tileki veşo sîyatelî yo
Gul û Qasî xu day taxdedê yew kerrî yo
Willa va, yew veng yeno, vengê şwonî yo
Gule va, "Ez keno qîrî û gazî yo
Teres, komo ki esto, wa bêro mi to ra
bigîro!"
Qasî va, "Herê Gulê, willa ayo camêrdo
ki ti vona, ayo nîyo!
Wino tornê Welê Îsê Elîy Xemrî yo
Tî esl û cislê jey persa, armenî yo
Wayîrê di keynon û hîrê lajon bîyo
Hema sunetê pêxemberî nêdîyo!
Pelxaç* werdo, qewetlî yo?!...
De haydê haydê, Gulê haydê
Haydê haydê, Gula Qadon*

*Gule va, "Willa Qaso, Beyndiron veşo pêro dar
î
Bê, ma şorê gomedê dat Evdalî
Dat Evdal verên a comêrdê cimeton o
Yo girêdo inî doz û dawon o"*

*Va, Gul û Qasî xu cor di ay kaşon a ver-
adaynê
Va, bî help-helpa kutikon o
Va, Keleş vejya teber va, "Hoşt! Hoşt!
Ayo kom o, qay se vono?"
Vonê, "Erda Gulay Qadon o
Teresî erda zorbê wî çuwon o"
De haydê haydê, Gulê haydê
Gulê haydê, Gulê vono*

*Va, willa Keleş veynda Misfay dono
Misfa veynday Resûlî dono
De haydê haydê, Gulê haydê
Gulê haydê, Gula Qadon*

Va, Gul û Qas dekerd gomedê bizon o

*Çengalê berî piro dono
Va dat Misfay vera xu taday Daxon mîy-
ono
Şono veynday bawikî dono
Willa va dat Misfa berê odî kiştay nono
Destî akerdî, keno duono
Poldê raştî ser di silom dono
Vono, "Lya çî yo, çî qewmîyayo?"
Willa vono, "Qasî erda Gulay Qadon o
Teresî erda zorbê wî çuwon o..."
Vono, "Wa dat Evdal bêro girêdo wî
dawono"
De haydê haydê, Gulê haydê
Gulê haydê, Gula Qadon*

*Va, Evdalî vera xu taday Mondewono
Lya silomê Homay, xayîney dono
Gulê haydê, Gulê vono*

*Qasî va, "Dat Evdal, xu bigîr cadê comêr-
don o
Tî gere girêdê inî dawon o..."
De Gulê haydê, Gulê vono*

*Va, dat Evdalî va, "Ez to ra gêno Gulay
Qadon o!
Elîy Qadon dostê min o..."
De haydê haydê, Gulê haydê
Gulê haydê, Gulê vono*

*Qasî va, "Dat Evdal hewani inî henekon
o
Qal bi qala comêrdon o
Ez nêdono to Gulay Qadon o
Tî gere girêdê inî doz û dawon o!..."
Dat Evdalî va, "Willa ez to ra gêno Gulay
Qadon o!"*

*De haydê haydê, Gulê haydê
Gulê haydê, Gula Qadon*

*Qasim Çawîşî va, "Willa, dat Evdal
Mi va qay ti qal bikê qala comêrdon o
Tî girêdê inî dawon o*

*Eger ti mi ra bigêrê Gula Qadon o
Ay çax ez xu dekeno bindê siloyondê
behroyîjon o!"*
*Willa va, "Ez yew rut o, ruto yemon o
Ez xismê vîst û ponc peyon o
Ez mehkûmê serrda herba şêxon o
Ez to w leyiron keno qurbonê Gulda
Qadon o
Willa ez ardonê keydê şima vaydono
Ez cenîyonê şima vîyay verdono!..."*
*De haydê haydê, Gulê haydê
Gulê haydê, Gula Qadon*

*Va, Sefer veynday Resûlî dono
Vono, "Mi rê bonci teber istoron o
Ez vêrena veyvekan o,
Vera ja tadê Hopî mîyon o!"*
De Gulê haydê, Gulê vono

*Va, "Herê Gulê willay de Ehmedê Remî
meskenê ma yo
Paşay Heşîm Begî dostê ma yo
Herê Gulê willay bê,
Ma şorê lewey Ziyarda hopijon o
Wey hopijî kilawtuy î!...*
Merdîmî kenê wayîrê eyb û sucî"
*De haydê haydê, Gulê haydê
Gulê haydê, Gula Qadon***

*Pelxaç: Yew tewirê werdî yo. Tay cayan de ey ra
"Binadir" zî yeno vatiş

**Mi na deyîre Hopî de di kesana ra arêdaye. Qismê
mesele yewî va, deyîre zî yewnayî va. Labelê her
dîyan zî nêwaşt ke ez nameyê înan binuso, coka
nameyê vatoxan çin o.

**Dr. Tove Skutnabb-Kangas'un BİR Dergisinin 3. Sayısında
Yayımlanan “Tehlike Altındaki Dilsel ve Kültürel Çeşitlilik ve Tehlike
Altındaki Biyoçeşitlilik- Çeşitliliğin Korunmasında Dilsel İnsan Hakları
Eğitiminin Rolü” başlıklı yazıya ilişkin düzeltme aşağıdaki gibi:**

1) İki Numaralı başlık yanlış yazılmış, doğrusu şöyle: “Dünya Dillerine Neler Oluyor ve Neden? Dil Ölümü Paradigması ve Dil Cinayeti/Dilsel Soykırım Paradigması” Sen soru işaretini en sona atıp iki cümleyi birleştirmişsin.

2) a- Tablo 2'nin başlığının hemen altında “Diller doğal olarak yok olurlar... Doğarlar, büyürler; belirli bir yaşam süreleri vardır ve bu süre küçük dillerin çoğu için sona ermiştir. Arson: Kütüphaneler yanıyor!” diye bir yazı yerleştirmişsin. Böyle bir yazı olmamalıydı. Tablonun kendisinde olan ifadeler ayrı bir paragraf olarak yer almalı.

b- Tablo 2'de sütunların yeri değişmiş. Sol sütunla sağ sütun (altındaki bilgilerle birlikte) yer değiştirecek.

c- Tablo 2'nin altında tabloda yer alan cümleler iki paragraf halinde tekrarlanmış. Böyle bir şey olmaması lazım.

d-Tablo 2'nin altında yer alan “Kuramsal olarak hangi paradigmayı kullandığımız fark eder mi?” cümlesi başlık değil.

3) a-Tablo 4'te düzeltilmesi gereken şey (en çok da buna üzuldüm, çünkü yazıda asıl vurgulanmak istenenin tam tersi söylenmiş oluyor) şu:

* Kırmızıyla gösterilen cümleler yer değiştirmiş.

Tablo 4. Kaç Yıllık Resmi Eğitim Sizi Okuryazar Yapar?

Edinilen okuryazarlık düzeyi/türü	Resmi eğitim yılı, eğer eğitim...	
	Anadilinde ise	Yabancı bir dilde ise
A.metin okuma teknik becerisi	A. 1-2 yıl	1-2+2=3-4
B. Kalıcı “teknik” okuryazarlık	B. 4-6 yıl	4-6+4-5=8-11

C.İleri düzeyde eğitim alabilmek ve sivil toplumun bir üyesi olabilmek için edinilmesi gereken temel okuryazarlık düzeyi	C. en az 8-9 yıl	8-9+4-5=12-14
D. İş piyasasına ve topluma tam katılım için gerekli okuryazarlık (bilgisayar kullanımı dahil)	D. en az 12 yıl	12+4-5=16-17

b- Tablo 4'ün altındaki "Ya Türkiye'deki Kürt çocukları?" cümlesi başlık değil.

4) Örnek 5.3'ün altındaki "Ya Türkiye'deki Kürt çocukları?" cümlesi başlık değil, bold değil.

5) 6. başlık (**Dilsel Soykırıma Karşı Koymak: Uluslararası Hukukta Anadiliyle Eğitim Konusunda bir Dilsel İnsan Hakkı Var mı?**) altında, Azınlık Bildirgesi'nin 1.1, 1.2, maddelerinde "italik" yazımlar kaybolmuş:

- 1.1. Devletler kendi ülkelerindeki azınlıkların varlığını ve ulusal ya da etnik, kültürel, dinsel ve dilsel kimliklerini *korurlar* ve bu kimliklerin geliştirilmesinin koşullarını *teşvik ederler*.
1.2. Devletler bu amaçlara ulaşmak için **uygun** yasal önlemler ile diğer *önlemleri alırlar*.

6) Tablo 5 çok karışmış, olduğu gibi yeniden yayınlanmalı.

Tablo 5. Ramirez ve diğerleri Araştırması, 1991, 2352 öğrenci

GRUP	EĞİTİM DİLİ	SONUÇ
Sadece İngilizce	İngilizce	Düşük seviyede bir İngilizce ve okul başarısı; hiçbir zaman gereken düzeyi yakalamama olasılığı
Erken-ayrılarak geçiş	1-2 yıl İspanyolca, sonra hep İngilizce	Oldukça düşük düzeyde İngilizce ve okul başarısı; gereken düzeye ulaşma olasılığı zayıf
Geç-ayrılarak geçiş	4-6 yıl İspanyolca, sonra İngilizce	En iyi sonuç; anadili İngilizce olanlarla hemen hemen aynı seviyeyi yakalama

7) Tablo 6’da “Araştırmaya Katılan Finliler” satırındaki rakamların yeri değişmiş. Bence bu tablo da yeniden yayınlanmalı:

Tablo 6. İsveççe Test Sonuçları ve Deneklerin İsveççe Yeterliliği Konusunda Kendi Değerlendirmeleri

	TEST SONUCU (1-13)		KENDİ DEĞERLENDİRMELERİ (1-5)	
	Ortalama	Standart Sapma	O	SS
İsveç kontrol grubu	5.42	2-23	4.83	0.26
Araştırmaya katılan Finliler	5.68	1.86	4.50	0.41

8) Dergi’de, s. 23’de, sondan bir önceki paragrafta “Birçok ülke, azınlıklara yönelik dilsel ve kültürel soykırıma katılıyor olsa da, Türkiye, ne yazık ki dünyada bu konudaki en kötü ülkelerinden biridir, birkaç bakımdan en kötü...” cümlesi şöyle olmalı: “Birçok ülke, azınlıklara yönelik dilsel ve kültürel soykırıma katılıyor olsa da, Türkiye, ne yazık ki dünyada bu konudaki en kötü ülkelerden biridir, birkaç bakımdan en kötü...”.

Bu benim hatam, cümledeki bozukluğu görememişim!

9) Tablo 8’e çok yazık olmuş. Bütünüyle ve doğru biçimde yeniden yayınlanmalı.

Table 8. Yerel Diller-Biyçeşitlilik Karşılaştırması

	Sıra, toplam sayı						Mega çeşitlilik listesinde mi?
Ülke	Yerel diller Sıra Sayı		Yerel Omurgalılar Sıra Sayı		Çiçekli Bitkiler	Yerel Kuş Bölgeleri (YKB)	
PAPUA YENİ GİNE	1	847	13	203	18	6	evet
ENDONEZYA	2	655	4	673	7	1	evet

Nijerya	3	376					
HİNDİSTAN	4	309	7	373	12	11	evet
AVUSTRALYA	5	261	1	1,346	11	9	evet
MEKSİKA	6	230	2	761	4	2	evet
KAMERUN	7	201	23	105	24		
BREZİLYA	8	185	3	725	1	4	evet
KONGO DEMOKRATİK CUMHURİYETİ	9	158	18	134	17		evet
FİLİPİNLER	10	153	6	437	25	11	evet
ABD	11	143	11	284	9	15	evet
Vanuatu	12	105					
TANZANYA	13	101	21	113	19	14	
Sudan	14	97					
Malezya	15	92			14		evet
ETİYOPYA	16	90	25	88			
ÇİN	17	77	12	256	3	6	evet
PERU	18	75	8	332	13	3	evet
Çad	19	74					
Rusya	20	71			6		
SOLOMON ADALARI	21	69	24	101			
Nepal	22	68			22		
KOLOMBİYA	23	55	9	330	2	5	evet
Coôte d’Ivoire	24	51					
Kanada	25	47					

(Kaynak: Skutnabb-Kangas, Maffi & Harmon 2003: 41).

10) Dergide, s.31’de “Bazı Örnekler” başlık değil.

11) “***** İngilizce’de “immersion” sözcüğüne karşılık kullanılmıştır. Immersion-daldırma eğitim programları, artırıcı-additive ikidilliği geliştiren programlardır; bu eğitim programlarında ikinci bir dilde -çoğunluk dilinden başka bir dilde- öğretim yapılmaktadır; bu eğitim programlarındaki öğretmenler her iki dili de bilirler (ç.n.)” açıklama notundaki “ikidilliği” kelimesi, “ikidilliliği” biçiminde olmalı. Benim hatam!

ROŞAN LEZGÎN

Halîn

Çîrok

Komal

gotibûn ku...

roportaj

malmîsanij

